

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

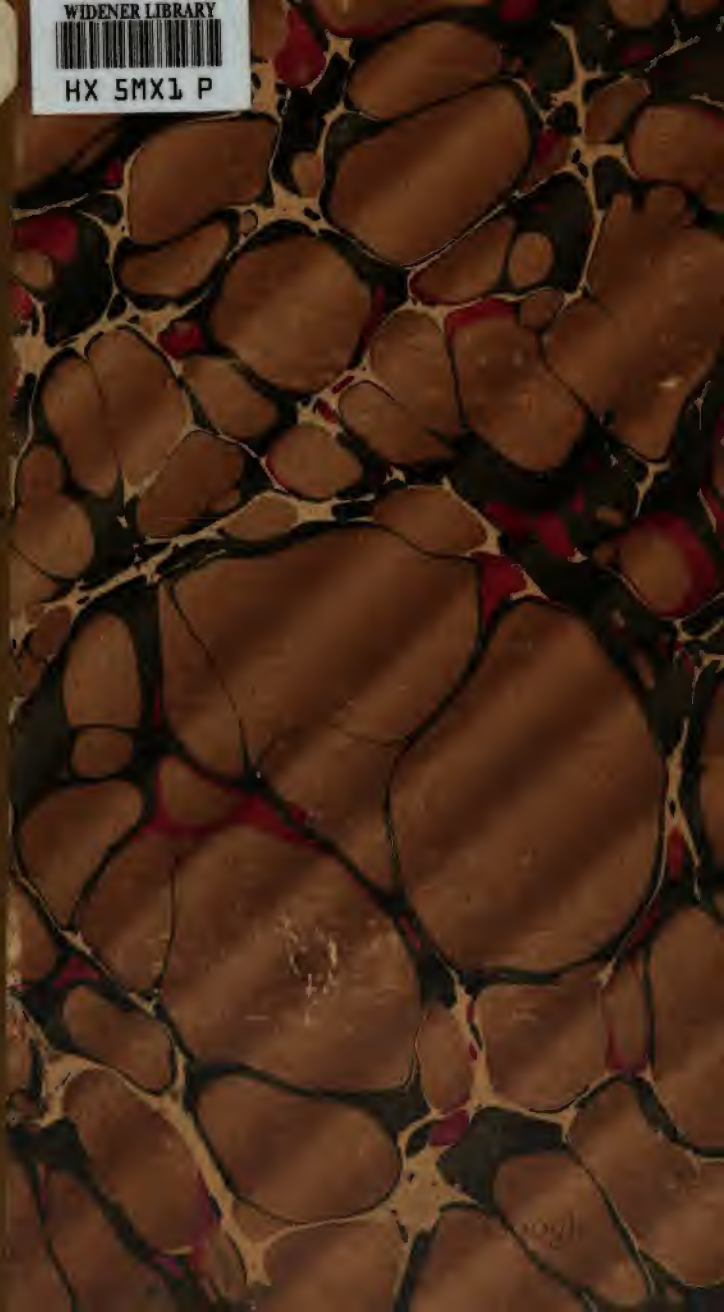
3246
25

WIDENER LIBRARY

HX 5MX1 P

The Sanskrit Reader · Vol I · 1897

**HARVARD COLLEGE
LIBRARY**

**FROM THE LIBRARY OF
JAMES HAUGHTON WOODS
INSTRUCTOR AND PROFESSOR AT HARVARD
FROM 1900 TO 1935**

**THE GIFT OF HIS FAMILY
1935**

Cover

THE SANSKRIT READER.

संस्कृतपाठावलिः ।

A MONTHLY MAGAZINE OF SANSKRIT LITERATURE.

Designed for the use of students of
Sanskrit Literature
studying Anglo-Vernacular Standards IV.-VII.
at the High Schools.

Vol. I.

SECOND REVISED EDITION.

PRINTED AND PUBLISHED
BY THE PROPRIETOR OF
THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

Bombay.

1887.

Price One Rupee.

THE SANSKRIT READER.

संस्कृतपाठावलिः ।

A MONTHLY MAGAZINE OF SANSKRIT LITERATURE.

DESIGNED FOR THE USE OF STUDENTS OF SANSKRIT LITERATURE.

Studying Anglo-Vernacular Standards IV.-VII.
at the High Schools.

Vol. I.

SECOND REVISED EDITION.

PRINTED AND PUBLISHED
BY THE PROPRIETOR OF
THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

Bombay.

1887.

Price One Rupee.

3246.25

HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE LIBRARY OF
JAMES HAUGHTON WOODS
1935

(Registered according to Act XXV of 1867.)

(All rights reserved by the publisher.)

THE SANSKRIT READER.

OBJECT.

The Study of Sanskrit has been greatly facilitated by the introduction of the two books of Dr. R. G. Bhândârkâr. But the main object in preparing those excellent books was, we think, to simplify the intricacies of grammar and present the subject in an easily intelligible form. They, therefore, contain rather too much of Grammar and too little of Reading. Sanskrit forms an important part of the studies taught at the High Schools and Colleges and the majority of students who present themselves at the University Examinations select Sanskrit as their Second Language. But though Sanskrit has been so largely studied, it is not uncommon to find that students who are very clever at making by heart a string of grammatical forms, however recondite and difficult, are hardly able to construe a simple sentence and speak in a way in which ordinary people spoke Sanskrit when it was a living language. In fact they have no command over the language. The reason is not far to seek. The standard works—the Kâvyas and the Nâtakas—are high for beginners and cannot be much utilized without the help of a teacher—a procedure not within the reach of many students. This attempt has, therefore, been made to meet the desiderata of a good Reading Book which the students can read and understand by themselves.

ARRANGEMENT.

This Magazine will contain, for the present, 16 pages. It will be divided into four parts. Part I will contain Sections 1-3 adopted for Anglo-Vernacular Standards IV-VI respectively.

This part will contain easy exercises for translation. Care will be taken to see that these exercises contain words and expressions with which the student is familiar in Dr. Bhândârkar's Books, but when any new words or forms occur explanatory foot-notes will be given. Part II is meant for Students of Standard VI. and VII. It will include a collection of choice words, expressions, and idioms from various Sanskrit writers, with their English equivalents. Part III is intended for the Candidate Classes in our High Schools. Here it is proposed to give abstracts of the Standard Sanskrit Kâvyas, Nâtakas, Kathâs &c. on the plan of the well-known "Lamb's Tales from Shakespeare." Part IV is expected to serve as reading for more advanced Students. It will contain elegant extracts from original Sanskrit works with full explanatory Notes in English. Thus, it is hoped, that this serial will be useful to those for whom it is intended and will be read as a companion to Dr. Bhândârkar's Books. The parts and sections are so graduated as to meet, it is hoped, the requirements of all classes of Students—from beginners to under-graduates. It is also hoped that it will afford interesting reading to those who do not read with an eye for examination.

Each number will be issued on the first of every month. Each part and section will have separate paging so that they could be bound separately.

RATES OF SUBSCRIPTION.

				Rs.	Ans.
Per Annum (in advance)...	0—12.	
" " (in arrears)....	1—0.	
Single Copy.	0—2.	
Postage for Mofussilites.	0—6.	

Intending subscribers should send their names and subscriptions to the Proprietor of the Nirṇaya-sâgara Press, Bombay.

CONTENTS.

Part I. EXERCISES.

PAGES.

Section 1.	Exercise	1	1-2
	"	2	3-4
	"	3	5-6
	"	4	7-8
	"	5	9-10
	"	6	11-12
	"	7	13-14
	"	8	15-16
	"	9	17-18
	"	10	19-20
Section 2.	Exercise	1	21-22
	"	2	23-24
	"	3	25-26
	"	4	27-28
	"	5	29-30
	"	6	31-32
	"	7	33-34
	"	8	35-36
	"	9	37-38
	"	10	39-40
Section 3.	Exercise	1	41-42
	"	2	43-44
	"	3	45-46
	"	4	47-48
	"	5	49-50
	"	6	51-52

	PAGES.
Section 3. Exercise 7	53-54
„ 8	55-56
„ 9	57-58
„ 10	59-60
Part II. CHOICE EXPRESSIONS, IDIOMS, &c. ...	1-18
Part III. TALES FROM SANSKRIT AUTHORS.	
1. S'riharsha's Ratnâvalī... ..	1- 8
2. „ Priyadars'ikâ	8-19
3. „ Nâgânanda	19-35
4. S'ûdraka's Mrichchhakatika	35-68
Part IV. ELEGANT EXTRACTS.	
1. The Himâlaya. (Kâlidâsa's Kumârasambhava) ...	1- 3
2. A Moon-light Night. (Bâṇa's Kâdambarī). ...	4- 5
3. Aja's Lamentation. (Kâlidâsa's Raghuvams'a) ...	5- 9
4. The River Kâverī, (Venkatâdhvari's Vis'vaguṇâdars'a)	9-13
5. The Spring. (Mâgha's S'is'upâlavadhâ.)	13-18
6. An Excellent House-wife (Dandin's Das'akumâracharita)	18-23
7. A Prospect (Bhavabhûti's Mâlatimâdhava)	24-26
8. Love-smitten Damayanti (S'riharsha's Naishadhacharita)	27-37
9. Servility Censured. (Nârâyaṇa's Hitopades'a.) ...	37-38

THE SANSKRIT READER.

PART I.

Section 1.

Exercise 1.

The Nominative Case.

अश्वः कृषति । अश्वौ तिष्ठतः । अश्वा विशन्ति ।
कूर्मो गच्छति । कूर्मौ लुब्धतः । कूर्मा अटन्ति ।
वृक्षो रोहति । वृक्षौ पततः । वृक्षा दहन्ति ।
जनः पश्यति । जनौ स्पृहयतः । जनाः प्रथयन्ति ।
नरो नृत्यति । नरावुच्छतः । नराः सिष्यन्ति ।
नृपो रक्षति । नृपौ पृच्छतः । नृपा घोषयन्ति ।
समुद्रो वहति । समुद्रौ घोषयतः । समुद्राः क्षालयन्ति ।
पुत्रो गणयति । पुत्रौ नृत्यतः । पुत्रा इच्छन्ति ।
सूद इच्छति । सूदौ श्राम्यतः । सूदाः कथयन्ति ।
बालो लुभ्यति । बालौ स्पृशतः । बालाः प्रीणयन्ति ।
बुधो न माद्यति । बुधौ चिन्तयतः । बुधाः शाम्यन्ति ।
मेघः सरति । मेघौ सिष्यतः । मेघाः क्षिपन्ति ।
मूर्खो निन्दति । मूर्खौ जल्पतः । मूर्खाः क्षुभ्यन्ति ।
हस्तः स्फुरति । हस्तौ त्यजतः । हस्ता मुञ्चन्ति ।
पर्णे शुष्यति । पर्णे चलतः । पर्णानि नश्यन्ति ।

फलमस्ति । फले स्तः । फलानि सन्ति ।
 जीवो नश्यति । जीवाविच्छतः । जीवा बोधन्ति ।
 पवनः क्षिपति । पवनावस्यतः । पवनाः कुस्यन्ति ।
 मित्रं विशति । मित्रे तोलयतः । मित्राणि श्लिष्यन्ति ।
 सुखं वदति । सुखे पुष्यतः । सुखानि वर्णयन्ति ।
 सुखं भवति । सुखे त्यजतः । सुखानि पुष्यन्ति ।
 हृदयं कुप्यति । हृदये क्षुभ्यतः । हृदयानि तुप्यन्ति ।
 गृहं रक्षति । गृहे दहतः । गृहाणि पतन्ति ।
 अन्नं पुष्यति । अन्ने भवतः । अन्नानि विशन्ति ।
 कमलं रक्षति । कमले जयतः । कमलानि नृत्यन्ति ।
 जलं वहति । जले कथयतः । जलानि शुष्यन्ति ।
 नेत्रं स्फुरति । नेत्रे शंसतः । नेत्राणि कथयन्ति ।
 अरण्यं दहति । अरण्ये नश्यतः । अरण्यानि दिशन्ति ।
 सूर्यश्चलति । सूर्यो हरतः । सूर्या मुक्षन्ति ।
 विषं हरति । विषे दहतः । विषाणि शाम्यन्ति ।
 गजो धावति । गजौ दारयतः । गजाश्चलन्ति ।

Synonyms of अश्व.

घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ।

वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ॥

घोटक, तुरग, तुरङ्ग, अश्व, तुरङ्गम, वाह, गन्धर्व, हय, सैन्धव—अकारान्ताः; वीति, सप्ति—इकारान्तौ; वाजिन्—इन्नन्तः; अर्वन्—मकारान्तः.

Exercise 2.

The Nominative Case.

योधः पश्यति । योधौ प्रहरतः । योधा धावन्ति ।
 ग्रामो दिशति । ग्रामौ घोषयतः । ग्रामाः शंसन्ति ।
 प्रज्ञश्चिन्तयति । प्रज्ञौ सान्त्वयतः । प्रज्ञा न माद्यन्ति ।
 बिडालः कुप्यति । बिडालौ पततः । बिडाला दारयन्ति ।
 सुवर्णं प्रीणयति । सुवर्णे भूषयतः । सुवर्णानि हरन्ति ।
 गोत्रं प्रथयति । गोत्रे दिशतः । गोत्राणि पुष्यन्ति ।
 रथो धावति । रथौ तिष्ठतः । रथा आनयन्ति ।
 सूदः पचति । सूदौ निन्दतः । सूदा इच्छन्ति ।
 सिंहो दारयति । सिंहौ भक्षयतः । सिंहाः पीडयन्ति ।
 स्तेनश्चोरयति । स्तेनौ नयतः । स्तेना हरन्ति ।
 पुस्तकं वदति । पुस्तके प्रीणयतः । पुस्तकानि दिशन्ति ।
 पुण्यं नयति । पुण्ये भवतः । पुण्यानि रक्षन्ति ।
 शरीरं नश्यति । शरीरे चलतः । शरीराण्यधिगच्छन्ति ।
 शीर्षं नमति । शीर्षे रूजतः । शीर्षाणि वहन्ति ।
 तारकमुद्गच्छति । तारके चरतः । तारकाणि पतन्ति ।
 याचकोऽस्मि । याचकौ स्वः । याचकाः स्मः ।
 मित्रमसि । मित्रे स्थः । मित्राणि स्थ ।
 वनमस्ति । वने स्तः । वनानि सन्ति ।
 उद्यानं स्मरति । उद्याने त्यजतः । उद्यानानि मुञ्चन्ति ।

अग्निस्तृप्यति । अग्नी ज्वलतः । अग्नयो नयन्ति ।
 अरिर्जयति । अरी पीडयतः । अरयश्चिन्तयन्ति ।
 ऋषिः शाम्यति । ऋषी इच्छतः । ऋषयस्त्यजन्ति ।
 कपिरुत्पतति । कपी प्रहरतः । कपयोऽस्यन्ति ।
 गिरिर्वदति । गिरी वहतः । गिरयः कृषन्ति ।
 पाणिर्हरति । पाणी शुष्यतः । पाणयः स्फुरन्ति ।
 नृपतिः पूजयति । नृपती दण्डयतः । नृपतयो जयन्ति ।
 कविर्वर्णयति । कवी श्राम्यतः । कवयो वदन्ति ।
 व्याधिः पीडयति । व्याधी भवतः । व्याधयः क्षयन्ति ।
 मणिर्भूषयति । मणी सृजतः । मणयो ज्वलन्ति ।
 विधिर्यच्छति । विधी कथयतः । विधयो दिशन्ति ।
 सारथिराह्वयति । सारथी नृदतः । सारथयोऽटन्ति ।
 राशिर्नश्यति । राशी धारयतः । राशयो वहन्ति ।
 अतिथिरागच्छति । अतिथी कुप्यतः । अतिथयः प्रीणयन्ति ।
 सेनापतिर्नयति । सेनापती आगच्छतः । सेनापतय आनयन्ति ।

Synonyms of वृक्ष.

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।

अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुमागमाः ॥

वृक्ष, महीरुह, प्रादप अनोकह, कुट, शाल, द्रुम, अगम-अकारान्ताः; शा-
 खिन, विटपिन्, पलाशिन्-इभन्ताः तरु, द्रु-उकारान्तौ.

1. To be satisfied.
2. To burn bright.
3. To drive, urge on.

Exercise 3.

The Accusative Case.

शठा नृपं नमन्ति । जना नृपौ पृच्छन्ति । कोशो नृपान् रक्षति ।
 प्रज्ञः शठं न वदति । पुरुषः शठौ प्रहरति । शठांस्ताडयति हरिः ।
 शठो जनकं त्यजति । मूर्खो जनकौ ताडयतः । जनकान्नमन्ति पुत्राः ।
 व्याघ्रौ गजमत्तः । सिंहो गजौ पीडयति । गजान्भक्षयन्ति
 सिंहाः ।

पादं स्पृशति किकरः । पादौ निपीडयति । ऋषयः पादान्क्षाल-
 यन्ति ।

स्तेनः किकरं न गेणयति । स्तेनौ किकरौ मुञ्चतः । किकरान्प्र-
 हरन्ति स्तेनाः ।

बिडालं किकरः पश्यति । बिडालौ किकरौ प्रहरतः । बिडा-
 लान्गच्छन्ति किकराः ।

पुरुषौ ग्रामं विशतः । ग्रामाविच्छति नृपः । बाला ग्रामानटन्ति ।
 बिडालौ मांसं हरतः । वायसा मांसे अदन्ति । वैको मांसानि
 मार्गयते ।

गजौ भारं वहतः । भृत्यौ भारौ क्षिपतः । अश्वा भारान्वहन्ति ।
 योधाः कोशं नयन्ति । रामः कोशौ रक्षति । स्तेनाः कोशान्हरन्ति ।
 ओदनो देहं पुष्यति । इन्द्रो देहौ पॅरामृशति । यतयो देहान्दण्ड-
 यन्ति ।

1. To press, shampoo, (दाबणें, चेपणें) 2. To regard, think much of. 3. A wolf. 4. To touch (6th Conj.).

वेदं शंसावः । वेदौ बुध्यते नरः । वेदान्पठन्ति विप्राः ।
गजास्तृणं नादन्ति । तृणे भक्षयतोऽश्वौ । तृणानि पवनो नोन्मूल-
यति ।

जनं पश्यन्ति नृपाः । जनौ वैयाहरसि । ईश्वरो जनान्मुजति ।
प्रज्ञं पूजयति जनः । प्रज्ञौ वदति नृपः । प्रज्ञानोराधयन्ति
नृपतयः ।

योधं नृप आदिशति । योधौ वर्णयति नृपतिः । योधान्प्रहरत्यरिः ।
भूपः शरमुद्धरति । शरौ क्षिपति किरातः । शरान्मुञ्चसि ।
सिंहमनुसरन्ति जम्बुकाः । सिंहौ भूषयन्ति केशाः । सिंहान्प्रहर-
न्ति व्याधाः ।

घृतं पिबामि । घृते त्यजति । घृतानि विलीपयन्ति ।
मूर्खं निन्दन्ति जनाः । मूर्खौ पुत्रौ शोचति जनकः । मूर्खान्बिर्बुक् ।
नत्रं सुवर्णेन स्पृशति । नेत्रे भूषयति कज्जलम् । नेत्राणि वि-
शति चूर्णम् ।

Synonyms of नर.

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥

मनुष्य, मानुष, मर्त्य, मनुज, मानव, नर, पञ्चजन, पुरुष, पूरुष-भकारा-
न्ताः; पुंस्-सकारान्तः; नृ-ककारान्तः.

1. To know (4th Conj.) 2. To repeat (1st Conj.) 3. To tear by the roots (10th Conj.). 4. To speak. 5. To worship, respect. 6. To lift up, draw out. 7. A forester. 8. Jackals. 9. Hair. 10. Hunters. 11. Liquefy. 12. Fie (on). 13. Collyrium, (काजल). 14. Dust, powder.

Exercise 4.

The Accusative Case.

व्याघ्रं शराः पीडयन्ति । सिंहो व्याघ्रौ तुदति । कपयो व्याघ्रा-
जयन्ति ।

गृहं गच्छामि । गृहे गच्छतः । गृहाणि रक्षन्ति ।

फलमाहरामि । फले किमस्यसि । फलान्युपहरति ।

स्तेनाश्चोरयन्ति धनम् । धने रक्षति पुरुषः । धनानि यच्छन्ति
नृपाः ।

अलंकारमानयति कैलादः । नष्टावलंकारौ मार्गयसि । अलं-
कारान्धारयन्ति स्त्रियः ।

मैन्त्रं रक्षति सचिवः । मैन्त्रौ स्मरति । मन्त्रान्पठन्ति विप्राः ।
गोत्रं स्मरथ । गोत्रे दूषयतः । गोत्राण्यवगच्छामः ।

आचार्यं नमति शिष्यः । आचार्यावभिवादयतरुणात्रौ । आचार्या-
नाह्वयन्ति ।

पर्वतमारोहन्ति वृत्साः । पर्वतौ दहन्ति किराताः । पर्वतान्प्रात-
रेव गच्छन्ति गोपाः ।

सेनापतिमनुगच्छन्ति सैनिकाः । सेनापती आदिशति नृपः ।
सेनापतीन्रक्षन्ति ।

-
1. Why. (*Ind.*) 2. To offer as a present, make a presentation of.
3. A goldsmith. 4. Women. 5. Counsel, that which is secretly
resolved upon by a king and his councillors &c. (मसलत).
6. Sacred incantations, spells. 7. Brāhmanas. 8. To stain,
pollute, sully. 9. Pupils, scholars. 10. Calves. 11. In the mor-
ning. (*Ind.*)

भृक्षं न वदसि । भृक्षावादिशति कृष्णः । भृक्षांस्ताडयन्ति जनाः ।
 शतं यच्छति । शते धारयामि । शतान्यर्जयसि ।
 उद्यानं श्वो गच्छामः । उद्याने ह्यो दृष्टे । उद्यानान्यद्य विचरामः ।
 ध्वनिं स्मरति । ध्वनी आकर्णयामि । ध्वनीनतिक्राम्यति ।
 वार्यानयति भृत्यः । वारिणी पिबामि । वारीणि हरन्ति ।
 अक्षि स्पृशति । अक्षिणी पीडयति व्याधिः । अक्षीणि धारयतीन्द्रः ।
 अस्थि न स्पृशामि । अस्थिनी चूर्णयति । अस्थीनि दहति ।
 अग्निं प्रज्वालयति । अग्नी नयामि । अग्नीन्रक्षन्ति ।
 अरिं किं पीडयसि । अरी प्रहरामि । अरीनभिगच्छन्ति सैनिकाः ।
 मणिं नयति खेगः । मणी अपहरति तस्करः । मणीन्धारयन्ति
 सर्पाः ।

Synonyms of पुत्र.

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

आत्मज, तनय, सुत, पुत्र-अकारान्ताः, सूनु-उकारान्तः, दुहित-क-
 कारान्तः; अपत्य, तोक-अकारान्तौ.

1. To get, earn. 2. Seen. Past Pass. Part. of दृश्. 3. To go about. 4. Hear. 5. The eye. 6. A bone. 7. To pound, reduce to powder. 8. To kindle. 9. A bird. 10. A thief. 11. This verse not only gives the synonyms of पुत्र 'son' but also of पुत्री 'daughter.' The same words are used in the feminine; as, आत्मजा, तनया, सूनु, सुता, पुत्री. Also दुहिता. The words अपत्य and तोक are of the common gender. They are used in the sense of 'child.'

Exercise 5.

The Instrumental Case.

नयनेन कौणोऽस्ति गोविन्दः । नयनाभ्यां गैलति वारि । नय-
नैरीक्षन्ते जनाः ।

अश्वेन गच्छसि । अश्वाभ्यां क्षेत्रं कृषति कृषीवलः । अश्वैर्नृप-
तयोऽरीन्पीडयन्ति ।

पुत्रेण सहागच्छति जनकः । पुत्राभ्यां विशामि । पुत्रैर्निषीदसि ।
वृक्षेण प्रहरति कपिः । वृक्षाभ्यां युध्येते राक्षसौ । वृक्षैः शो-
भत उपवनम् ।

हस्तेन धैरति छत्रम् । हस्ताभ्यां कँपाटर्मुद्राटयति । हस्तैस्ताड-
यन्ति दुन्दुभीन् ।

गंदेन पीड्ये । गदाभ्यां क्लेशो जायते । गदैर्म्रियन्ते नराः ।
फलैर्न बोधसि । फलाभ्यां 'जीवनं भवति । फलैर्नमन्ति वृक्षाः ।
पर्णेन ज्ञायते वृक्षः । पर्णाभ्यां शोभते पुष्पम् । पर्णै रच्यन्ते
कुंटीराणि ।

मित्रेर्णालपामि । मित्राभ्यां त्यज्यते नरः । मित्रैर्नोद्विज्यसे ।
भारेण श्रान्तोऽस्ति । भाराभ्यां श्राम्यतः । भारैः सीर्दामः ।
बिडालेन पीयते दुग्धम् । बिडालाभ्यां ह्रियतेऽर्पूषः । बिडालैः
कुप्यते ।

-
1. The eye. 2. Blind. (Adj.) 3. To drop (1st Conj.). 4. A husbandman. 5. From धृ, 'to hold' (1st Conj.) 6. An umbrella. 7. Door. 8. To open. 9. Drums. 10 A disease. 11. 'Fruit,' hence, 'result, consequence.' 12. Subsistence. 13. Huts. 14. 'To speak' (1st Conj.) 15. वृ (6th Conj.) usually with आ, 'to respect'. 16. Past Pass. Part. of श्रम्. 17. From सद् 'to sink.' 18. Cake.

गजेन याति । गजाभ्यां रक्ष्यते नृपः । गजैः शोभन्तेऽङ्गणानि ।
पादेन स्पृशति । पादाभ्यां किं गच्छसि । पादैरोहतः सर्पो न
क्षमते ।

नखेन लिखति । नखाभ्यां पल्लवं पोटयति । नखैर्दारयति मू-
षिकं बिडालः ।

चक्रेण रथो न चलति । चक्राभ्यां चलति शकटः । चक्रैश्चलन्ति
यन्त्राणि ।

मणिना भूष्यते सर्पः । मणिभ्यां शोभेते कंटकौ । मणिभिर्रलं-
क्रियन्ते शरीराणि ।

सारथिनाश्वाश्चोद्यन्ते । सारथिभ्यां हन्यते जम्बुकः । सारथि-
भिः पूला विस्त्रस्यन्ते ।

Synonyms of अरि.

रिपौ वैरिसपत्नारीद्विषद्वेषणदुर्हृदः ।

द्विद्विषश्चाहितामित्रैर्दस्युशात्रवशात्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥

रिपु, दस्यु शत्रु-उकारान्ताः; वैरिन्, अभिघातिन्, प्रत्यर्थिन्, परिपन्थिन्-
इषन्ताः; सपत्न, द्वेषण, दुर्हृद, विपक्ष, अहित, अमित्र, शात्रव, पर-अकारा-
न्ताः; अरि, अराति-इकारान्तौ; द्विषत्-तकारान्तः; द्विष्-षकारान्तः.

1. A Court-yard. 2. Past Pass. Part. of हृन् with आ, 'to strike.'
3. To write. (6th Conj.) 4. Leaf, petal. 5. To tear (10th Conj.) 6.
A cart. 7. Bracelets. 8. From कृ with अलम्, 'to adorn.' 9. From
चुद् (10th Conj.) 'to drive'. 10. A jackal. 11. Bundles (of
grass). 12. Are untied, loosened. 13. It is curious to note that
the word मित्र in Sanskrit is neuter, and अमित्र is masculine.

Exercise 6.

Tha Dative Case.

अश्वाय हिताश्रयणकाः। अश्वभ्यां पैर्याणे क्रीयते। अश्वेभ्यः स्वस्ति।
मुखाय प्रयत्नः क्रियते। मुखाभ्यां यतसे। मुखेभ्यः कुटुम्ब-
पोषणम्।

गृहाय गच्छति। गृहाभ्यां काष्ठान्यानीयन्ते। गृहेभ्यो मेधेय-
स्तक्ष्यन्ते।

नृपाय निवेदयति वृत्तम्। नृपाभ्यां स्वस्ति। नृपेभ्य उपहारा
रोचन्ते।

स्तेनाय धनमर्पयसि। स्तेनाभ्यां रहस्यं कथयति। स्तेनेभ्यः
स्वस्तीच्छसि।

तृणाय स्पृहयति बैलीवर्दः। तृणाभ्यां धावत्यश्वः। तृणेभ्यो
वनं याति गोपः।

याचकाय तण्डुलान्यच्छामि। याचकाभ्यां गृहं निर्दिशति। या-
चकेभ्यो यत्नः क्रियते।

आचार्याय निवेदयामि। आचार्याभ्यां दीयते धनम्। आचार्ये-
भ्यो नमः।

पुत्राय कथयामि। पुत्राभ्यां निवेद्यते। पुत्रेभ्यो रक्ष्यते धनं
जनकैः।

-
1. Wholesome, beneficial. 2. Grams. 3. Saddle. n. 4. Are
bought. 5. Props, supports, pillars. 6. Are cut, shaped, planed.
7. To report, inform. 8. That which has taken place, account.
9. A secret. 10. A bullock. 11. To point out.

धनाय यत्नाः क्रियन्ते । धनाभ्यां विवर्देते । धनेभ्यः समुद्रं
 लेङ्घयन्ति वाणिजाः ।
 नेत्राय हितमञ्जनम् । नेत्राभ्यामगदमानयसि न वा । नेत्रेभ्यो
 हर्षं यच्छति नृपदर्शनम् ।
 फलाय स्पृहयति । फलाभ्यां यतते बालकः । फलेभ्यो वनं ग-
 च्छन्ति शिष्याः ।
 मित्राय यते । मित्राभ्यां कथ्यते रहस्यम् । मित्रेभ्यो निर्मन्त्र-
 णलेखाः प्रेष्यन्ते ।
 अग्नये स्वाहा । अग्निभ्यां घृतं दीयते । अग्निभ्य आह्वियन्ते
 काष्ठानि ।
 अरये संदेशं प्रेषयति । अरिभ्यां दण्ड एव प्रशस्यः । अरिभ्यः
 प्रतिसंदेशेन किम् ।

Synonyms of सिंह.

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मुगाशनः ।

पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः ॥

सिंह, मृगेन्द्र, पञ्चास्य, हर्यक्ष, कण्ठीरव, मुगाशन, पुण्डरीक, पञ्चनख,
 चित्रकाय-अकारान्ताः; केसरिन्-इवन्तः; हरि, मृगदृष्टि-इकारान्तौ; मृगरिपु-
 उकारान्तः; मृगद्विष-षकारान्तः.

1. To quarrel, dispute. 2. Cross. 3. Merchants. 4. Collyrium, (काजळ). 5. The sight of a king. 6. Invitation notes, cards. 7. Are sent. 8. A term used at the presentation of an offering to the gods. 9. A reply, return-message.

Exercise 7.

The Ablative Case.

पुत्राङ्गयं नास्ति । पुत्राभ्यां द्रव्यं लभ्यते । पुत्रेभ्यः सुखमधि-
गच्छति जनः ।

मेघाद्धारि पतति । मेघाभ्यां न गलत्युदकम् । मेघेभ्यः प्रैतिध्व-
निः श्रूयते ।

वृक्षाद्रलति पर्णम् । वृक्षाभ्यां छिद्यन्ते शाखाः । वृक्षेभ्यः फलानि
पतन्ति ।

समुद्रात्फेनं आनीयते । समुद्राभ्यां मैत्स्यानानयसि । समुद्रेभ्यो
नगराणि दूराणि ।

हस्तात्पतन्ति पुस्तकानि । हस्ताभ्यां गलन्ति पृष्पभाजनानि । हस्ते-
भ्यो निर्वार्यन्ते दंशाः ।

ग्रामादागच्छसि । ग्रामाभ्यां किंकरौ गच्छतः । ग्रामेभ्यो निर्ग-
च्छन्ति सारमेयाः ।

प्रज्ञादुपदेशं लभन्ते । प्रज्ञाभ्यामुपदेशं विन्दते । प्रज्ञेभ्यस्तं-
त्त्वज्ञानं प्रीप्यते ।

वेदाद्धर्मः प्रभवति । वेदाभ्यां तत्त्वं ज्ञायते । वेदेभ्य आचाराः
प्रवर्तन्ते ।

अरण्यार्त्तिककरः प्रतिनिवर्तते । अरण्याभ्यां कोल्लोहलो निर्याति ।
अरण्येभ्यो भैहिषा निर्गच्छन्ति ।

-
1. To drop. 2. Water. *n.* 3. Echo. 4. Foam. 5. Fish. 6.
Pot, vessel, basket to hold flowers. 7. Are driven. 8. Flies. 9.
Dogs. 10. Knowledge of reality. 11. Pass. Pres. of आप् with
प्, 'to get'. 12. A clamour, noise. 13. Buffalo.

गिरेर्नदा उद्भवन्ति । गिरिभ्यां शकटा आगच्छन्ति । गिरिभ्य
 इन्धनानि वैनचरा आनयन्ति ।
 नृपतेर्भयं विद्यते । नृपतिभ्यां भागधेयो नानीयते । नृपतिभ्यः पा-
 रितोषिकान्पण्डिता अधिगच्छन्ति ।
 व्याधेः क्लेशो भवति । व्याधिभ्यां शरीरं क्लेशं जायते । व्याधि-
 भ्य उद्भूताः क्लेशा नश्यन्ति ।
 तृणात्संजायते क्षीरम् । तृणाभ्यां सुखमनुभवतो बलीवर्दी । तृ-
 णेभ्यः शरीराणि पुष्यन्ति ।
 रथादवतरामि । रथाभ्यामवतरतः सारथी । रथेभ्यः पतन्ति
 ध्वजाः ।
 आसनादुत्तिष्ठति । आसनाभ्यां प्रवहति जलम् । आसनेभ्यः पु-
 स्तकान्याहरन्ति छात्राः ।

Synonyms of भृत्य.

भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥

भृत्य, दासेर, दासेय, दास, गोप्यक, चेटक (or चेट) नियोज्य, किंकर, प्रेष्य, भुजिष्य, परिचारक—सर्वेऽकारान्ताः.

1. Cart. 2. Wood, fuel. 3. Foresters. 4. Tribute, tax. 5. Thin, lean, emaciated. 6. Past Part. of भू with उत्. 'Arisen.' The Past Part. termination in Sanskrit is त्त. 7. Milk. 8. Bullocks. 9. Flags. 10. Pupils. 11 The same words with the fem. affixes added on are used in the sense of maid-servants.

Exercise 8.

The Genitive Case.

अश्वस्यालंकारो विस्मर्यते । अश्वयोः खेलीने क वर्तेते । अश्वानां हेष्वा श्रूयते ।

ईश्वरस्याज्ञानुरुध्यते । ईश्वरयोरिच्छा । ईश्वराणां तृणेन कार्यं भवति ।

नरस्यानुरागो दृढ इति ज्ञायते । नरयोर्द्वेषः प्रेत्यक्षः । नराणां संमर्दस्तत्र दृश्यते ।

नृपस्य पुरुषः किमागच्छति । नृपयोः किंकरी धावतः । नृपाणां गजा व्रजन्ति ।

पुत्रस्य पुस्तकम् । पुत्रयोश्चरितं गह्यम् । पुत्राणां दुश्चरितं स्मर्यते ।

बालस्याभरणमत्र विस्मृतम् । बालयोः क्रीडनेके तत्र स्तः । बालानां बोधो न भवति ।

बुधस्य वचनं ग्रीह्यम् । बुधयोरुपदेशोऽनुसर्तव्यः । बुधानां विनयोऽनुकरणीयः ।

-
1. Pass. Pres. of स्मृ with वि, 'to forget'. Roots ending in क preceded by a conjunct consonant take *guna* before य. 2. Bit, bridle, reins. 3. Neighing. 4. Used in the sense of 'great, rich.' 5. Have to do with a straw, require even a straw &c. 6. Love, attachment. 7. Strong. 8. Hatred, Abhorrence, aversion. 9. Visible, manifest. 10. A crowd. 11. A servant. 12. To go (1st Conj.) 13. Wicked deeds. 14. A toy, plaything. 15. Understanding. 16. That which should be taken, listened to, attended. 17. Should be followed. 18. Should be imitated, ग्राह्य, अनुसर्तव्य and अनुकरणीय are potential future participles. The sense is clear. The terminations are य, तव्य and अनीय.

वृक्षस्य फलं नास्लम् । वृक्षयोः कुसुमानि सुरभीणि । वृक्षाणां
विटैपाशिर्छद्यन्ते ।

कपेर्लाङ्गूलं न स्थूलम् । कप्योः पुच्छे ह्रस्वे । कपीनार्मवयवा
नरस्यावयवैः संमाः ।

गिरेः शिखरमाकाशं स्पृशति । गिर्योर्वने निबिडे^{१०} । गिरीणां कं-
न्दराणि रम्याणि ।

नृपतेराज्ञा अनुरुध्यन्ते सचिवैः । नृपसोर्बलिर्दीयते सामन्तैः ।

नृपतीनामसयः प्रकाशन्ते ।

यतेर्दण्ड उदके पतितः । यत्योः कर्मण्डलू जलेन पूरितौ । यतीनां
चित्तस्य स्वास्थ्यमवश्यम् ।

व्याधेः स्वरूपं न तत्त्वतो ज्ञायते । व्याध्योः प्रतीकारः किं न
विधीयते^{११} । व्याधीनां प्रथमं ज्ञानं न जायते ।

Synonyms of गज.

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतंगजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ।

इभः स्तम्बेरमः पद्मी ॥

दन्तावल, द्विरद, अनेकप, द्विप, मतंगज, गज, नाग, कुञ्जर, वारण, इभ,
स्तम्बेरम-अकारान्ताः; दन्तिन्, हस्तिन्, करिन्, पद्मिन्-इभताः.

1. न + अस्लम्. 'Sour.' 2. Fragrant. 3. Branches. 4. Pass. of छिद्, 'to cut, lop'. 5. Thick. 6. Tail. 7. Short. 8. Limbs. 9. Like, similar. 10. Thick, dense. 11. Cavern. 12. Pleasant, charming. 13. Tribute, tax. 14. Feudatory princes. 15. Gourd to contain water. 16. Filled. 17. Indispensable. 18. Nature. 19. Really, accurately. 20. Cure, remedy. 21. Pass. of धा with वि, 'to make, undertake'. 22. At first. (Ind.)

Exercise 9.

The Locative Case.

ग्रामे वसन्ति जनाः । ग्रामयोर्जलं नास्ति । ग्रामेषु रात्रौ कुंकुरा भेषन्ति ।

अरण्ये वृक्षाः सन्ति । अरण्ययोर्नदो वहति । अरण्येषु व्याघ्रा दृश्यन्ते ।

नगर उपवनानि निर्मायन्ते । नगरयोर्जलाशयौ स्तः । नगरेषु रथा अश्वा गजाः शकटा यौनानि चैतस्ततश्चरन्ति ।

पुस्तके ज्ञानं लभ्यते । पुस्तकयो रम्याः कथाः सन्ति । पुस्तकेषु प्रज्ञानार्मादरः ।

सुवर्णे पीतत्वमस्ति । सुवर्णयोर्जडत्वं नास्ति । सुवर्णेषु किं ते रोचते ।

विद्धे मणौ सूत्रस्य गतिरस्ति । मण्योः सूत्रे लभ्ये । मणिषु कोऽर्थ्यचिन्त्यः प्रभावो वर्तते ।

राशौ प्रविष्टा पिपीलिका नोर्पलक्ष्यते । राशयोरिष्टं वस्तु विद्यते । राशिषु न लभ्येते कन्दुकौ ।

-
1. Dogs, m. 2. Bark. 3. Reservoirs of water. 4. Carts. 5. Vehicles. 6. इतः+ततः. 'Here and there.' 7. Interesting. 8. Respect. 9. Yellowness. 10. Heaviness. 11. Pierced, bored. 12. A thread. 13. Entrance. 14. Attached. 15. Indescribable, peculiar. 16. Unimaginable. 17. Greatness, efficacy, power. 18. An ant. 19. Is not found. (Pass.) 20 Past Pass. Part. of इष्. 'Desired, wished for.' 21. Balls.

करे फलं पश्यति । करयोस्तोलयति सुवर्णम् । करेषु भारान्स-
हन्ते ।

दण्डेऽवलम्बते भारं भारिकः । दण्डयोर्दयते मयूरः । दण्डेष्वव-
लम्बन्ते भिक्षापात्राणि यतयः ।

मन्त्रे सामर्थ्यमस्ति । मन्त्रयोः सामर्थ्यं नोपलभ्यते । मन्त्रेषु दे-
वैत्वं प्रतिष्ठितम् ।

अन्ने शक्तिरवस्थिता । अन्नयोः सारो नास्ति । अन्नेषु वीर्यं न
शिष्यते ।

शास्त्रे बुद्धिर्न निविशति । शास्त्रयोः प्रवीणः कृष्णः । शास्त्रे-
ष्वकुण्ठिता गोविन्दस्य भ्रजा ।

पर्वते वह्निर्दृश्यते । पर्वतयोर्वृक्षा न विद्यन्ते । पर्वतेषु विचरन्ति
हिंसाः ।

प्रासाद उत्सवो विद्यते । प्रासादयोर्दीपः किं नेक्ष्यते । प्रासादेषु
स्तेनाः प्रविश्य धनमपहरन्ति ।

Synonyms of स्तेन.

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ।

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥

चौर, ऐकागारिक, स्तेन, तस्कर, मोषक, पाटच्चर, मलिम्लुच-अकारान्ताः;
दस्यु-उकारान्तः; प्रतिरोधिन्, परास्कन्दिन्-इन्नन्तौ.

1. A cooly, labourer. 2. Begging pots. 3. Divinity, godhood, godliness. 4. Fixed, restricted, confined. 5. Wholesomeness. 6. Pass. of शिष् 'to remain'. 7. Unimpeded. 8. Intellect. 9. Carnivorous animals.

Exercise 10.

The Vocative Case.

वृक्ष फलानि यच्छसि । वृक्षौ पादैर्जलं पिबथः । वृक्षाश्छाया-
माश्रयामः ।

सूद मेङ्गु किमन्नं न पचसि । सूदौ मेहानसान्मोदकानानयतम् ।

सुदा ओदनं शाकांश्च मार्जारेभ्यो रक्षत ।

मूर्खं याहि, मासंबद्धं जल्प । मूर्खौ मौनमांलम्बेथाम् । मूर्खा
'अविनयं माचरत ।

पुत्र वैयात्यं त्यज । पुत्रौ प्रतिपद्येथामाचारम् । पुत्राः कलहं
मा कुरुत ।

नृप पुत्रस्य लाभेन वर्धसे । नृपौ श्रूयतामभ्यर्थना । नृपाः प्रजा
धर्मेण पालयत ।

बाल ईतं आगच्छ । बालौ मा धावतम् । बाला गुंरूणां व-
चनमनुरुध्यध्वम् ।

किंकर कटमुर्पहर । किंकरौ अग्निमाहरतम् । किंकरा भिक्षुका-
निमन्त्रयध्वम् ।

1. To take shelter, resort to. 2. Soon. (*Adv.*) 3. Why. (*Ind.*)
4. A kitchen. 5. Vegetables. 6. To guard. 7. Imperat. 2nd
Pers. Sing. 8. Nonsense. 9. Silence. 10 To observe. 11. Im-
modesty. 12. To do, commit. 13. Impera. 2nd Pers. Plur. of कृ
'to do.' 14. To thrive, prosper. 15. Request, solicitation, suit.
16. Here, this way. 17. Elders. 18. To bring, fetch. 19.
To get, bring.

ब्राह्मण माधर्ममनुतिष्ठ । ब्राह्मणौ कन्यायाः शुल्कं न गृही-
 तव्यमिति शास्त्रस्याज्ञा । ब्राह्मणा वेदस्य विक्रयो न कर्तव्यः ।
 ऋषे अभिवादये । ऋषी शिष्यस्य प्रथमोऽपराधः क्षीन्तव्यः । ऋ-
 षयो वल्कलान्यार्द्राणि परिधानायायोग्यानि ।
 नृपते विजयस्व । नृपती विग्रहे मा यतेथाम् । नृपतयः प्रजा ज-
 नक इव पीत ।
 सारथे रथमानय । सारथी योज्येतमश्वान् । सारथयश्चोदयत
 धुर्यान् ।

—

Synonyms of आकाश.

^{१४}द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥

द्यो-ओकारान्तः; अभ्र, पुष्कर, अम्बर, अन्तरिक्ष, गगन, अनन्त, ख, वि-
 ष्णुपद, आकाश, विहायस, नाक-अकारान्तः; व्योमन्, सुरवर्त्मन्-नकारान्तौ;
 नभस्, विहायस्-सकारान्तौ; वियन्-तकारान्तः.

1. मा + अधर्म + अनुतिष्ठ. स्था with अनु means, 'to do, act, commit.'
2. Money taken as the price of a bride or girl. 3. Pot. Part. of ग्रह् 'to take, receive.' 'Should be taken.'
4. Sale. 5. Past Part. of कृ 'to do.'
6. Past Part. of क्षम् 'to pardon.'
7. Bark garments.
8. Wet. 9. Wearing. 10. War, hostility. 11. Imperat. 2nd Pers. Plur. of पृ 'to protect' (2nd Conj.)
12. To yoke. 13. Horses. 14. The word द्यौ, declined in two different ways, is *fem.* अभ्रम् and विष्णुपदम् are *n.* आकाश and विहायस *m.* or *n.* विहायस and नाक *m.* द्युः is *ind.*

Section 2.

Exercise 1.

एकादश्यां न भुञ्जीत । फलान्येवाश्नीयात् ।

ह्यः क्रीतानां वस्त्राणां किं मूल्यम् ।

श्वो मदर्थं वाससोर्द्वयं क्रीणीहि ।

कन्यायाः शुल्कं मा गृहाण । तस्य ग्रहणे शास्त्रप्रतिषेधोऽस्ति ।

रे गोविन्द, मध्याह्न इमां शालां संमृद्धि । ततश्च शुष्कायां भूमौ
सायमस्यां कटान्स्तृणीहि ।

‘तव गैदस्यादिहेतुं मे ब्रूहि । ततः प्रैतीकारो मया चिन्त्यते ।’
एवं भिषजो वचः श्रुत्वा स आदितो गदस्वरूपं लक्षणानि च
कौत्स्न्येन वर्णयितुं प्रैचक्रमे ।

पत्रं च मेषीपात्रं च लेखनीं चेहोपनय ।

अस्मिन्वर्षे वृष्टिरयथाकालमभवत्, अतस्तण्डुला गोधूमा अन्या-
न्यपि धान्यानि महार्घाणि स्युः ।

स्थविरे, का त्वमिति स ब्राह्मणस्तामपृच्छत् ।

कस्या एषा शौटिका ।

यमश्वं ह्योऽरोहं तमेवाद्यारोहामि । नान्यम् ।

1. Dry. 2. Distemper, illness. 3. Remedy. 4. Gen. Sing. of भिषज् ‘physician’. 5. Entirely, in detail, at full length. 6. Perf. of कृम् with प्र ‘to begin’. 7. Paper. 8. Inkstand. 9. Pen. 10. Not at proper time, untimely. (*Adv.*) 11. Wheat. 12. Of high price, dear. 13. Voc. Sing. of स्थविरा *fem.* ‘old’. 14. Wearing apparel, (साडी &c.).

एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां किं न ददासि ।
 यस्मान्नगरादयं दूत आगतस्तस्य किं नामधेयम् ।
 तेषां यद्यदिष्टं तत्कुरुत ।
 पुराणानि श्रूयन्ताम्, यतस्तेषु रम्याः कथाः सन्ति ।
 किमिति त्वं रात्रौ नाभुङ्क्थाः । क्षुत्त्वां न बाधते किम् ।
 लक्ष्मणस्य सकाशात्पुस्तकमानयेति शंकरेणाहमादिष्टः । तत्ते-
 नापेक्षितं पुस्तकं देहि ।
 ममाद्य क्षुद्धोऽधो नास्ति ।
 अयं पैथिकोऽतीव श्रान्तो दृश्यते । तस्माद्वैचजनं गृहाण तं
 च वर्जय ।
 निद्रा परिजनस्य नेत्राण्यलेट् ।
 यदा सा दौर्दलक्षणमदधात्, तदा शरीरसादाच्छरीरे भूषणानि
 न धारयितुमशक्नोत् । दिने दिने च तस्या मुखं पाण्डुत्वमयात् ।
 इयं मे प्रिया किञ्चिदीप्सितं द्विया न मे शंसति । तदस्याः क-
 स्मिन्वस्तुनि स्पृहेत्यनुवेलमुत्तरकोसलेश्वरो दिलीपः प्रियासखीः पृ-
 च्छति स्म ।

Golden rule of Sanskrit Syntax.

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।

तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥

1. The same as नामन्. 2. Nom. Sing. of भुक्ष् 'hunger'. 3. Craving of appetite, keenness. 4. A traveller. 5. A fan. 6. To fan. 7. Symptom of longing in a state of pregnancy. 8. Leanness of body. 9. Paleness. 10. Often, now and then. 11. The king of the Uttara (North) Kosalas.

Exercise 2.

भीमो दुर्योधनं प्रहर्तुं गदामुदयच्छत् ।

कैतिपयान्यैहानि तस्य कलकत्तापुरं गतस्य । यदा स तत्र ग-
न्तुं प्रातिष्ठत तदा मैसेन मासद्वयेन वा निवर्त इत्यब्रवीत् ।
सोऽद्यापि न निवर्तते, लेखमात्रमपि न विस्मर्जयति । ततः पैर्याकुला
तस्य गृहिणी, सर्वं च कुटुम्बम् ।

कथयतु सोऽखिलं वृत्तान्तम् । मैनेमन्तरा प्रतिबधान । तस्य
कथयितव्यात्कदाचित्कोऽपराधीति व्यक्तिर्भवेत् । व्यवहारदर्शने
च सौकर्यमुत्पद्येत ।

चौराः शठा ये चान्ये प्रजा उपैद्भवन्ति, तान्राजा दण्डयेत् ।
प्रजानां पालनमुपैष्ठवेभ्यस्तासां रक्षणं च राज्ञः प्रथमं कर्तव्यम् ।
छात्रैः सर्वदौर्द्धत्यं परिहरणीयम् । विनययुतैर्भूत्वा गुरोरध्ये-
तव्यम् ।

‘सर्वतो जयमन्विच्छेच्छिष्यादिच्छेत्पराजयम्’ इति स्मरञ्शिष्यो
गुरुमतिशयीत । परं गुरुर्मया जित इति न स उत्सेकी भवेत् ।

1. To lift up. 2. Some, many. (Pron.) 3. Days. Nom. Plur. See Lesson XV. Sanskrit Second Book. 4. A month. 5 A letter, note. 6. Sends. 7. Troubled, full of anxiety. 8. Wife. 9. In the middle. 10. Interrupt. 11. That which is to be told. Pot. Part. of कृ. See Lesson XXVI. Sans. Sec. Book. 12. व्यवहार ‘a case’. दर्शन ‘trial’. ‘In the trial of the case’. 13 To tease, torment, &c. 14. Injury, trouble. 15. Students, pupils. 16. Impudence, insolence. 17. To avoid. From हृ with परि. 18. To learn. From इ with अधि. 19. Proud, arrogant.

न कोऽप्यन्यमधिकक्षिपेत् । वैस्तुशक्तिर्नियता ।

गुरुर्विद्यां यथैव प्राज्ञे तथैव जडेऽपि शिष्ये विर्तरति । न तु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोति तामुपहन्ति वा । तथापि फले भूयान्भेदो दृश्यते । हेतुस्त्वयम्—विम्बोद्वाहे यथा शुचिर्मेणिः प्रभवति, न तथा मृदां चयः ।

कश्चित्कुक्कुरो मार्जारमनुधावंस्तस्य गृहं प्राविशत् । स्वस्वकार्येषु व्यापृता नरा न तं प्रविशन्तमाविदुः । स चुञ्छीसमीपं प्रामोत्तदा तत्र संनिहितौ काचित्स्थविरा काष्ठं गृहीत्वा तदुद्यम्य तं प्रहर्तुमधावत् । भीतः स च प्रौढ्रवत् ।

आतुर्मरणेन 'निर्वेदं प्राप्तः स रम्यं द्दष्टि, दिवा न कमपि किञ्चिदपि ब्रवीति, निखिलं दिनं शेते, रात्रौ न स्वपिति, रात्रिं चाखिलां जागर्ति, आत्मनैव किमपि मन्त्रयमाणस्तिष्ठति । कथमसौ प्रकृतिमापद्येतेति चिन्तया तस्य माताकुलास्ति ।

Alliterations, puns, &c.

बलेन तपसां लब्धे 'बलैत्यतिबलेति च ।

विद्ये ते 'मयि कौकुत्स्थ विद्येते वितरामि ते ॥

1. Abuse, deprecate. 2. Power, capability. 3. Restricted, confined. 4. Gives, imparts. 5. In receiving the rays, reflections. 6. A heap or lumb of earth. 7. Engaged, busy. 8. Fire-place. 9. Who was near. 10. Having raised. 11. Ran. 12. Grief, aversion to every thing connected with the world. 13. Muttering something to himself. 14. Come to himself. 15. These are the names of Vidyās or lores known to Vis'vāmītra. 16. This is said by Vis'vāmītra to Rāma. 17. O descendant of Kakutstha, a distant ancestor of Rāma.

Exercise 3.

कस्मात्स्थलाद्युयमागताः, किं भवतां नाम, कुत्र यूयं गच्छथ,
किमर्थमिह प्राप्ता इति स तान्सविनयमन्वयुङ्क्त ।

किं पलायसे । कस्माद्विभेषि । भीत इव च वेपसे ।

राजन्, प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः, स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निषण्णायां निषीदास्यां, पीताम्भसि पिबेरपः ॥

तव वधूर्भक्तिमती चैनार्मचितामां तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु, सायं प्रेत्युद्वजेदपि ॥

सांनुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरपदः ।

ततो वसिष्ठनिदेशं शिरसोदुह्यं सम्राड् दिलीपस्तस्याः संमाराधने तत्परोऽभवत् ।

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुर्धर्मासनबन्धधीरः ।

जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥

1. Past Pass. Part. of सद् with नि. 2. This refers to the celestial cow (सौरभेयी) or Kâmadhenu. King Dilîpa was ordered by his family priest Vasishṭha to serve and propitiate the cow that he might get a son. 3. पीत 'drunk,' अम्भस् 'water'. 'When she has drunk water'. 4. Accus. Plur. of अक् 'water'. This word is always declined in the plural. See Lesson XV Sans. Sec. Book. 5. Full of devotion. 6. Worshipped. 7. अग्रे 'to, as far as, up to,' तपोवन 'a forest suited for religious austerity'. 8. One who is engaged in a vow. 9. To go to receive when one comes to visit &c. 10. Without interruption, uninterrupted. 11. Adj. qualifying मे. 'One whose difficulty is gone, has no difficulties.' 12. Propitiation. 13. Bent, devoted, given to. 14. One who was sitting. 1'. Firm in his seat.

देव, बाह्याविद्यास्वभिषङ्गं विहाय देण्डनीति कुलविद्यामागमय-
स्व । तदर्थानुष्ठानेन चास्खलितशासनः शाधि चिरमुदधिमेखला-
मुर्वीम् ।

अस्य विंशरणस्य राजसूनोस्त्वमेव शरणमेधीत्यँजलिं सोऽबध्नात् ।
भैवति, भिक्षां देहि । भवान्भिक्षां ददातु ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम् ।

ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥

लघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ।

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥

A Grammatical Note.

संज्ञायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्भ्रमशेष्विदं क्रमात् ॥

1. Taste, liking. 2. Politics. 3. Having the sea for its girdle, sea-girt. 4. Without help, helpless, with none to assist. 5. Cavity made or formed by folding the hands in token of respect or submission. 6. Voc. Sing. Fem. of भवत् 'your honour'. 7. Early morning time, some two hours before sunrise is so called. 8. One in sound, good and perfect health. 9 The anointing of the body, applying unguents to it, rubbing it with oil and other things. 10. One that kills, removes जरा &c. 11. Lightness. 12. Fat. मेदस् ⁿ. 13. The state of one whose limbs become proportionate and strong. 14. This verse gives the conjugational classes to which the root विद् in its different senses belongs, the words श्यन्, लुक्, भ्रम्, श् respectively standing for the 4th, 2nd, 7th and 6th classes.

Exercise 4.

नित्यं हितं मितं चाद्यात् । काले हितं मितं च ब्रूयात् ।

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटर्षिपीलिकम् ।

विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ।

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्येतिलालयेत् ।

कस्मादधीषे । कं विषयमधीषे । किं शास्त्रमधीषे । कस्मिञ्शास्त्रे तव गुरोरभिनिवेशः । किं त्वमेकाकी गुरुसंनिधावधीषे, उतान्ये केऽप्यधीयते । किमन्ये त्वदधीतमेव विषयमधीयते । तव पाठशालायां किंयन्तो गुरवः ।

अहं व्याकरणमधीये । इमौ न्यायमधीयाते । इमे चत्वार-
श्छात्रा धर्मशास्त्राध्ययनं कुर्वते । संप्रति राजादेशप्रवर्तितासु पा-
ठशालासु गणितविद्या प्राकृतभाषा गीर्वाणभाषाङ्ग्लभौमभाषेति-
हासो भूगोलविद्या चाधीयते । सप्ताहे रविवासर एवार्नध्या-
यदिनम् । तन्मुक्त्वा शेषाणि षड् दिनानि स्वाध्यायदिनानि । पूर्व-
मध्याह्नतारः प्रेतिपदंष्टमीत्रयोदश्यादयस्तिर्धयोऽनध्यायदिनानीति म-

-
1. Ants. 2. Faces turned away; hence, displeased. 3. Strain beyond their capabilities. 4. Excessively indulge. 5. Strength, insight, perception, study. 6. Past Pass. Part. of इ with अधि. 7. How many. (Pron.) 8. Pupils. 9. Sanskrit. 10. Week. 11. Sunday. 12. Day of cessation from study, a holiday, a day on which the students have leave. 13. Working days; days of study. 14. Students. The word is अध्येतु, 'one who studies.' 15. The first day of a fortnight. 16. The eighth. 17 The thirteenth. 18. Days.

त्वा तेषु नाधीयते स्म । अधुनापि पूर्वसांप्रदायानुरोधिनां गुरूणां
संकाशादध्येतारः शिष्या एषु पूर्वोक्तेषु दिनेष्वध्ययनं विद्यार्तनुत्व-
कारीति मेन्वते ।

प्राज्ञोऽजरामरवद्विद्यामर्थं च चिन्तयेत् । मृत्युना केशेषु गृहीत
इव धर्ममाचरेत् ।

ताम्रकारः सप्ताहात्प्रागेवादिष्टस्ताम्रपात्राणि रीतिपात्राणि यथा-
दिष्टानि यथादर्शितान्यानयेति । स किं नायाति, पात्राणि वा तेन
किं नानीयन्ते ।

—
Alliterations, puns, &c.

पर्याप्तकामाय भवानमुष्मै कुर्यात्सैपर्या कुशिकं तमजाय ।

निर्यातुधानां वसुधां विधातुं निर्यातु रामः सह लक्ष्मणेन ॥

1. Custom, practice. 2. Following, acting in accordance with.
3. From. 4. Slenderness, weakness. It was supposed that one
who studied on *anadhyāya* days, lost in ability and forgot, as if
by some mysterious cause, things that he had learnt on that day
and even things learnt previously. Hence, no teacher taught and
no student studied on those days. 5. Think, regard. From मन्.
(8th Conj.) 6. One without or free from old age, decline of
strength. 7. Immortal, one that is not to die. 8. Brass. 9. Said
and recommended by Vas'ishṭha to King Das'aratha when the
Sage Vis'vāmitra came to ask for his sons Rāma and Lakshmana.
पर्याप्तकामाय is an adj. qualifying कुशिकात्मजाय. It means 'one whose
desires are fulfilled.' 10. पूजा, worship, adoration, paying of
respect &c. 11. The son of Kus'ika. 12. Without demons, rid
of demons.

Exercise 5.

मालाकारेणाद्य पुष्पाणि नानीतानि । अतो गृहदेवतापूजाविधा-
वक्षता एवोपैयुज्यन्ते ।

ह्य आगतः प्रौघूर्णिकोऽग्निरेथन चिञ्चावटग्रामं जिगमिषति ।
तस्य भारनयनाय वाहीकं चतुष्पथादाकारय । शंकटस्तेनेष्टश्चेदा-
नीयताम् ।

पितः, पूर्वमस्मत्प्रतिवेश्यस्याधुना वासार्थं दूरं गतस्यावासे
तत्पुत्रस्योपनयनदिने मुहूर्ते च निमन्त्रणानुरोधेन मयावश्यं गन्त-
व्यम्, तन्मां स्मारयेत्यहमादिष्टः । तदद्योपनयनदिनमिति स्मा-
रयामि त्वाम् ।

जात, विस्मृतं खलु मया । सम्यक्त्वया प्रतिबोधितोऽस्मि । बौ-
द्धम् । तद्रहं गच्छावः । स मम मित्रं ममागमनेन कदाचिद्विरज्येत ।

रजकेन धौवनार्थं नीतानि वस्त्राणि नाद्याप्यानीतानि किम् ।
कति दिनानि तेषां नीतानाम् ।

1. Rice dipped and allowed to remain for some time in water. This word is always used in the plural and is of the masculine gender. There are many words in Sanskrit which are peculiar. The word गृहाः meaning 'a home' is always used in the plural and masculine; दाराः meaning 'a wife' is always used in the masculine and plural. The word मित्र is used in the neuter; कलत्र 'wife' is also used in the neuter. 2. To use. 3. A guest. 4. A train (Railway). 5. A proper name. (चिचवट). 6. Wishes to go. Desider. from गम्. 7. Load, baggage, kit. 8. A place where four roads meet. (चवाठा, नाके). 9. Call. 10. A cart. 11. A neighbour. 12. The thread ceremony. 13. Reminded. 14. Well. 15. Become displeased. 16. To wash. 17. How many. (Pron.)

संप्रति शस्त्रमार्जनयन्त्रं पृष्ठे कृत्वा द्वाराद्वारं रथ्यासु पुरुषा
आहिण्डन्ति । यदि कश्चिदायाति कथय माम् । कर्तरीं ह्युरिकां च
तेजयामि ।

कति शाकान्नित्यं पाचयसि । अहं शाकान्न पाचयामि । पूर्वं मे
शाकेष्वत्यादर आसीत् । परं कथाप्रसङ्गेन केनापि वैद्येन कुत्रापि
पठितम् 'शाकेन रोगा वर्धन्ते' इति वाक्यं मे श्रवणपथमागतम् ।
ततः प्रभृति नाहं शाकानभिनन्दानि ।

सारथे, रश्मिसंयमनाद्रथवेगं मन्दीकुरु ।

पूर्वसंकेतितः पुरुष आगच्छतु । तेन सह किमप्यालपितुमिच्छामि ।

व्यजनो ग्रीष्मे हस्तधृतः श्रममावहन्नपि गात्राणि सुखयति ।

स्वहस्तेनाङ्गारान्मा कर्ष । अहितो यदि विपत्तिं करोति, तर्हि
सुखं करोतु । एवं स्थिते स्वदोषो न विद्यते ।

A Grammatical note.

धूँनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूर्तं धुनाति धुवति स्फुटितोतिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥

1. A wheel, machine for whetting and polishing knives, scissors, razors &c. 2. Scissors. 3. A knife. 4. Polish, sharpen. 5. Vegetables. 6. Cook. (*Caus.*) 7. Fell upon my ears, was heard &c. 8. From that day. 9. रश्मि 'reins,' संयमन 'drawing in.' 10. *Lit.*: Burning coals, live coals. 'Do not draw, bring live coals with your hand.' This is however used in the sense of, 'Do not bring down ruin upon yourself &c.' 11. An enemy, one not a well-wisher. 12. This verse quoted from the *Kavirahasya* in the *Siddhānta Kaumudī* sets forth the use of धू and धु 'to shake' in the different conjugations. 13. A tree and its flower. (चाँफा). 14. The mango. 15. Opened. 16. A flower. (मोगरा). 17. Sprouts, tendrils.

Exercise 6.

अस्मिन्दीपे वृत्तिर्नास्ति, स्नेहमपि नास्ति ।

अरे, भोजनपात्राणि किमिति नोच्चालयसि ।

गणपतेः सुमुखेति द्वादशनामस्वेकमपि सर्वाणि वा नामानि यो विद्यारम्भे कार्यारम्भे वा पठेच्छृणुयादपि, तस्य विघ्नो न जायत इति श्रद्धधाना आर्यास्तद्वंश्या अधुनापि कार्यारम्भे गणपतिस्मरणं कुर्वन्ति ।

चेष्टं, कियद्दूरे तद्रहं यत्र वयमाहूताः ।

एतद्देवतायतनं शिलानिर्मितमस्ति । अतः प्राचीनमेतदिति मे तर्कः ।

आधुनिका देवतायतनानां प्रासादानां वा निर्माणे शिला नोपयुज्यते । अधुनेष्टका एव प्राय उपयुज्यते ।

‘आतापी भक्षितो येन वातापी च मंहान्वलः । अगस्त्यस्य प्रसादेन भोजनं मम जीर्यताम् ॥’ इति भोजनोत्तरं पठन्त उदरं परिमृज्युरिति महेत्तराश्चक्षते । एवं कृते भोजनं जीर्यति ।

निदाघस्य प्रसरात्पिपासां प्रतिकर्तुं नाहं शक्तः । यथा यथा जलं पिबामि तथा तथा मे पिपासा वर्धते ।

वार्ताद्वयश्रवणेन दुःखायते सुखमश्नुते च हृदयम् ।

1. A wick. 2. Oil. 3. Dishes, leaves &c. off which men dine or take their food. 4. Remove. 5. Pres. Part. *Ātm.* of धा with श्रद् ‘to believe.’ 6. A servant, boy, man. 7. Bricks. 8. Generally. 9. Proper names, demons so called. 10. Strong, of great strength, physical power. 11. To rub gently. 12. Old men, elders.

मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा ।

अन्यथा शोफं शैथिल्यदाहमोहान्करोति तत् ॥

न पिबेत्पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादृष्टर्मभिवृष्टं घनं गुरु ।

फेनिलं जन्तुमत्तप्तं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ॥

सा वृद्धोदकमुदञ्चन्ती कूपादन्तः पपात । निष्कलत्वाद्वहिरा-
यातुं सा न समर्था । तीरस्थितो बालस्तामुद्धर्तुं नालम् । अतः स
बाल आदरेण तेनाध्वना गच्छन्तं कमपि पथिकम् 'भोः पान्थ,
भद्रं ते । मे मातरमस्मात्कूपादुद्धर ।' इति प्रार्थयामास ।

— Alliterations, puns, &c.

अधीष्व पुत्रकाधीष्व दास्यामि तव मोदकान् ।

यद्वान्यस्मै प्रदास्यामि कर्णमुत्पाटयामि ते ॥

-
1. Mixed, diluted with water. 2. A swelling. 3. Looseness.
4. Unsoundness of mind. 5. Moss. 6. Turbid, unclean. 7.
Covered over. The word आविल goes with पङ्क and आस्तृत with
शैवालतृण &c. 8. Mixed with water fresh from the clouds. 9.
Frothy. 10. Containing insects, worms. 11. Causing shivering
sensation to the teeth or rather jaws. 12. Because of her im-
becility (brought on by age). 13. This verse explains what
is meant by the four *Upâyas* (remedies) viz: साम, दान, भेद and
दण्ड. The four *pâdas* of the verse are examples of the four
Upâyas in order. 14. The same as पुत्र. The termination क् is
called स्वार्थे. क् is also a diminutive termination as वृक्ष 'a tree,'
वृक्षक 'a young tree, plant.' 15. Dat. Sing. of अन्य 'another.'
(*Pron.*) 16. Pull, pluck.

Exercise 7.

भोः कुमार, गृहाणेममुदञ्चनं कूपं च ब्रज । तत्र मम याता नना-
न्दा च वर्तेते । ताभ्यां तं दत्त्वा लब्धायाहि ।

महाभाग, न मां सतीर्मधिक्षेप्तुमर्हसि । अहं तव न्यायोढा सै-
हधर्मचारिणी ।

केचिच्चौराः कस्यचिद्वनिकस्य गृहे चौर्यं कृत्वा स्तेयलब्धं
धनमादाय निष्क्रामन्तो रक्षिभिर्दृष्टाः । ततः प्राणत्राणपरायणा
निग्रहभिया द्रुतगत्याधावन् । गोरुतान्तरमतिक्रम्य च गृहारामदृ-
क्षान्तर्हिता बभूवुः ।

स तं द्रष्टुं गतो प्रतीहारीनिवेदितागमनस्तेन प्रवेशितश्च सभास्थि-
तं तमालोक्य प्रतिहतदृष्टिर्बभूव । तत्तेजसा च वारितप्रसरोऽभवत् ।

ऊर्णा कार्पासः कौशेयं च वस्त्रनिर्माण उपयुज्यन्ते । तत्रोर्णा
मेष्वादिभ्यो लभ्यते । कार्पासो वृक्षाल्लभ्यते । कौशेयं तु कृमिजम् ।
ऊर्णादीनां तन्तवो वेष्ट्रा कौलिकैरूयन्ते ।

अहं मातुलेन स्वगृहमाहूतः । तत्र च मे मातामहो मातामही
च मे चिराय दर्शनेनातीव इष्टौ स्याताम् । मम मातुलानी च मया
नैव दृष्टा । सापि दृष्टा भवेत् ।

1. Blame, reproach, insult. 2. Legally wedded. 3. Wife,
companion in the practice of religious rites. 4. He whose ad-
vance was checked. 5. Silk. 6. Sheep. 7. Insect. 8. Shuttle.
9. Weavers. 10. Are woven. 11. Grand-father (mother's
father). The grand-father on the father's side being called पिता-
मह. 12. Wife of maternal uncle, aunt.

किं रे, कुत्रास्ति म उपहस्तिका । कुत्र सा मया निहिता । अत्रैव निहिता, उतापणे विस्मृतेति न सम्यग्जाने ।

ह्य इतश्चेतश्च चरन्तो गता वयं किमप्युद्यानम् । तद्वैसालदृ-
क्षबहुलं दृष्ट्वा सर्वे वयं प्राविशाम । तत्र नूतनप्रकारोऽदृश्यत ।
सर्वेऽप्याम्रवृक्षाः फलभारैर्नैता हस्तलभ्यफलाश्चासन् । उद्यानपाल-
स्यानुज्ञया रसवन्ति कानिचित्फलान्युत्तार्यास्वादामहि । का तेषां
मौधुरी । पण्यवीथिमाननीतानां फलानां नैतादृज्जाधुरी । पेर्युषितत्वात् ।

चैत्रे मासि गृहे गृहे गौर्या उत्सवः क्रियते । सुवासिन्यश्च प्रति-
गृहं सविशेषप्रसाधितदेहा उत्सवं प्रत्यक्षीकर्तुं व्रजन्ति । गृहस्वा-
मिन्या हरिद्राकुङ्कुमगन्धमालयैश्च सत्क्रियन्ते ।

स युवा तां कुमारीं दृष्ट्वा स्निग्धदृष्टिस्तां पप्रच्छ ।

ज्येष्ठस्य पौर्णमास्यां तिथौ पतिवत्न्यः स्त्रियो वटं पूजयन्त्युप-
वसन्ति च । अस्मिंस्तिथौ पुरा सत्यवतो भार्यया सावित्र्या यमध-
र्मेण नीयमानः सत्यवान्मोचितः । ततश्चेदं व्रतं भूतले संप्रवृत्तम् ।
सर्वाश्च भर्तृमत्यः स्त्रिय इदं व्रतमाचरन्ति । अस्य व्रतस्याचरणेन
भर्तुर्दीर्घायुस्त्वं संभवतीति मन्यन्ते ।

Alliterations, puns, &c.

वैयोवृद्धास्तपोवृद्धा ये च वृद्धा बह्वृधुताः ।

सर्वे ते धनवृद्धस्य द्वोरि तिष्ठन्ति किकराः ॥

1. A bag for keeping betelnut leaves &c. (चंची, बटवी).
2. Mango.
3. Sweetness.
4. Market, bazar.
5. Staleness.
6. Women whose husbands are living.
7. Observe a fast.
8. Long life.
9. Old in years.
10. Old in penance, religious austerity.
11. Old in learning.
12. Loc. Sing. of द्वार. fem.

Exercise 8.

सिंहादेकं बकादेकं शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ।
 वायसात्पञ्च शिक्षेच्च षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात् ॥
 प्रभूतं कार्यमल्पं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
 सर्वारम्भेण तत्कार्यं सिंहादेकं प्रचक्षते ॥
 इन्द्रियाणि च संयम्य बकवत्पण्डितो नरः ।
 देशकालबलं ज्ञात्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥
 प्रत्युत्थानं च युद्धं च संविभागं च बन्धुषु ।
 स्वयमाक्रम्य भुञ्जीत शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ॥
 गूढमैथुनधाष्टर्चे च काले काले च संग्रहम् ।
 अप्रमादमविश्वासं पञ्च शिक्षेच्च वायसात् ॥
 बद्धाशी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रो लघुचेतनः ।
 स्वामिभक्तश्च शूरश्च षडेते श्वानतो गुणाः ॥
 सुश्रान्तो वहते भारं शीतोष्णं च न पश्यति ।
 संतुष्टश्चरते नित्यं त्रीणि शिक्षेच्च गर्दभात् ॥
 क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् ।
 क्षणं त्यक्त्वा कुतो विद्या कणं त्यक्त्वा कुतो धनम् ॥

1. The root is conjugated in the Parasmaipada for the exigency of metre. One thing should be received, studied from the lion, one from the crane, four from a cock, five from a crow, six from a dog, and three from a donkey. 2. The crude is taken as श्वान instead of श्वन्.

दुर्जना घटीयन्त्रस्य किं केनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा न जाने । जीवन्-
ग्रहणे नम्रा भूत्वा गृहीत्वा पुनरुत्थिता भवन्ति ।

विषेयग्रहणे कोशबलमपेक्ष्यते सर्वस्य ।

मम गृहान्किमिति त्वं नायासि ।

‘कुसङ्गः परिहर्तव्यः’ इति मे गुरुभिरादिष्टम् । त्वं च दु-
श्ररित इति लोकप्रसिद्धम् । तत्कथं तव गृहमागत्य गुरुष्वात्मा-
नमपराद्धं करोमि ।

ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरय इति सत्यम् । वर्षासु प्रवाते
कछोलमालाभिहतानि प्रवहणानि सागरे भञ्जन्ति ।

गच्छत्पिपीलिंकांपङ्क्तिः समुद्रमपि लङ्घयेत् ।

मनसा चिन्तितं कार्यं वाचा नैव प्रकाशयेत् ।

— Alliterations, puns, &c.

यस्य कस्य तरोर्मूलं येन केनापि मिश्रितम् ।

यस्मै कस्मै प्रदातव्यं यद्वा तद्वा भविष्यति ॥

1. A water-wheel placed over a well &c. turned by man or bullock &c. to draw water (राहाट). 2. Younger, youngest. 3. Elder, eldest. 4. Used in a double sense:—(1) Water; (2) Life. 5. Country; also a subject studied. 6. Treasure; also a dictionary, vocabulary. 7. Storm. 8. Rains, rainy season. 9. High waves, billows, seas. 10. Ant. 11. The verse lays down the practice of quacks and even medical men. यस्य कस्य is indefinite, ‘any (you like)’. Take the root of some tree, mix it with some other thing, give it to some one (not necessarily to the sick person or patient), something will then take place ! It is an exaggeration but true of many of that profession.

Exercise 9.

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।

शैस्त्रपूतं वदेद्वाक्यं मेनःपूतं समाचरेत् ॥

स्वदारेषु भोजने धने च त्रिषु संतोषः कर्तव्यः । त्रिषु च न कर्तव्योऽध्ययने तपसि दाने च ।

अहो नु खलु चिराय संप्राप्तः समीहितः समयः ।

अहो प्रभातप्रायैव रजनी । तच्छेषूत्तिष्ठामि, शयनीयं च परित्यजामि ।

हन्त हन्त, पश्यत एव पुरतो ममायं स्तेनो वस्त्राण्यपहृत्य याति । धावत रे, धावत । एनं च निगृह्णीत ।

तत्र गच्छन्सौरभमाग्रायातिष्ठत् ।

अहो नु खलु गंव्यूतिमात्रमारूढो गगनतलं गभस्तिमाली ।

कस्य वैष पुत्रो लोचनोत्सवदायी ।

-
1. *Lit.*: 'Purified, made clear, sanctioned by the eye.' One should clearly see and then place his foot. 2. Filtered, strained. 3. Sanctioned by the sciences. 4. Sanctioned by conscience. This last line is the only one remembered now-a-days. It is very wrongly interpreted though. Its present and current interpretation is 'one should act as one likes,' but when the same line is read in connection with the others the meaning is clear enough. One should first of all ask the mind, conscience, if a particular thing might be done, and if conscience permits and sanctions the act then only it should be done and not otherwise. 5. After a long time. 6. It is almost dawn. 7. Soon. 8. Bed. 9. Fragrance. 10. A measure of about two Koss. 11. Rays. (गभस्तिमाली, the sun).

अत्रोद्देशे निजसंवयोभिः प्रधानामात्यपुत्रै राजपुत्रा विहरन्ति ।
द्रैक्ष्यामस्तावन्मुहूर्तमेतेषां विहारम् ।

भो भोः, अलमलमावेगेन । परिज्ञायते किलैकेन पुलाकेन
भाण्डपाकः ।

अधुना करिबृंहितं न कुत्रापि श्रूयते ।

वयस्य, पश्य पश्य । मयूरमण्डल्यत्र मैशु नृत्यति ।

इयं हि रुचिरारुतिः सविशेषप्रसाधितोत्सवसमाजमवतीर्णा वा-
राङ्गना प्रेक्षकाणां मनो निर्गलयाति ।

सखे, श्रूयतामिदानीमादितः प्रभृति मम वृत्तान्तः । मम जन्म
पद्मनगरे । मम पितरौ पञ्च सोदराश्चापि पञ्चत्वमापन्नाः । युष्मद्दे-
शादागतः कोऽपि विप्रयुवा मामुपयेमे । सप्तवर्षाण्यद्य तस्य
नष्टस्य । किं करोम्यहमनाथा । क्व गच्छामि मन्दभाग्या । त्वमेव
मे शरणमेधि ।

A Grammatical Rule.

इदमस्तु संनिक्कृष्टं समीपतरवार्ति चैतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रक्कृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥

1. Of the same age. 2. Shall see. Fut. of दृश्. 3. Boiled rice.
(शीत). 4. Cry. 5. Gracefully. 6. Enchains, captivates. 7.
Dead, gone to the state of five. When a person dies it is supposed
that his body formed from the five elements (पञ्चभूतानि) is decom-
posed and the portions of the body which are borrowed of the five
elements go back to the respective elements. 8. Married. 9. The
verse sets forth the shade of difference among the demonstrative
pronouns इदम्, एतत्, अदस् and तत्.

Exercise 10.

अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणाम् ।

संप्राप्तमिदानीमक्षणेः साफल्यम् ।

पुनः समागमाय गमनेऽनुमान्यतामयं दासजनः ।

याते दिनत्रयेऽयं प्रकृतिस्थो भविष्यति । नास्य पापं शङ्कनीयम् ।

तस्य सद्धानि स्तुषायाः प्रैथमार्तवमहोत्सवो वर्तते । ततश्च सवि-
शेषमलंकृतं गृहम् । सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वना विजृम्भन्ते ।

आगामिन्यां षष्ठ्यां तस्य गृहे विवाहोत्सहो भविता । तस्यां
तिथौ वारयोषितो नृत्यं भविष्यतीति श्रुतं मया ।

अहं यात्राप्रसङ्गेन कार्शीं मथुरामयोध्यामन्यानि च तीर्थानि
स्थानानि द्रष्टुं श्वः प्रस्थाताहे । मम पुत्रा अत्र वत्स्यन्ति । ता-
न्कुमार्गान्निवारय । सम्यक्ताञ्शधि । पितृस्थाने भवान्भवितुमर्हति ।

शैशैवशेषवानेव स उदारधीश्चतसृणां विद्यानां पारं जगाम ।

हरिचरणयोरयं पुष्पाणामञ्जलिः प्रकीर्यते ।

एष काव्यबन्धः परिषदि प्रकीर्यते ।

मधुलिहो मधुबिन्दूनिव विरलानपि गुणलेशान्भजत ।

भवतामवधानमभ्यर्थये ।

युध्यमानयो राज्ञोर्वैरर्दहनो निर्वाणः । उभयोः प्रजा निर्ऋत-

ङ्काश्चाभवन् ।

1. Evil, wrong. 2. Suspect, apprehend. Pot. Part. 3. First appearance of the menses, catamenia. 4. Trumpets, fife. 5. Not quite grown up. When he has yet to pass a portion of your age. 6. Fire. 7. Extinguished, put out. 8. Free from dan-

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च वयं प्रहृताः खलेन ।

न खल्वमङ्गलानि चिन्तयितुमर्हन्ति भवन्तो भ्रातृणाम् । अत
एवाद्यप्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः ।

मम शिंशोरेव तेन वैरं प्रवृद्धम् ।

एवमतिसंभृतक्रोधेषु युष्मासु कदाचित्खिद्यते गुरुः ।

आमन्त्रयितव्या मया मातुलानी । अहं कार्यान्तरेणाभ्यन्तरं
गच्छामि । ममागमनं प्रैतिपालय ।

इदमासनमास्तीर्णम् । अत्रोपविश मुहूर्तम् ।

द्विपुरुषेयं पॅरिखा । अस्यास्तरणं दुष्करम् ।

प्रकृत्यामणिरलंकारः श्रेयान्, न पुनश्च्युतोपलः ।

A Grammatical note.

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्देहे नित्यमव्ययीभावः ।

तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

1. Separated, one whose connection is severed. 2. Ever since I was a boy. 3. Ask leave. 4. Wife of a maternal uncle. 5. Wait. 6. Whose depth is the height of two men. 7. A ditch. 8. Having no jewel. 9. One from which the jewel has dropped. 10. This verse enumerates all the compounds; *vis;*, द्वन्द्वः, द्विगुः, अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, कर्मधारयः and बहुव्रीहिः. A beggar addresses some donor thus:—I am a pair (द्वन्द्वः); i. e. of man and wife; and I have two cows (द्विगुः) with me; I have not much expense (अव्ययीभावः); therefore, O man, (तत्पुरुष) do that thing (कर्म धारय), by which I shall be a possessor of much corn, (बहुव्रीहि) i. e. I shall become rich.

Section 3.

Exercise 1.

मन्दः कैवियशःप्रार्थी प्रांशुलभ्ये फले मोहादुद्धाहुर्वाग्मेन इवो-
पहास्यतां गमिष्यामि ।

तैनुवाग्विभवोऽपि सन्नहं रघूणार्मन्वयं वक्ष्य इति कालिदासो
रघुवंशे प्रांस्तौत् ।

धार्तराष्ट्राः कौरवा द्यूते पाण्डवाञ्जिग्युः ।

ततः सानुजः सभार्यो युधिष्ठिरः 'द्वादश वत्सरान्वने वत्स्यामः,
एकं वत्सरं चाज्ञाताः कुत्राप्युषित्वा निवत्स्यामः' इति संभयं कृत्वा
वनं प्रतस्थे ।

ततः कुरूणामैधिपस्य दुर्योधनस्य श्रियः पालनीं प्रजामुर्वृत्तिं
वेदितुं कमपि वनेचरमयुङ्क्त ।

स वनेचरो वैर्णिलिङ्गी विदितः सन्द्वैतैर्वने युधिष्ठिरं समाययौ ।

महीभुजे महीं सर्पत्नेन जितां निवेदयिष्यतः कृतप्रणामस्य
तस्य मनो न विव्यथे ।

-
1. Dull, dull-witted. 2. Solicitous of the fame of a poet. 3. Which can be got by a tall man. 4. That has raised up his hands. 5. A dwarf, a short man. 6. Shall go to censure, ridicule, shall be laughed at &c. Mark this use of the accus. with गम्. 7. Of little power of speech. 8. Family. 9. Shall say, describe. 10. Said by way of preface. 11. Having lived. 12. Having made an agreement. 13. Lord. 14. Conduct, attitude. 15. Disguised as a Bramachârin. 16. A proper name. 17. Dat. Sing. of महीभुज 'kings.' 18. Enemy.

हितैषिणो हि मृषा प्रियं वक्तुं नेच्छन्ति ।

अजिनरत्नमुदारकान्मुषित्वा तुभ्यं दास्यामि यदि प्रतिदानं तव स्वसा रौगमञ्जरी ।

षडृतव इति भारतवर्षीयाणां मतम् । चत्वार इत्याङ्गलभौमानाम् ।
कस्यचिद्दृक्षस्य सप्त पर्णानि विद्यन्ते, अतः स सप्तपर्ण इति व्याह्रियते ।

सूर्यस्य रथे सप्ताश्वा युक्ता इति पुराणेषु कथ्यते ।

स्त्रीणां नैसालंकारे सप्त स्तूला मुक्ता ग्रथिताः सन्ति ।

भार्याया यद्यदिष्टं तस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽप्यनासाद्यमभवत् ।

य एतदखिलं जगन्निरमिमीत तस्मै नम ईश्वराय ।

या महिषासुरमहंस्तस्यै दुर्गायै नमः ।

जैगन्निवासः श्रियः पतिर्हरिर्जगच्छासितुं श्रीमति वसुदेवसद्व-
नि वसन्तम्बरादवतरन्तं हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिमेकदा ददर्श ।

ततो वीणयोपवीतेनाच्छस्फटिकाक्षमालया च चकासतं तं द-
ष्ट्वाच्युतो जवेन पीठादुदतिष्ठत् ।

Alliterations, puns, &c.

पथ्ये सति गदार्तस्य किमौषधनिषेवणम् ।

पथ्येऽसति गदार्तस्य किमौषधनिषेवणम् ॥

-
1. False, untrue. 2. A rich leather bag (of mysterious power).
3. A proper name. 4. The nose-ring. 5. Big pearls. 6. The
resting place of the world. 7. The son of Brahmâ. 8. If there is
good and wholesome food and diet, what is the need of medicine to
one if he is at all indisposed? If there is no good and wholesome
food, what if a sick person takes medicine? It is quite useless.

Exercise 2.

हरिर्मुनिना कमण्डलोः पाणौ निधार्याभ्युदीरिता अशेषतीर्थो-
पहृता अघौघविध्वंसविधौ पंटीयसीरपो नतेन मूर्ध्नाग्रहीत् ।

पूष्णे नमः ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।

विर्कृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ॥

दक्षस्तोत्रार्थित्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ।

भवानपि परवानिदमवैति । रक्ष्यं विनाश्य स्वयमक्षतेन नियो-
कुरग्रे स्थातुं नैव शक्यम् ।

अंप्रजा दिलीपो हस्तौ समानीय प्रसन्नां कामदुघां धेनुं वंशस्य
कर्तारमनन्तकीर्तिं तनयं स्वपत्न्यां मुदक्षिणायां ययाचे ।

अन्येद्युरात्मानुचरस्य दिलीपस्य भौवं जिज्ञासमाना मुनिहोम-
धेनुर्गङ्गाप्रपतान्तनिरूढशष्पं गौरिगुरोर्गह्वरेमाविवेश ।

1. Sprinkled, thrown. 2. In the act of destroying the current (heap) of sins. 3. (More) very clever, efficacious. 4. विकृत + अविकृत. The word विकृत means, that which has undergone a change, disorganised, thrown into disorder. 5. Keep in proper functions. 6. One who has studied the science from a तीर्थ, 'a good guru'. 7. One that has tried experiments. 8. That which is given in one's charge and which therefore he has to care for and protect. 9. Master, one who appoints or sets. 10. Childless. 11. Folding, joining together. 12. Attachment. 13. A water-fall, cataract, precipice. 14. The father of Pârvatî (the Himâlaya). 15. A cave, a valley.

रामरावणयोः संप्रहारे रामं पैदातिमालोक्य लङ्केशं च रथिनं
हैरियुग्यं रथं तस्मै पुरंदरः प्रजिघाय । ततस्तं जैत्रं रथं राघवो-
ऽध्यास्त ।

प्राचेतस आरब्धाध्वराय रामाय रामायणं गायन्तौ तदात्मजौ
मैथिलेयौवाख्याय सीतायाः सर्परिग्रहं वव्रे । तस्य वचः श्रुत्वा
राघवोऽवोचत्— 'भगवन्, रक्षसो दौरात्म्याज्जातवेदसि शुद्धां
ते स्नुषां नात्रत्याः प्रजाः श्रद्धधुः । ताः स्वैचारित्रमुद्दिश्य मैथिली
प्रेत्याययतु । ततः पुत्रवतीमेनां त्वदाज्ञया 'प्रेतिपत्स्ये' इति ।

Alliterations, puns, &c,

'क्षीलिङ्गपुलिङ्गनपुंसकेऽपि पञ्चादिरूपं समभावति ।

समत्वमादाय गुणं तदीयं लोकोऽपि पञ्चादिकृतं प्रतीते ॥

1. A fight. 2. Walking (fighting) on foot. 3. Having green horses yoked to it. 4. Indra. 5. The sage Vālmiki. 6. One that had commenced a sacrifice. 7. The sons of मैथिली (Sītā). 8. Acceptance. 9. The fire. 10. Your daughter-in-law i. e. Sītā. When the husband mentions his wife before one older in years he often mentions his wife as the old man's daughter-in-law. When mention is made to a friend, she is mentioned as his friend (ते सखी). 11. Of this place, belonging to this place. The termination *त्य* is added to adverbs of time and place to give the sense of 'belonging to.' In the same sense *तन्* is added. 12. Believed. 13. Referring to her conduct, character. 14. Caus. of *इ* with *प्रति*. 'To trust, believe.' The causal means 'to convince.' 15. I shall accept. 16. There is a pun on the word पञ्च which means 'five' as well as 'an arbitrator.' पञ्चादि therefore means 'five and others' that follow, i. e. six, seven, &c. People are in the habit of referring their disputes for decision to arbitration. Arbitrators should be, impartial, unbiassed, even. पञ्च and the other numerals that follow are so. They have the same forms for the masculine, feminine and neuter. समत्व 'evenness' therefore is the qualification of पञ्च.

Exercise 3.

तौ रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रमनुगच्छन्तौ पथि तेन प्रदिष्टयोर्ब-
लातिबलयोर्विद्ययोः प्रभावतो न मम्लतुः ।

रावणः सीतार्जिहीर्षया रक्षसा मारीचेन हेममृगरूपेण राघवौ
वञ्चयित्वा स्वयं भिक्षुवेषधारी भूत्वा तां जहार ।

स तस्माद्विलाडुदैत् । निरगमयच्च कुमारम् ।

व्यायामान्मेदेश्छेदकशोदरं लघूत्थानयोग्यं च वपुर्भवति ।

उशना यच्छास्त्रं वेद यच्चापि बृहस्पतिस्तत्स्त्रियो विदुः ।

प्राचेसतः कविः स्त्रोपज्ञं रामायणं मैथिलेयौ कुशलवावध्या-
पयत् ।

सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः ।

पिष्टैर्चूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽहं पैगूकृतः ॥

परोऽपि संमसंस्थितस्य बन्धुर्भवति । विषमस्थितस्य न कश्चि-
न्मित्रम् ।

मित्रस्येव स्त्रैरसंयोगं श्रुत्वा समाश्वासितः स तैपस्वी ।

1. Intention of taking away. 2. Fat. 3. Active, nimble. 4. Of which he had the first knowledge, he was the author. 5. Given, made. 6. Marks of the hand dipped in red sandal paste. 7. Cakes. 8. Fragrant powder. 9. Made like a beast (victim to be offered as a sacrifice to some god or goddess) turned, changed into a beast &c. 10. Of one who is in easy circumstances. 11. One in straits. 12. Similarity in voice. 13. Poor fellow. This word and its feminine form तपस्विनी are very often used in Sanskrit Literature in this sense.

Alliterations, puns, &c.

पतिश्चश्रुता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।

इतरेषु च पाञ्चाल्यास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ॥

1. This is an example of what is known in Sanskrit as समस्या-गूर्ति, which means that if the last line is given the other man to whom it is recited and proposed supplies the remaining three lines which make up the verse and give a good meaning and context. The last line of this is त्रितयं त्रितयं त्रिषु, 'all the three in the case of three'. There is a very curious legend told about this समस्या. Once Kālidāsa on a pilgrimage to Benares accidentally went to visit the image of Vyāsa. Kālidāsa being a very good poet and not liking Vyāsa's having good many चs and other particles in his Purāṇas patted the image on the belly and addressed it thus:— 'चकारजठरे नमः'. His hand however stuck fast to the image and could not be taken away. When in this plight Vyāsa himself came to him in the disguise of an old Brāhmaṇa and asked him what he was doing there. Kālidāsa told him all that had happened. Whereupon the Brāhmaṇa advised him, 'Son, although you are a great poet, indeed you should not thus slight men who are decidedly objects of reverence'. He then told him that he could get his hand off if he would supply the three charaṇas of a line which he himself would propose and then he proposed the last line of this verse. Kālidāsa then produced this verse with only one च in it. Vyāsa was then pleased and he sent Kālidāsa away with his blessings. The meaning of the verse is that the eldest of the five brothers, (i. e. Dharma) stood in the relation of husband and father-in-law to Draupadī, husband when it was his turn to exercise his right as husband for the space of 2 months 12 days out of the whole year as was agreed among the brothers. When this right was exercised by any of his younger brothers he being the eldest brother stood in the relation of father-in-law. The youngest brother Sahadeva stood in the relation of husband and husband's brother, while in the case of the other three i. e. Bhīma, Arjuna and Nakula, all the three relations i. e. of husband, father-in-law, and husband's brother obtained.

Exercise 4.

केनापि नृशंसेन स्त्रीमारणरूपं साहसमनुष्ठितम् । ततः स कृता-
पराध इव भीतभीतो निलीयेतस्तत आत्मेक्षणाशङ्की शनकैर्नीचतया
गच्छन्राजपुरुषैर्दृष्टः । तस्य वाससोः शोणितबिन्दूँल्लक्षयित्वा सा-
शङ्कैस्तैः पश्चाद्विद्धबाहुयुगलः सोऽधिकरणस्थानं निन्ये ।

प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गैरुडायते ।

अस्मिन्वर्षे मोहमय्यां (मुम्बापुर्यां) शीतं वैरीवर्ति । ग्रीष्मतौ
तापोऽपि पूर्वाभ्यधिको भविष्यतीति केषांचिदनुमानम् ।

कैारागृहरक्षिणः पुरुषा यामेयामेऽन्योन्यपरिचितं संज्ञाश-
ब्दमेकैकस्य निद्राक्षयार्थं यथाक्रममुदाहरन्ति ।

एकदा रुजा परीतोऽहं भिषजादिष्टः पत्तनजनसंमर्दपरिजिहीर्षया
विरलजने कस्मिन्नपि खेटके कतिचिद्विषसांस्तत्र वत्स्यामीति मनः
कृत्वा गतोऽस्मि । एकस्मिन्दिने रात्रौ सुप्तेषु जनेषु निशीथे म-
हान्तं कोलाहलमशृणवम् । ततः किमस्य-कोलाहलस्य कारणं स्या-
दिति वितर्काकुलमनास्तद्वत्कर्णो यावद्वातायनगतस्तिष्ठामि तावन्मा-
र्गेण गच्छतामन्योन्यसंलापपराणां लेपितं मे श्रुतिपथमागतम् । तत्र
कश्चिदवादीत्—‘कश्चिच्छार्दूलो व्रजं विवेश । तं दृष्ट्वा तद्वन्धमाघ्राय

-
1. Whose hands or arms were tied behind or on the back, pinioned. 2. Place of inquiry, trial, a court of justice, office of a magistrate and so on. 3. To act the part, to be in the place of an eagle. 4. Bombay. 5. Is excessive, intense. 6. Jail, gaol. 7. Every three hours. 8. A crowd. 9. A village, hamlet. 10. A noise. 11. A window. 12. Conversation.

ब्रजे शयाना गावः स्वर्दामानि त्रोटयित्वा जीवितनिरपेक्षा इतस्ततो
 बभ्रमुर्बलवन्नैर्नर्दुः । तन्नर्दितमाकर्ण्य तत्र स्थितास्तैर्णका अपि नेदुः ।
 भीताश्च प्राद्रवन् । तेन कलकलेन प्रबुद्धाः संनिहिता गोपाः प्रातिवे-
 शाश्च तत्र प्रापुः । अत्रान्तरे स शार्दूलो ब्रजान्निश्चक्राम । कुत्रापि
 च जगाम । स निपुणं विचितोऽपि न लेभे' इति । इत्येवं संल-
 पन्तस्ते स्वस्वगृहाञ्जग्मुः । अहं ततो खेटकवासनिर्विण्णो भूत्वा
 पुरमत्यागमने मतिमकरवम् । अन्येद्युः प्रातरेवोत्थाय तस्मात्स्थला-
 दुदचलम् ।

—
 Alliterations, puns, &c.

तैर्दोर्जसस्तद्यशसः स्थिताविमौ कृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।

तैर्नोति भानोः^१ परिषेवकैर्तैवात्तदा^२ विधिः कुण्डलानां^३ विधोरपि ॥

1. Cords and ropes knotted and specially made for the purpose of tying animals &c. (दावै). 2. Lowed. 3. Calves. 4. Aroused, roused from sleep. 5. Neighbours. 6. Tired. 7. Refers to Nala, king of the Nishadhas. 8. वीर्यं or पराक्रम, personal bravery, valour, prowess. 9. Makes, forms. 10. The Sun. 11. The halo. 12. Pretence. 13. The god Brahman. 14. Encircling, closing by means of a bracket. The verse means whenever the god Brahmā thinks or whenever it occurs to him that as long as the valour, and fame of Nala are on the earth, the Sun and the Moon, both, are of no avail, useless, he closes within brackets both of them under the pretence, guise, of the halo. This alludes again to the ancient practice of scribes who as they went on writing enclosed a letter within brackets, if they happened to see that a particular letter was written twice or over again, to indicate that the letter was redundant. 15. The Moon.

Exercise 5.

अपराधवन्तो राज्ञा दण्ड्यन्ते, चारके निरुध्यन्ते, कर्माणि कार्यन्ते, वधार्हाश्चेदुद्धन्धनेन हन्यन्ते ।

‘यत्त्वगस्थिगतं पापं मामके देहे तिष्ठति तत्पञ्चगव्यस्य प्राशनमग्निरिन्धनमिव दहति’ इति मन्त्रमुच्चार्य शरीरशुद्धयर्थं पञ्चगव्यप्राशनं कुर्वन्ति ।

पूर्वं वधदण्डार्हाः शूल आरोपयांचक्रिरे । अधुनोद्धन्धनेन मार्यन्ते ।

ऐकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।

अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥

जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः ।

संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वेः ॥

द्विपञ्चद्वात्रिंशद्विनवतिशताष्टादशदशसहिताऽशतोपेतान्ब्रूहि ।

एतानयुतवियुतांश्चापि वद ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपःपूजाक्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

-
1. The five things pertaining to the cow or the body of the cow ; viz:—milk, curdled milk, ghee, cowdung, and the urine of the cow. 2. Fuel. 3. Were impaled. 4. Hanging. 5. These two verses set forth the numeration, notation and arithmetical places of figures as used by the ancients, (i. e. units, tens, hundreds, &c). 6. Add together 2,5,32 &c. 7. Subtract them (the total) from Ayuta (10, 000.)

शापितोऽस्यस्मच्छरीरस्स्पृष्टिकया । नैनामग्राहयित्वात्रागन्तव्यम् ।
 गच्छ त्वम् । कृतशौचोऽहमपि संध्यामुपासे ।
 मित्र, गच्छ त्वम् । तस्या इमां रत्नावलीं प्रैतिपादय ।
 ममुष्यः स्वैरेव दोषैः शङ्कितो भवति ।
 एवंप्रायैर्व्यवसितशतैर्मया निशा दिवसीकृता ।
 अपण्डित, साहसे श्रीः प्रतिवसति ।
 यथा करिष्यथ तथा फलमवाप्स्यथ । यथाः प्रेकीर्णाः शालयो
 न भवन्ति ।
 सखे, अस्मच्चेतःसदृशमभिहितम् । कथं सखभिनन्दामि त्व-
 द्दचनम् ।
 कथमुन्नमत्यद्याकालदुर्दिनम् ।
 भद्रे, किमिमे मूलकपणा विक्रेतव्या उत विक्रीताः । ताम्र-
 पणविनिमयेन कर्ति शाकपणान्दास्यसि ।

An Address to Poverty.

दारिद्र्यं शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
 विप्रेन्द्रदेहिं मयि मेव भाग्ये ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥

1. I lay this injunction under an oath, bind you by an oath, charge you to do it. स्पृष्टिका is literally 'a touch.' शरीरस्पृष्टिका is therefore the act of touching the body or any part of it which is done among Hindus at the time of swearing, taking an oath or solemnly promising to do a particular thing. 2. Take, hand over, give. 3. Act. 4. Spread, scattered, sown. 5. Like my mind ; your words find an echo in my heart, bosom. You have said just as I would have thought and said or expressed. 6. Bundles of radish roots. (मुला). 7. A copper coin. 8. Having lived. 9. Dead. 10. Unfortunate. (Bahuvrihi.Comp).

Exercise 6.

भोः, भवन्तो बयोवृद्धाः। व्यवहारज्ञानं चास्मद्बालिशेभ्यो भवता-
मसंशयमधिकम् । अतो भवद्भिर्वयमुपदेष्टव्याः । मम दुहितुर्विवाह-
कार्यमुपस्थितम् । तत्कथं विवाहसंभाराः क्रियन्ताम् । वैवाहिक-
मङ्गलसमालम्भनानि कानि कान्यपेक्षितानि । तण्डुलगोधूममोषमृद्-
चणकादीनि धान्यानि कियत्परिमाणान्यपेक्षितानि । घृतगुडशर्क-
रास्ति तोषलदीन्यन्यद्रव्याणि च कियत्परिमाणेनोपपन्नतः क्रीत्वा-
नेतव्यानि । वरमात्रादीनां संमाननाय श्रांटिकादीनि वस्त्राण्यपि
कियन्ति क्रेतव्यानि । सर्वमेतत्पत्रलिखितं कृत्वा मह्यं विसर्जयि-
तुमर्हथ । युष्मदलिखितानुरोधेनैव सर्वाः क्रियाः प्रवर्तिष्यन्ते । किं-
बहुनालमतिविस्तरेण । भवन्त एव प्रमाणम् । भवद्भिर्मद्रुहागमने-
नापि संन्याथीक्रियतां गृहमिति विज्ञाप्य प्रणतिपूर्वकं विरम्यते ।

पूर्वं लेखंस्तत्तद्विसर्जयितुं प्रयुक्तैर्जाद्विकैर्नीयन्ते स्म । अधुना
राज्ञैव प्रतिमासं वेतनदानेन लेखहरा जङ्घाकारिकास्तदध्यक्षा लेख-
कादयश्च प्रतिनगरं प्रतिर्व्वटं च स्थापिताः । तैर्लेखनयनानयनानि
भवन्ति ।

-
1. Children, youngsters, mere boys. 2. Preparations. 3. The auspicious things. 4. Wheat. 5. A kind of corn (उडीद). 6. A kind of corn (मूग). 7. Grams. 8. Sugarcandy (खडेसाखर). 9. From the market. 10. Women's garment. (साडी, लुगडें). 11. *Lit*: 'Make it with a lord,' you will be as it were regarded as the lord, director of affairs; hence, 'grace, adorn.' 12. Conclude. 13. Letters. 14. Messengers, carriers, couriers. 15. Runners. 16. Village (खेडें).

कश्चिच्चौरोऽस्तं गते भगवति मृगाङ्गे दृढमिति कस्यापि सार्थ-
वाहस्य गृहं स्तेयलब्धये निमृतं प्रविवेश । प्रविशति तस्मिञ्जीर्ण-
त्वादृहस्य व्यरौत्कैपाटः । विरुवति तस्मिन्सलिलमादाय प्राक्षिपत् ।
तत्र च सुप्तं पुरुषद्वयं वीक्ष्य समन्तादवलोक्य च वदति—‘अये,
कथं मृदङ्गः । अयं दैर्दुरः । अयं पणवः । इयमपि वीणा । एते
वंशाः । अमी पुस्तकाः । कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम्, अथवा
भवनप्रत्ययात्प्रविष्टोऽस्मि । तत्किं परमार्थदरिद्रोऽयम्, उत राज-
भयाच्चौरभयाद्वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति’ इति ।

—
Alliterations, puns, &c.

पद्मिनीरात्मपितृयोषिति भूमौ स्पर्शनं पैरिहरन्त इवैते ।

जानुभिः करसरोजसहायैश्चैङ्गमं चमदकुर्वत बालाः ॥

1. One having the sign of a deer. i. e. The Moon. The spot in the moon was considered as the sign of a sitting deer by the ancients. 2. Door. 3. A musical instrument. 4. Flutes. 5. Manager of a dramatic company. 6. This verse describes that the five Pândavas in their infancy as they grew up walked on fours (two hands or palms of the hand and two knees). The poet assigns a reason for this. It is happy though far-fetched. They became as it were conscious of the fact that the earth was their mother (father's wife he being a king) and so they tried to show respect to her and avoided insulting her by the touch of their feet. Among Hindus elders are always objects of not only respect but reverence so much so that even external forms must be observed. If one happens to touch an elder with his foot he must salute him then and there. पद्भिः, ‘with their feet.’ पाद् substitutes पद् in the oblique cases optionally. 7. Avoiding. 8. Knees. 9. Walking, going. 10. कृ with चमत् ‘to display wondrously.’

Exercise 7.

एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
 सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ॥
 देवयान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसंकुले ।
 व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ॥
 ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः ।
 तीरे न्यस्य दुकूलानि विजहूः सिञ्चतीर्मियः ॥
 वीक्ष्य ब्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् ।
 सरसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥
 शर्मिष्ठाजानती वासो गुरुपुत्र्याः सैमव्ययत् ।
 स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥
 अहो निरीक्ष्यतां ह्यस्या दास्याः कर्म ह्यसांप्रतम् ।
 अस्मद्धार्य धृतवती शुनीव हविरैध्वरे ॥
 एवं शपन्ती शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ।
 रूषा श्वसन्त्युरगीव धर्षिता दंष्टरदच्छदा ॥
 आत्मवृत्तमविज्ञाय कथ्यसे बहु भिक्षुकि ।
 किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्बलिभुजो यथा ॥
 एवंविधैः सुपुरुषैः क्षिप्त्वाचार्यसुतां सतीम् ।

-
1. A woman of an irascible temper. 2. Clothes, garments.
 3. Wore, dressed herself in. 4. Improper, indecorous. 5. A
 sacrifice. 6. Resentment. Instr. Sing. of हृष् fem. 7. दष्ट, bitten,
 biting; रदच्छद, the lid or covering of the teeth, i. e. the lip. The
 whole means biting her lips. 8. Crows. 9. The सु is used here and
 in many other places to show intensity. Very harsh. 10. Throwing.
 It is used however here in the sense of 'abusing, scorning' &c.

शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वास आदाय मैन्युना ॥
 तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां चरन् ।
 प्राप्तो येदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह ॥
 दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवोससे ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥
 तं वीरमाहोशैनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ।
 राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरंजय ॥
 हस्तग्राहोऽपरो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ।
 एष ईशकृतो वीर संबन्धो नौ न पौरुषः ॥
 ययातिरनभिप्रेतं दैवोपहृतमात्मनः ।
 मनस्तु तद्रतं बुद्ध्वा प्रीतिजग्राह तद्वचः ॥

Aliterations, puns, &c.

इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।

अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः कान्ते कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥

1. Anger, exasperation, passion. 2. By accident. 3. Upper garment. 4. Adj. qualifying तस्यै. Without cloth, dress, undressed, naked. 5. The daughter of उज्जैनसू, 'S'ukra'. 6. Match, connection. 7. Made and formed by man. 8. Acceded to &c. 9. A lover bewails the hard-heartedness of his mistress. He attributes the hardness of the heart to the material taken for its formation. He says that the heart is made of stone and he wonders why the creator in creating that lovely form formed the eyes out of lotuses, face out of the same, the teeth out of Kunda flowers &c. and made use of a stone in forming the heart. To form the other limbs and parts of the body he selected the most tender, delicate and soft things in the world and failed to select the same or a similar material for the formation of the heart.

Exercise 8.

अन्तःसाराद्धि गौरैवं भवति । न तु बाह्यात्स्मैल्यात् । अत्र च हेमतूलपिण्डौ निर्देशनम् ।

वर्षासु नभो मेघनीहाराद्यैरावृतं भवति ।

वनान्निर्वनेषु वृक्षाँछतार्गुल्मांश्च दहति ।

इमे नो गृहाः । अस्मद्गृहेष्वद्य महोत्सव इव दृश्यते । स्वस्वकर्मण्यधिकतरमभियुक्तः परिजनः । इयं अलं वहति । इयं गन्धान्पिनष्टि । इयमपि विचित्राः पुष्पस्त्रज उद्भूयते । इयं च पातकाल इदं मुसलं कलेन हुँकृतेष्वनुयाति ।

प्रिये, कथय । किमद्य भवत्या भगवतां ब्राह्मणानामुपनिमन्त्रणे-नैतत्कुटुम्बकमनुगृहीतम् । अथ वीभिमता अतिथयो भवनं प्राप्ता यदेष पाकविशेषारम्भः ।

भगवांश्चन्द्रोऽद्योपरैर्यज्यते । प्रिये, कूर्तश्रमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे । चन्द्रोपरागं प्रति त्वं केनापि विमलब्धासि । इच्छसि चेद्ब्राह्मणानुद्दिश्य पाकस्तावत्प्रवर्तताम् ।

1. Internal, intrinsic strength, value, density, merit. 2. Heaviness, massiveness. 3. Bigness, volume. 4. Balls, bits, pieces. 5. Examples. 6. In the rains. This word is used always in the plural. 7. Fog, mist &c. 8. Thicket. 9. This word is used in the plural and in the masculine. 10. Engaged, busy. 11. Pestle. 12. Pleasurable. 13. The 'Hum' sound heard from persons while engaged in pounding something. They make the pestle fall from a great height and utter the sound 'Hum,' as they cause it to descend. 14. Wished for. 15. To be eclipsed. 16. I have laboured, I have taken pains to acquaint myself with.

किमिति मुक्तां शिखां परामृशत्ययं विप्रः ।

पुत्रक, यदि चौर्यादि कर्म करोषि, केनापि प्रकारेण राजाप-
थ्यकारी भविष्यसि, तर्हि शालमेन विधिना विनाशं लप्स्यसे ।
अतः पापाचरणं परिहर्तव्यम् ।

अयमर्थः प्रकाशतां गतः पौरिषु ।

सोऽमात्यः सकलराज्यपेरिपणनप्रोत्साहितेन तेन राज्ञा संधाय
महता म्लेच्छबलेन परिवृतोऽस्मान्भियोक्तुमुद्युक्ते ।

मया च तमर्थं संपादयितुं सर्वलोकप्रकाशं प्रतिज्ञा कृता, नो-
पेक्षु । निस्तीर्णा च मया दुस्तरा प्रतिज्ञासरित् ।

—
Alliterations, puns, &c.

यया यया भोज्यंशो विजृम्भते तथा तथा मे हृदयं विद्यते ।

सितां त्रिलोकीमवलोक्य जातां प्रियालकालीधवलत्वसङ्ख्या ॥

1. Touch, take by the hand. 2. A thing not liked, condemned, a thing pronounced to be a crime. 3. In the manner of locusts. Just as locusts fly to the fire and consume themselves. 4. Got out, abroad, made public, taken wind. 5. Something wagered, laid at stake. 6. Make peace, alliance. 7. Attack. 8. Before, in the presence of. 9. Privately, in secret. 10. This may be taken as one word or two words. In the first case the verse should be taken as addressed to a third person. In the second to King Bhoja himself. Fame is always represented as white and often compared to white things, such as, milk &c. Some poet wishing to please Bhoja pays him a compliment by saying that he is afraid lest the hair of his beloved (wife) might turn grey, as he sees that the three worlds are covered with a white colour. He does not like that she should become old as people would take her to be judging from her grey hair.

Exercise 9.

संप्रति यौरोपीयैर्निर्यतिबलाद्विद्याबलात्प्रभावातिरेकाच्च श्यामी-
कृतानि भारतवर्षीयाणामाननानि ।

वने दवाग्निः सैमिद्धो दाह्यजातं दग्ध्वा स्वयमेव दाह्याभावा-
च्छाम्यति ।

युष्मदर्थसंपादनेऽस्मत्तो नै किञ्चित्परिहास्यते ।

अहो, मा कुप्य । न हि खलु सर्वः सर्वं जानाति । तत्किञ्चित्ते
स्वामी जानाति । किञ्चिदस्मादृशा अपि जानन्ति ।

मूर्ख, किमिदमसंबद्धमेवाभिधीयते ।

उपवर्णयेदानीं स्वनियोगैर्वृत्तान्तम् ।

साधु भ्रातः, साधु । ममैव हृदयेन सह संमन्त्र्य संदिष्टवानसि ।

तस्य वधेन वैरं तु मया निर्यातितम् । अहमप्यधुना नगरं
त्यजामि । कुत्रापि वसामि । राजपुरुषैर्गृहीते मयि यूयं मे गृहजनं
रक्षत । भवितदोषस्य मे यद्भवति तद्भवतु । अहं यथाशक्ति तदयशः
प्रेमार्ष्टुं यतिष्ये ।

1. Fate. 2. Blackened. 3. Kindled. 4. Inflammable material. The word जात is added in the sense of 'collection, everything, all' &c, as वस्तुजात, द्रव्यजात &c. 5. Nothing will be wanting on our part, no pains will be spared &c. 6. Incoherent, absurd, senseless. 7. Duty, that to which you were appointed, (कामगिरी). 8. As if after holding consultation with my heart. 9. To send word, message. 10. Revenge. 11. To whom the charge is brought home. 12. To wipe, wash, to absolve myself from.

रुग्णेन तेनासामर्थ्यात्कायस्थेनायं लेखो लेखितः ।

यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव ।

न स्म दुःखमृतो भूयः पश्येयमहमैप्रजाः ॥

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।

पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥

किं वा तवात्यन्तवियोगमौघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।

स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥

Alliterations, puns, &c.

किं कवेस्तेन काव्येन किं कौण्डेन धनुष्मतः ।

परस्य हृदये लभं न घूर्णयति यच्छिरः ॥

1. This and the following two verses (Rāmāyaṇa II. 20-36, Raghuvams'a VII. 14. and Raghuvams'a XIV. 65.) are examples of the use of the potential in pluperfect conditionals. The potential like the conditional very frequently expresses both future and past tenses. This is said by Kausalyâ to Rāma when he went to her to take his leave of her, when ordered by Dasāratha to go into exile. 2. Had you not been born. 3. Than this. 4. Greater, more. 5. Childless. 6. Proper. 7. Indumatî. 8. How could she have obtained. 9. Or. 10. Fruitless, useless because of the eternal separation from you. 11. I should have made. 12. Wretched life. 13. Had there not been. 14. Semen. 15. Obstacle. 16. A bow. 17. This is used in a double sense:— (1) Moving the heart; (2) wounding the heart. One shakes his head when there is some excruciating pain or when he sees something that pleases him and fills him with rapture.

Exercise 10.

अत्रोद्याने शुकौघाः कलनिर्दसुधाभिः श्रोत्रमापूरयन्ति ।

वर्षत्रयात्माक्तेन कृतो दोषः । एतावत्कालपर्यन्तं राजदण्डः प-
तिष्यतीति भिया तेन निर्लैयावस्थितम् । पूर्वं प्रख्यापितो दोषो-
ऽधुना विस्मृतः स्यादिति मत्वा सोऽधुना प्रकाशं रथ्यासु चरन्के-
नापि राजपुत्रेण दृष्टः । सोऽप्यहितबुद्धी राजानं गत्वा निवेदया-
मास । राजाज्ञया ततोऽधिकरणं गत्वा ततो निग्रहपत्रं लब्ध्वा-
न्यैः पुरुषैरुपेतस्तद्दर्शनस्थानमासाद्य तन्निग्रहं चिकीर्षुर्यथोपपन्नर-
ज्जुभिस्तं दत्तपश्चाद्बन्धमकार्षीत् । रक्षिभिरनुयातं तं कारागृहं
प्रवेशयामास ।

नवसंरोपणशिथिलस्तरुः समुद्धर्तुं सुकरोऽरूढमूलत्वात् ।

स्त्रीणां साहचर्याच्चेतांसि भर्तृसदृशानि भवन्ति । अत्र दृष्टान्तः—
मधुरापि वल्ली विषविटपिसमाश्रिता मूर्च्छयते ।

साधु बुद्धिमतिके, साधु । तदभिहितं यदस्मत्परिजनोचितम् ।

प्रशस्यमस्य व्यवसायं गुरुजनो नान्वगृह्णात् ।

ज्ञानोद्वेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठास्तमसां ज्योतिषां वा
परस्ताद्वर्तमानं यं वीक्षन्ते तं पुराणं देवमयं मोहान्धः कथं वेत्तु ।
नार्थप्रमत्तसंचरणीयानि रिपुबलानीति श्रूयते । तन्मा खलु प्रिया-
परिभवोद्दीपितकोपानमला अन्वेषोक्षितशरीरा रणभुवि संचरिष्यथ ।

1. Sweet. 2. Notes. 3. Passed his days in concealment. 4. Openly. 5. A warrant of arrest. 6. Pinioned. 7. Brings on infatuation, insanity, unsoundness of mind. 8. Intensity. 9. Dissolved, unfasted. 10. Knot of ignorance. 11. With due, utmost care. 12. Insult. 13. Not regarding, regardless, desperate.

अहं विरुद्धवृत्तिरिति कथं संभवेत् । कीदृशस्तृणानामग्निना
सह विरोधः ।

समिद्धशरणेऽस्मिन्नगरे कदाचिद्यन्त्रोत्क्षिप्तैर्जलैर्वह्निं प्रशमयितुं
नगररक्षाधिकृतैर्यत्ने कृतेऽपि स न प्रशाम्यति । अर्चिषां चैक्रवालैः
सैनिकर्षस्थितमखिलं दाह्यजातं लेदि ।

अनवरतं धिक्छब्दगर्भं तस्य मुखम् । सोऽनिशं परुषं वक्ति ।
आम्यशब्दानुदीरयति । अतश्च द्विष्यते जनेन ।

अस्यां पाठशालायामभियुक्तेन मनसा न केनापि छात्रेणाधीयते ।
पूर्वराजभिराधुनिकैरपि स्वस्वविषयेषु स्वपरपक्षयोरनुरक्तापरक्त-
जनजिज्ञासया बहुविधदेशभाषावेशाचारसंचारवेदिनो नानाव्यञ्जनाः
मणिधयो नियुज्यन्ते ।

Alliterations, puns, &c.

पेक्षे मूढजने ददासि हि धनं विद्वत्सु किं मत्सरो
नाहं मत्सरिणी न चापि चपल्य नैवास्ति मूर्खे रतिः ।
मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि नितरां तत्कारणं श्रूयतां
विद्वान्सर्वजनेषु पूजिततनुर्मूर्खस्य नान्या गतिः ॥

1. Acting against. 2. A house. 3. Circles, volumes. 4. Eagerly intent. 5. Affected, attached, devoted. 6. Disaffected, discontented. 7. Marks of distinction. 8. Spies. 9. Addressed to the Goddess Lakshmi. Some one puts the question why she enriches illiterate men, and is jealous of learned men. The three lines which purport to be the repartee or answer of Lakshmi are clear and easily intelligible.

THE SANSKRIT READER.

PART II.

Choice Expressions, Idioms, &c.

धृवा तृषा च क्लिश्यन्—Tormented with hunger and thirst.

अष्टवर्षदेशीयः—Nearly eight years old; who has not quite entered on the eighth year of his age.

महाभागः, महापुरुषः—Fortunate man. This word is very often used in the sense of 'Sir'.

पिपासां प्रतिकर्तुम्—To quench thirst.

उदकमुदञ्चन्कृपात्—Drawing water from a well.

उदञ्चन—A bucket for drawing water.

उपहस्तिका—A bag for keeping betelnut, leaves and other sundry things in. (चंची, बटवी.)

निष्कलः—Old.

परीहासः—Joke.

तं वृद्धमलमस्मि नाहमुद्धर्तुम्—I am not able to take that old man out.

अरध्वेपोच्छ्रितो वृक्षः—A tree as tall as the point which an arrow discharged from a bow would go to, if discharged up in the air.

गोरुतान्तरमतिक्रम्य—Traversing a distance where the lowing of a cow would be heard.

प्रतिहतेक्षण, प्रतिहतरष्टि—Dazzled.

प्राण्य पुरुषायुषम्—Living the full life of man (a hundred years).

अगण्यतामरेषु—Was reckoned as one of the immortals (gods); went to the other world; was dead.

पुरंदरातिथिषु पितृषु—When [their] fathers became the guests of Indra (asked hospitality of Indra); went to the other world; died.

सा राक्षसी जीवितेशवसतिं जगाम—That female demon went to the abode of Yama; breathed her last; expired.

स पिता विष्णुना यमनगरातिथिरकारि—That [my] father was made by Vishṇu a guest of the capital of Yama (God of death); died.

तदायतिः—His son.

कारणम्—This word is sometimes used for 'father.' As, 'न कारणात्स्वाद्धिभिदे कुमारः'—*Raghuvams'a* V. 37.

उपधानम्—A pillow. As, 'राम बाहुरुपधानमेष ते'—*Uttararāma-charita*. I.

धा with उप—To take a pillow or make as a pillow. As, 'उपधाय वामभुजमशयिषि'—*Das'akumdracharita*.

अट्टिः—The nut of a fruit.

दण्डनीत्यां नात्यादतोऽभूत्—Had no deep insight into Danda-Nīti.

आत्मसंपत्—Personal qualifications.

अभिजन, अभिजात्य—Noble birth.

संस्कार—Developing, polishing.

योगक्षेम—अलब्धस्य प्राप्तिर्योगः, लब्धस्य रक्षणं क्षेमम्.

अतिक्रान्तशासन—Unruly, disobedient.

त्रिवेय—Obedient, dutiful.

यथाकथंचिद्वर्तिन्यः प्रजाः—People, subjects acting as each one likes (without rule or restraint).

घर्घरिका—Small bells. (वागन्या).

कौक्षेयक—A sword.

फेन, डिण्डीर—Foam.

ऊर्णा—Wool, also hair or down just over the nose connecting the eyebrows. The existence of this hair is considered a good sign and an auspicious mark.

परिवेष—Halo.

कानीन—One born of a virgin.

मातुल— A maternal uncle.

भागिनेय— Son of a sister, nephew.

अगदंकार— A physician, doctor.

पुरीतत्— Entrails.

वितस्ति— A span.

प्रसाधन— Decoration, toilet.

अवे विवेकविभ्रान्तमभिहितम्— O, you have uttered nonsense, spoken without thought.

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः— A foolish man bases his belief on the conviction of another (other than himself), has no judgment of his own.

स्निग्धम्— Closely, attentively.

ध्यै with नि—To examine. As, 'अङ्गुलीयकं स्निग्धं निध्यायन्ती'— *Mālavikāgnimitra* 1.

उपचार—Formality, paying of respect.

आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति— Handsome forms do command respect, attention. *Lit*: Respect, attention steps forward, places its foot in persons of singular make.

निर्वन्ध—Pressing.

वर्णावर—Lower in caste.

शुक्ति—A shell.

दीर्घिका— A well having flights of steps to the surface of the water,

प्रवातमासेवमाना— Enjoying the breeze.

लब्धक्ष्ण— Free, one that has leisure.

पत्रपुट— A vessel made of leaves either by folding or stitching them together. (द्रेण).

अभिसंधि— A condition.

कदलीपत्राणि— Plantain-leaves.

परिधान— Cloths, wearing apparel, garment.

विभूषण— Ornaments.

संनह— Requisites.

भातुमान्— The Sun. The word भातु means 'the Sun' as well as 'rays'.

मध्यमोपल— The middle stone or gem. In necklaces the number of gems, pearls, corals, gold leaves of various forms is generally odd. The gem that is put in the middle is comparatively bigger than the others which are of the same size.

परिवृत्ति— Revolution, turning over and over again.

रस— (10th Conj.) To taste.

धीव— Intoxicated.

सामि— The same as *semi*, half.

विश्वङ्गलम्— Without any restraint.

अक्षिगत— Disliked.

लोकयात्रा— The general run, the ordinary course.

स्तनंधय— An infant; properly a child sucking, not weaned.

दृषल— A man of the S'udra caste.

मालोकार— A gardener. (माळी).

कुलाल— A potter.

सौचिक— A tailor.

चर्मकार— A cobbler, shoemaker.

स्वर्णकार— A goldsmith.

रजक— A washerman.

श्रीण्डिक— A tavern keeper.

नापित— A barber.

लोहकारक— A blacksmith.

मृतिभुक्— A menial servant (paid), a day-labourer &c.

वाहीकः, भारवाहः— A cooly. (हमाळ, पांटीवाला, ओझेंकरी).

दिनेदिने परिहीयसेऽङ्गैः— Day by day you are becoming thinner, leaner, emaciated. You are wasting away.

अस्ति मे विशेषः— I feel a little better.

- स्वे नियोगमश्न्यं कुरु— Do as you are bid. **नियोग.**—Command.
 परिषत्— Assembly, audience.
 आर्यमिश्र— Gentlemen, reverend men.
 व्यवहार— A case civil or criminal tried in a court of justice.
 उत्तमर्ण— A creditor. (धनको).
 अधमर्ण— A debtor. (रिणको).
 वार्षुषिकः— A money-lender, a *Sowcar* lending money at interest.
 कुसीद— Interest.
 प्रातराश— Breakfast.
 संविधान— Preparation, arrangement. (तयारी, थाट).
 वर्णक— An unguent substance. (उटणे).
 पिष्टात, पटवासक— A fragrant powder. (बुक्का, अरगजा, अबीर).
 दर्पण, मुकुर, आदर्श— A looking glass, a mirror.
 हस् with परि— To jest, to joke, to be merry. As, 'परिहसिष्यामि तावत्'— *Mrichchakatika* I.
 वासू— A maiden, girl.
 जात— Son, *m.* जाता. Daughter. *f.*
 रसना, रशना— A girdle. (कंबरपट्टा).
 दीपनिर्वापण— Extinguishing, putting out a lamp. As, 'पटान्तेन दीपं निर्वापय.'
 कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य गतः— What a long time has elapsed without our being able to see you. We have not seen you for a long time &c.
 टङ्क— A chisel. (टांकी).
 कविका, खलीन—Bridle, bit.
 पर्याण—Saddle.
 हेष्—(1st. Conj.) To neigh.
 नाहारमभिनन्दति—Does not relish, hates food &c.
 अलर्क—A mad dog.
 शूना—A butcher's shop, a slaughter-house.

पीड् or the same with निस्—To press and extract, as oil juice &c. As, 'लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्'—*Nītis'ataka*; 'चन्दनपल्लवानादाय निष्पीडय रसं मलयवत्या इदमे ददाति'—*Nāgânanda I*.
पीड् with नि—To press, shampoo, as feet &c. As, 'गुरोः सदारस्य निपीडय पादौ'—*Raghuvams'a II*.

शौनिक—A butcher.

गृहशकुन्त—A domesticated, tamed bird.

क्रीडनक—A toy, a plaything.

चिभीषिका—A scare-crow. An image or likeness of man &c. made to stand up in fields to scare away birds injuring the crop. The word is also used in the sense of a bugbear.

क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते—My eyes make a peculiar sound. (खटखटणें).

सिमिसिमायन्ते मेऽङ्गानि—My limbs shiver, quake, are convulsed. (शिर्वाशिर्वणें).

फुरफुरायते वातेन प्रदीपः—The lamp (flame) flickers because of the wind and makes a noise. (फुरफुरणें).

व्याध, मृगयु, लुब्धक—A hunter, fowler.

विश्वकदु—A hunting dog, hound.

मृगया, आखेटक, पापधि—A chase, hunting.

पाञ्चालिका, पुत्रिका—A doll.

जतु—Lac, red dye, sealing wax. (लाख).

त्रपु—Lead.

मञ्जूषा—A box.

वेत्रासन—A chair, a seat made of canes.

घटीयन्त्र—A machine placed over a frame work on wells &c. for drawing water. (रहाट).

अर्थिन्—A plaintiff, a complainant.

प्रत्यर्थिन्—A defendant, accused &c.

लग्नक, प्रतिभू—A person standing as security.

उत्कोच—A bribe.

उष्णीष, शिरोवेष्टन—A turban.

परिषत्, सामाजिक—Assembly, meeting, audience.

भूमि—Loft, story. As 'सप्तभूमिकः प्रासादः' (A seven-storied house.)

भूमिका—Part, as in a dramatic performance.

स्मृशन्ति नः स्वामिनमभ्युदयाः— Fortune smiles on our (my) master.

विक्षेप, न्यास—A deposit, trust, charge.

धारायन्त्र—A cistern, a syringe, from which water is thrown up and down, a pump. (कारंजें, पिचकारी, बंब).

कुट्टिम—Paved floor.

हताश—Wretch, vile fellow.

प्रमाद—Mistake, fault, want of discernment or discretion.

चि with अव—To pluck, as flowers.

मीढ with सम्—To close, as petals, eyes &c.

विच्छाय—Deprived of grace, beauty, loveliness.

स with अप—Make way, (पैस, बाजू). As, 'अपसरत, आर्यी अपसरत'
—*Mrichchhakatika*. X.

वध्यपुरुष— Executioner.

पितृवन, श्मशान— Cemetery.

पैतृक— Hereditary, ancestral.

भारयाष्टि, विहङ्गिका— A peg.

अनुपदीना— Sandals, a pair of वहाण.

कक्षा— A whip.

शुल्कम्— A tax, toll.

नधी, वधी, वरत्रा— A leather string, rope, strap. (तंग, वादी).

छुरिका, असिधेनुका— A knife.

कर्तरी, कृपाणी— A pair of scissors.

तृणपूल— A bundle of hay, grass. (पेंदी, गुंडी).

संकलन, संकलित— Addition.

व्यवकलन, व्यवकलित— Subtraction.

गुणन— Multiplication.

हन्—To multiply.

भागहार— Division.

उद्देशक, उदाहरण— An example, a sum in arithmetic.

न्यास— Notation.

पलगण्ड, छेपक— A bricklayer.

तक्षन् *m.*— A carpenter.

उन्माथ, कूटयन्त्र— A trap.

वेमा *m.*, वायदण्डः— A shuttle.

राजापध्यकारिन्— A traitor, an offender, a criminal.

गृहजन— Members of the family, domestics, retainers, attendants &c.

अश्रुतलोकव्यवहारः— One who has not heard, (who does not know) the ways of the world (what life is); one who is not old enough to launch himself into life of any kind, any profession &c.

स्वार्थप्रधान— Selfish, one bent upon his own interest. As, 'स्वार्थप्रधानो हि जीवलोकः'—*Mudrârâkshasa VII.*

पुरुषकार— Action, endeavour.

प्रणय— A request. As, 'प्रतिमानयितव्योऽयममात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः'—*Mudrârâkshasa VII.*

नी with अन्तु—To reconcile, propitiate.

विकल्प *Accus.* with नी with अप्— To absolve, to be free from blame &c. As, 'दिष्ट्या शकटदासं प्रत्यपनीतो विकल्पः'—*Mudrârâkshasa. VII.*

अन्तरेण— Without and concerning (both). As, 'ञ्जितं नाम नाट्यमन्तरेण कीदृशी मालविका'—*Mâlavikâgnimitra. I.*; 'न भवतः शस्त्रग्रहणमन्तरेण चन्दनदासस्य जीवितमस्ति'—*Mudrârâkshasa. VII.*

पादप्रतिमा— Foot-prints.

पद् with प्रति— Agree to, accept, admit. As, 'तत्तेन प्रतिपन्नम्.' It also means 'to propose.' As, 'किं प्रतिपद्यते वैदर्भः'—*Mâlavikâgnimitra. I.*

वाक्संगमः—Government of the tongue.

पारं प्राप् or गम्—To be master of (a subject, science &c.)

शारी—Wooden pieces, men for game at dice. (सोंगटी).

वेतनम्, पणः—Wages.

आपानम्—A number of people assembled for drinking ; company ; party.

चषकः, चषकम्—A drinking vessel, a wine glass.

फितव, अक्षदेवी—A gambler.

पणः, ग्लहः—The thing staked.

अक्षः, पाशः, पाशकः—Dice.

सुषा—A crucible.

भञ्जा—Bellows.

शुल्ब, रज्जु, गुण—A rope, string.

सूत्र, तन्तु—A thread.

वाणि, व्युति—Texture.

पलित—Grey hair.

प्रतिश्यायः—Catarrh, cold.

अर्धोरुकम्—A garment that covers the waist and half the thighs. (चड्डी).

उद्धखल—A mortar.

मुसलम्—A pestle.

कडङ्गरः—Husk.

चालनी, तितडः—A sieve.

गोणी, प्रसेवः—A bag for keeping corn &c. (गोणी, थैली).

महानसम्—A kitchen.

चुल्लि, चुल्ली—A hearth (चूल).

धमनी—A blow-pipe (फुंकणी).

अङ्गार, उल्मुकम्—A fire brand.

कुतूः—A leathern oil bottle. (बुधला).

कुतुपः—Diminutive of कुतूः. A small one.

दवी—A ladle. (पत्ती.)

आर्द्रकम्, शङ्खवेरम्—Ginger (wet). (आर्ले).

शुण्ठी—Ginger (dry). (शुंठ).

धान्याकम्—Coriander seed. (धने).

अधिकरणमण्डपः—A court-house.

अधिकरणिकः—A judge, the presiding officer of a court.

प्रवहण—A closed carriage. Also 'a ship or vessel.'

वृत् *Caus.* with परि—To turn. As, 'परिवर्तय प्रवहणम्'—*Mri-chchhakatika. VI.*

श्रम् with वि—To cease, stop. As, 'विश्रान्तो नृपुत्रश्चन्दः'—*Ratnâ-valî. I.*

उद्यानपालिका-लकः—A keeper of a garden.

कु with वशी—To subdue, subjugate.

” उपायनी—To present.

” प्रत्यक्षी—To be present at an occurrence, thing. To bear testimony to, witness.

” अग्निंसात् or भस्मंसात्—To commit to flames.

” उरी-उररी—To include.

” सम् (संस्कृ)—To polish, as a stone.

” पराङ्मुखी—To make to turn one's back, hence also, to put to rout (an army).

” लघु (लघूकृ)—To deprecate, derogate, think light of.

” पुरस्—To give precedence, preference. पुरस्कार Precedence, preference. As, 'सोऽस्मिन्कर्मणि पुरस्कारमर्हति or पुरस्कर्तुं युज्यते.'

” आकुली—To trouble, harass.

” प्रदक्षिणी—To walk round, circumambulate.

” अर्थिंसात्—To make over to suppliants, beggars &c.

जतुमुद्रा—A seal impressed on sealing wax.

लिपिकार—A clerk.

गम् with आनृण्यम्—To free oneself from debt; generally moral.

लेखमुद्रेष्टु—To unfold a letter.

काषाये गृहीते—To become a Yati. This literally means to take upon oneself, to wear, reddish clothes (भगवी वस्त्रे), dress oneself in such clothes as a sign of being a Yati.

स्नानीयवस्त्र—A garment generally worn out and old, worn at the time of bathing and in the house generally as half dress. (फाटक.)

नैमृत्य—Silence, taciturnity.

प्राशृत—A present.

कालहीनम्—Without loss of time, delay.

समाज—(10th Conj.) To pay respect, to visit.

धर्मासनम्—The royal seat, throne, even a judge's seat.

पाद with प्रति—To wait for, await.

जयशब्द—To utter जय. Be victorious, triumphant, prosper &c. to a king or potentate.

लोकप्रवाद—A saying of the people, rumour.

वाष्पं विहज् or विकिर्—To shed tears.

गूढम्—Stealthily, secretly. 'गूढमपनीतैषा.'—*Mālavikāgnimitra*. V.

विश with नि—To encamp, halt on the way (said of a caravan, company of traders, or a king's army &c.) As, 'स चाटव्यन्ते निविष्टो गताध्वा वणिग्जनोऽध्वश्रमातो विश्रमितुम्.'—*Mālavikāgnimitra*. V.

शिबिका—A palanquin.

शकटः—A cart.

किशोरः—A foal. (शिंगहं).

कञ्चुक, वारबाणः—An armour, a coat of mail.

चर्मन्, फलकः-कम्—A shield.

लक्ष, लक्ष्य, शरव्य n.—A target.

तूणीरः, निषङ्गः, इषुधिः—A quiver, a bag for arrows. (भाता).

दा with संज्ञा (Accus.)—To make a sign, beckon.

गृहपति—A householder, gentleman.

संवाहय्—To shampoo.

धा with सम्—To make peace, also to aim as an arrow.

„ अवि or पि—To cover, shut.

„ वि—To do, to make, recommend, command.

„ अव—To attend to.

„ परि—To wear, to dress.

„ उप—To make (something serve as a) pillow.

दीपिका—A torch.

निग्रहाशुभ्रहौ—निग्रह, punishment and अनुग्रह, reward. Favour and disfavour.

दिश with प्रति and आ—To refuse.

„ अप—To pretend.

„ सम्—To send word, message.

„ आ—To command.

„ उप—To teach.

स्वागतम्—Welcome.

प्रावारकः—An upper garment.

जुगुप्सा—Scorn, an object of scorn.

हालिकः—A tavern keeper.

हृ with सम्—(1) To withdraw. As, 'न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चाण्डा-
लवेश्मनः;' (2) To abridge. As, 'पूर्वशास्त्राणि संदृत्य;' (3) To collect
bring together. As, 'वेणीसंहरणम्.'

औदत्य—Insolence, boast.

श्वित्रम्—Leprosy. (कोढ़).

सेर्ष्य—Jealous.

उत्पुलक—With the hair standing on end (as a sign of joy).

यथायथम्—According to the circumstances of a (particular)
case.

बद्धानुशय—One resenting and trying to take vengeance.

अर्थ with प्र—To ask in marriage as a girl. As, मत्प्रार्थ्यमानाप्यनेन
स्वदुहिता वत्सराजस्य दत्ता.—*Priyadars'ikā. V.*

श्रोत्रपरम्परा—Succession of ears, from ear to ear. As, 'श्रोत्रपरम्परया श्रुतम्.'

कथंचित्-यथाकथंचित्-कथमपि—With great difficulty.

निपुणम्—Carefully. As, 'निपुणं च विचितमेतन्मया स्थानम्.'

निगड-ल—Shackles, fetters, chains.

विस्तरतः—In detail.

संक्षेपतः-समासतः—In short.

लङ् with उत्—To traverse, as a road. As, 'महान्तमप्यध्वानं दिवसत्रये-
णोल्लङ्घ्य'—*Priyadars'ikā. V.*

अतर्कित—Unexpected, unexpectedly.

वरयोग्या—Of a marriageable age.

उन्निद्र—Open. (Said of a flower, lotus.)

वारुणी—Wine, liquor, spirits.

शार्दूल—Sword, green.

इन्द्रगोपक—A chameleon. (सरङ्ग).

काश् with प्र—(10th conj.) To reveal, disclose.

गति—Remedy, procedure. As, 'का गतिः.'

अवहित—Attentive. From घा with अव. As, 'संगीतशाढ्याभ्यन्तरेऽवधानं
देहि'—*S'ākuntala. V.*

भू with व्यक्तो—To appear, become manifest.

„ परि—To assail, attack. As, 'एते दुष्टमधुकराः परिभविष्यन्ति.'

„ कलुषी—To become troubled, confused, to entertain
suspicious &c. (Said of the mind.).

„ प्रादुस्—To be apparent, manifest.

„ आविस्—To become visible, appear.

„ प्र—To be lord of, have mastery over. as, 'इदानीमपि
त्वमेवास्याः प्रभवसि.'—*Mālavikāgnimitra. V.*

तूष्णीकः—One holding his tongue, silent.

पक्षपातः—Preference, partiality.

ऊरुस्तम्भ—Stiffness of the thigh.

पोत्र—Muzzle of an animal, boar &c.

एकचर—Alone, unattended, single.

तिर्यच्— Lower animal.

उपांशु— Secretly.

वर्मन्, कवच— An armour.

संशय (Acc.) आरुह— To be in danger (of life).

कृषिः— Operations on the field, husbandry.

स्तम्ब— A clump of grass, a sheaf of corn &c.

ईध् with अप— To be in need of. As, 'न शालेः स्तम्बकरिता वसुर्गुणमपेक्षते.'— *Mudrârâkshasa*. I.

युज् with प्र— To represent on the stage.

„ अभि—(1) To be engaged. As, 'स्वस्वकर्मण्यद्याधिकतरमभियुक्तः परिजनः । कार्यभियोग एवास्मानाकुलयति;' (2) To attack, invade. As, 'कः पुनरेष चन्द्रं महाभियोगाद्रक्षितुमिच्छति;' (3) To sue, as in a court of justice; (4) To lay a complaint against.

ऋक्षः, अच्छभल्लः, भल्लूकः— A bear. (अस्वल).

गण्डकः, खड्गः, खड्गिन्— A unicorn. (गेंडा).

लुलायः, महिषः— A buffalo. (हेला, रेडा).

आवित्, शल्यः— A porcupine. (साळ).

शलली, शलम्, शललम्— A quill of शल्य. (साळपिस, शीद).

वातप्रमीः, वातमृगः— A bat. (वाघूळ).

लृता, तन्तुवायः, ऊर्जनाभः— A spider. (कोळी).

कर्णजलौका, शतपदी— A centiped. (घोण, गोम).

शककीट— A moth. (कसर).

उलूक, धूक, दिवाभीत— An owl. (घुवड).

चटक, कलविड्ग— A sparrow. (चिमणी).

चिल्लः— A kite. (घार).

चन्द्रक, मेघक— Eyes in the peacock's feathers.

कुलायः, नीडः— A bird's nest.

गृह्यकाः— Tamed birds and beasts.

पञ्जर— A cage.

नह् with सम्— To equip oneself with arms, weapons of war &c

वीण् with उप—To serenade, please, and amuse with music &c.

अन्तर्वत्नी—Pregnant, one conceived.

प्रपा—A place where water is distributed. (पाणपोई).

कान्दिशीकः—Flying, running away, put to flight.

ईति—Calamities, divine visitations.

तुरी—A brush or a fibrous stick used by weavers to clean and separate the threads of the woof. (पाजण).

शैशवशेषवान्—One not having quite attained youth.

विमनाय or दुर्मेनाय—*Atm.* To be uneasy, ill at heart.

अश्ववारः—Horse-soldier, rider.

मृषामृध्—A mock fight, camp of exercise.

भ्रमिः—Revolution, ringing, circular movement of a horse going round and round by way of exercise.

किलकिञ्चित्—Amorous sports.

हट्टः—Market, row of shops.

वरण, प्राकार, साल—A rampart.

लेय, परिखा—A ditch protecting the rampart.

तिष् with नि—To prevent, prohibit, forbid, dissuade, keep off.

मकरन्दः—Juice, honey in flowers.

पुलिनम्—Sand-bank, shore, coast.

अग्रसरः—Head, foremost, chief.

शिविर—Camp.

प्रभविष्णु—Master, he who controls affairs.

राजकम्—Kings. (Assembly, collection). As, 'अत्रानुगृहीतं भरतकुलं सकलं च राजकं स्वयं संधिकारिणा कंसारिणा दूतेन.' *Venīsamhāra. I.*

अ्त्रि with आ—To refer to. As, 'कतमं समयमाश्रित्य गीयताम्.'

वैलक्ष्यम्—Mortification, dejection.

आधिक्षेप—Scorn, contempt.

पदे पदे—At every step, very often, again and again, often and often.

अनुनयः—Reconciliation, request, solicitation.

आत्मगतम्—To one self.

प्रकाशम्—Aloud.

चतुःशालम्—A square formed by four houses. (चौसोपी वाडा.)

आयुधागार—An arsenal, an armoury.

अरणि—A log of wood from which fire is produced by rubbing.

मस्तिष्क—Brain. (मैंदू).

कबन्धः—Trunk, the body without the head severed in battle.

समयः—Daily practice, usual custom. As, 'अपि निवृत्ताम्बायाः

पादवन्दनसमयाद्वातुमती'—*Venîsamhâra. II.*

अरित्रम्—The oar.

यानपात्रम्—A ship, vessel.

कर्णधारः—A helmsman.

जातु—Perhaps.

व्यापार—Business. As, 'गच्छ त्वमात्मव्यापाराय'—*Venîsamhâra. II.*

अयथातथम्—Improper.

धीरभावः—Courage, intrepidity.

मन्त्र् with आ—(10th conj.) To ask leave.

अङ्गराग—Ointment (to be) rubbed against the body. (उटर्णे).

अनुपदम्—Immediately after.

विवर्तनम्—Rolling (in bed).

लभ् with वि and प्र—To deceive, impose upon.

विविक्त—Lonely, solitary.

पक्षपातः—Preference, liking, fondness.

बन्धकी—Treacherous, inconstant woman.

कौलीनम्—Scandale, wicked deed.

दूषित—Accused, charged.

सपर्या—Worship.

विशेषक—A round mark on the forehead. (टिळ).

शर्करा—Sand.

शर्कराल—Full of sand.

संभ्रमः—Consternation.

मन्दुरा—A stable.

वात्याचक्रम्—A whirlwind. (वावटळ).

कामचारः—Following one's own pleasure, unchecked, unrestrained.

दत्तहस्त—Helped, assisted. As, 'वात्या खेदं कृशाङ्गयाः सुचिरमवयवैर्दत्तहस्ता करोति.'—*Venîsamhâra. II.*

उद्धतम्—Impudently, insolently.

मुखर्—(10th Conj.) To make one speak.

प्रतीहार—Door. (देवडी).

अत्याहितम्—Great danger.

अस्तमित—Set. (Said of the Sun).

कृतम्—Enough.

कृते—For the sake of.

समिति—Assembly.

अभिषेण—(10th Conj.) To encounter, meet face to face.

कङ्कटः—An armour.

प्रगल्भ—Bold.

विकृतम्—With grimaces.

वसा—Fat. (चरबी).

कोष्णम्-कवोष्णम्—Lukewarm, tepid.

उपदंशः—Some thing eaten to give zest to food. (लोणचें, चटणी, कोशिबीर &c.)

सुगृहिणी—A good housewife.

संविधानम्—Arrangement, order, injunction.

यत्नेन—With care.

चिन्त—To care, look after. As, 'मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः'—*Uttararâmacharita I.*

निवेदय—To report, also to offer.

रक्ष—To watch.

द्वार—Entrance.

रुद्ध—Occupied.

परित्यज्य, मुक्त्वा—Save, except.

परिगृहीत—Patronised.

अविचार्य—Without hesitation, unhesitatingly.

उचित—Usual, customary, accustomed.

वचनक्रिया—Obedience.

वचनं कृ—To obey.

„ उल्लङ्घ, अतिवृत्, अतिक्रम—To disobey.

कृपण—Helpless.

दृष्ट्वैव—As soon as (he) saw it. The same expressed by मात्र
as, 'उदितमात्र एव सवितरि' (As soon as the Sun rose.)

वराकः, तपस्विन्—Poor, an expression of pity.

अपिनद्धमुख—Mouths covered with pieces of cloth tightened
and well preserved by strings (दादरा बांधून ठेवलेला). (Said of
jars containing stored up provisions).

खन् with उत्—To draw from the scabbard, unsheath. (Said of
a sword.)

त्सरुः—The handle of a sword.

मुधा—In vain, for nothing.

और्व—The submarine fire.

संभ्रम—Fear, consternation.

दब्धसंज्ञ, प्रतिपन्नसंज्ञ—Regaining consciousness, coming to
himself, his senses.

नष्टसंज्ञ—Senseless, insensible.

अकाण्डे, एकपदे—At once.

तूलः—Cotton.

कोविद्—Knower, clever, master.

भू—Thrive, prosper. As, 'भवेदभीष्ममद्रोणं धृतराष्ट्रबलं कथम्.'—*Venîs-*
samhâra. III.

अभियुक्त—Learned, wise. As, 'सूक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुस्त्यजेति.'—
Venîs-samhâra. III.

THE SANSKRIT READER.

PART III.

Tales from Sanskrit Authors.

1. S'rīharsha's Ratnāvalī.

अस्तीह भारते वर्षे कौशाम्बी नाम नगरी । तत्रोदयन-
नामधेयो वत्सदेशस्य राजासीत् । तस्य यौगन्धरायणनामा मन्त्री
बभूव । तस्मिन् राज्ञि महीं शासति केनचित्सिद्धेनादिष्टम् । यथा—
'सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोर्दुहितू रत्नावल्याः पाणिं यो ग्रहीष्यति,
स सार्वभौमो राजा भविष्यति' इति । ततस्तत्प्रत्ययात्तेन मन्त्रिणा
वत्सेश्वरस्यार्थे बहुशः सिंहलेश्वरः प्रार्थितः । सिंहलेश्वरस्तु वत्सेश्व-
रस्य महिष्या वासवदत्तायाः संबन्धित्वेन तस्याश्चित्तखेदं परिहर-
न् रत्नावलीं न ददौ । तदा लावणिकेन वह्निना वासवदत्ता दग्धेति
प्रसिद्धिमुत्पाद्य यौगन्धरायणः सिंहलेश्वरान्तिकं बाभ्रव्यं कञ्चुकिनं
रत्नावलीं पुनः प्रार्थयितुं प्रजिघास । पुनः प्रार्थितेन सिंहलेश्वरेण
चिन्तितम्—'वत्सेश्वरेण सहास्माकं संबन्धलोपो मा भूत्' इति । त-
तस्तेन दत्ता रत्नावली वत्सेश्वराय प्रतिपादयितुं सिंहलेश्वरामात्येन
वसुभूतिना बाभ्रव्येण चानीयमाना समुद्रे यानभङ्गान्निमग्ना । निमग्ना
तथा किमपि फलकमासादितम् । सिंहलेश्वरः प्रत्यागच्छता केन-
चित्कौशाम्बीयेन वणिजा तदवस्था सा संभाविता । रत्नमालाचि-

1. A fire at Lāvāṇaka. 2. Circulating a rumour. 3. Got.

ह्यायास्तस्याः प्रत्यभिज्ञानात्कौशाम्बीं प्रापिता च । तदा यौगन्ध-
रायणः 'इयं दारिका सागरतः प्राप्ता' इति भणित्वा तां साग-
रिकेति नाम बिभ्रतीं सगौरवं देवीहस्ते निचिक्षेप ।

एकदा प्रवृत्ते वसन्तोत्सवे वासवदत्ता चेटीमुखेन राजानं वि-
ज्ञापयामास । यथा खलु 'प्रवृत्ते वसन्तोत्सवेऽद्य मया मकरन्दो-
द्याने रक्ताशोकपादपतलस्थितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा नि-
र्वर्तयितव्या । तत्रार्यपुत्रेण संनिहितेन भवितव्यम्' इति । तद्विज्ञ-
प्त्यनुरोधेन महीपो यावत्तत्र गच्छति तावद्वासवदत्तापि तत्र प्राप ।
ततः परिजनमध्यगतामद्भुतलावण्यां सागरिकां दृष्ट्वा 'राज्ञो दर्श-
नपथात्सा रक्षितव्या' इति तामन्यकार्यसंपादननिमित्तेन राश्व-
न्यत्र प्रस्थापयामास । सागरिका तु तत्रैव प्रच्छन्ना भूत्वा तस्थौ ।
वत्सं दृष्ट्वा तस्मिन्बद्धमनोभावा बभूव । अनन्तरं वैतालिकेन यद्व-
च्छयोदीरितं तस्योदयनेति नाम श्रुत्वा 'अस्याहं तातेन दत्ता'
इति लब्धपरितोषाभवत् । 'परप्रेषणदूषितशरीरया मया कथमयं दु-
र्लभो जनः प्राप्यते' इति सचिन्ता समदनावस्था च बभूव । ततः सा-
गरिकानङ्गशरविद्धा रहः सेवमाना कदलीगृहं गत्वा चित्रफलकं गृही-
त्वा सैमुद्रकोद्धृतवैर्तिकया राजानं लिलेख । अत्रान्तरे तस्याः सखी
सुसंगता तत्र प्राप्ता यावत्पश्यति तावच्चित्रफलके राज्ञः प्रतिकृतिं द-
दर्श । दृष्ट्वा तस्या अभिलाषं प्रत्यनन्दत् । ततः प्रकाशं सागरिका-
माह—'सखि, क एष त्वयालिखितः' इति । सागरिकोत्तरयति—

-
1. A bard. 2. A board for painting a picture. 3. A casket,
box. 4. Drawing pencil. 5. Portrait.

‘सखि, प्रवृत्तमदनोत्सवे भगवाननङ्गः’ इति । ततस्तस्यां हस्ताच्चित्र-
फलकमाक्षिप्य ‘शून्यमेतच्चित्रम् । तदहमेनमनङ्गं रतिसनाथं करोमि’
इति गदित्वा रतिव्यपदेशेन तत्र सागरिकामलिखत् । आत्मानं तत्र
लिखितं दृष्ट्वा सागरिका सखीं सकोपमाह—‘सुसंगते, कस्मात्स्वया-
हमत्रालिखिता’ इति । साप्याह—‘सखि, किमकारणे कुप्यसि ।
यादृशस्त्वया कामदेव आलिखितः, तादृशी मया रतिरालिखिता’
इति । तस्याः प्रतिवाक्यं श्रुत्वा ‘कामं विदितास्मि त्रिषसख्या’
इति मनसि कृत्वा ‘सखि, न कोऽप्येनं वृत्तान्तं यथा ज्ञास्यति तथा
कुरु’ इति सखीमभ्यर्थ्य सर्वं वृत्तान्तं तस्या आचख्यौ ।

मिथो मन्त्रयमाणयौस्तयोरालापस्य गृहीताक्षरा पञ्जरस्था सारि-
का बभूव । यदा सागरिका मदनशरपीडिता सखीविरचिते कुसुमशय-
नेऽशेत, तदा कोऽपि दुष्टवानरो मन्दुरायाः प्रभ्रष्टस्तथैव दिशाजगाम ।
तमागच्छन्तमुपलभ्य चित्रफलकमुज्जित्वोभे अपि तं छेदङ्गमतिवाहयितुं
तमालविटपान्धकारं प्रविविशतुः । ततः स शौखामृग आगत्य पञ्ज-
रमुद्घाट्यातिक्रान्तः । अतिक्रान्ते तस्मिन्कीशे सा मेधाविनी सारि-
कोद्घाटितद्वारात्पञ्जरादुड्डिये । तामुड्डीनां दृष्ट्वा ते अनुसस्तुतुः ।
परं न सा लेभे । अत्रान्तरे श्रीपर्वतादागताच्छ्रीखण्डदासनान्नः
कस्माच्चिद्धार्मिकाल्लब्धेन दोहदेनाकालकुसुमितामुद्यानगतां न-
वमालिकां द्रष्टुमागतो राजा बकुलपादपे स्थितायाः सारि-
काया अनिह्नाद्यपि स्पष्टाक्षरं मन्त्रणं श्रुश्राव । श्रुत्वा राज्ञा

तदभिप्रायोऽपि बुबुधे— ‘कयापि श्लाघ्ययौवनया प्रियतममनासादयन्त्या जीवितनिरपेक्षयैतदुक्तम्’ इति । एतस्मिन्नन्तरे राज्ञो वयस्येन वसन्तकेनोच्चैर्विहसता त्रासिता सारिकोडीयोद्याने कदलीगृहाभिमुखं जगाम । तामनुसरन्तौ द्वावपि तत्र कदलीगृहे सारिकापञ्जरं चित्रफलकं च दृष्टवन्तौ । राजा चित्रफलके लिखितां सागरिकां दृष्ट्वा तत्र च कुसुमशयनं मृणालान्मलपितनलिनीदलान्यन्यानि च कुसुमशरबाधापिशुनानि वस्तूनि निरीक्ष्यतीव विव्यथे । ततः सागरिकासखी सुसंगतापि चित्रफलकग्रहणमिषेण तत्रागत्य नर्मभाषितै राजानं प्रसाद्य ‘सागरिका मे प्रियसखी रुष्टा प्रसाद्यताम् । अयमेव मे गुरुः प्रसादः’ इति याचितवती । तत उभयोः (राज्ञः सागरिकायाश्च) एकासनपरिग्रहे जाते तामत्यन्तकोपनां दृष्ट्वा राजसुहृद्वसन्तक आह—‘एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ता’ इति । तद्वचः श्रुत्वा वासवदत्तागतेति बुद्ध्वा दाक्षिण्यविच्छेदभीतेन राज्ञा सागरिकाया हस्तः कण्ठाश्लेषाय धृतः सद्यो मुमुचे । सागरिका सुसंगताद्वितीया गूढपथेन निश्चक्राम । अत्रान्तरे तत्त्वतो वासवदत्ताजगाम । ततस्तद्विया प्रच्छादितोऽपि चित्रफलको वसन्तकस्य कक्षात्पपात । तं पतितं दृष्ट्वा ‘किं तत्’ इति जिज्ञासमाना वासवदत्ता तं जग्राह । तत्र चालिखिते राजसागरिके दृष्ट्वा क्रुद्धा सा राजानं पप्रच्छ—‘आर्यपुत्र, किमेतत्’ इति । ततो वसन्तकः प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह—‘भवति, मान्यथा संभावय । आत्मा किल दुःखेनालिख्यत इति मम वचनं

श्रुत्वा प्रियवयस्येनैतर्दालेख्यविज्ञानं दर्शितम्' इति । श्रुत्वेदं पुनरपि फलकं निर्दिश्य राह्याह—'आर्यपुत्र, एषापि यापरा तव समीप आलिखिता तत्किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानम्' इति । ततो महीभृदाह—'देवि, इयं हिं स्वचेतसैव परिकल्प्य लिखिता, न कदापि दृष्टपूर्वा' इति । ततो घृणाक्षरविसंवादे विस्मयमानोत्कण्ठितेन भर्त्रा सागरिकैव तत्रालिखितेति निश्चिन्वाना शीर्षवेदना समुत्पन्नेति सौपदेशं वव्राज ।

गच्छति काले राजानमस्वस्थं दृष्ट्वा तस्य वयस्यः सुसंगतामेकान्ते प्राह—'सुसंगते, न हि सागरिकां वर्जयित्वा प्रियवयस्यस्यान्यत्किमप्यस्वस्थतायाः कारणम् । तदत्र प्रतीकारश्चिन्त्यताम्' इति । ततः सुसंगतया प्रतिज्ञातम्—'आर्य, विरचितभट्टिनी-वेषां सागरिकां गृहीत्वा देव्याश्चेत्याः काञ्चनमालाया वेषधारिण्या मया प्रदोषे माधवीलतामण्डपे भर्तुर्मनोरथाः सागरिकासमागमेनावश्यं पूरयितव्याः' इति ।

ततो भगवति संहस्वरश्मावस्तमिते तिर्मिरसंघातस्थगितासु दिक्षु वसन्तकादधिगतसंकेतवृत्तान्तो राजा तेनोपचर्यमाणो माधवीलतामण्डपं प्राप । ततो राज्ञाध्यासिते माधवीलतामण्डपान्तर्गते शिलालेखे वसन्तके च संकेतस्थानावस्थिते, सागरिका राजानं भिस-

1. Skill in drawing. 2. Happy coincidence, resemblance. घृण is an insect. This insect in boring a hole in wood accidentally chances to carve a letter. घृणाक्षरन्याय therefore means 'accidental, happy'. 3. Under a pretext. 4. The sun. 5. Covered by a mass of darkness. 9. Appointment. 10. To go to meet a lover by appointment.

रिष्यतीत्युदन्तमुपलभ्य काञ्चनमालया सह कृतावगुण्ठना वासव-
दत्ता तत्राडुढौके । ततो वासवदत्तां सागरिकां मन्यमानो वसन्तको
राजानमुपसृत्य तस्या आगमनं तस्मै निवेदयामास । राजाप्युपसृत्य
सागरिकाधिया तां प्रेणयमधुरैर्वचोभिरनुनेतुं प्रसादयितुं च येते ।
तानि वचांसि श्रुत्वा वासवदत्ता सरोषमवगुण्ठनपटमपनीयात्मानं
दर्शयामास । तां दृष्ट्वा विलक्षो राजा तत्प्रसादनपरो बभूव । सा
त्वक्तैव प्रसादं गतवती । गतायां तस्यां वासवदत्तावेषधारिणी
सागरिकैकाकिनी तमेवोद्देशं प्राप । तस्याः पदशब्दं श्रुत्वा पुनः
प्रसादं कर्तुं देव्यागतेति मत्वा निरूपयितुं गतो वसन्तको लता-
पाशं विरच्यात्मानमुद्बुध्य व्यापादयितुकामां सागरिकां ददर्श ।
वेषसादृश्याद्विप्रलब्धश्च तां वासवदत्तां मन्यमानः 'वयस्य, परि-
त्रायस्व' इत्युच्चैराचक्रन्द । राजाक्रन्दं श्रुत्वोपसृत्य च निपुणं
यावत्पश्यति तावत्सा सागरिका, न वासवदत्तेति तत्त्वतो जज्ञौ ।

अत्रान्तरे चरणपतितमार्यपुत्रमप्रसाद्यागच्छन्त्या मयातिनि-
ष्ठुरं कृतमिर्त्यनुशयवती वासवदत्ता तमनुनेतुं प्रत्याययौ । सा तु
'सागरिके, सहजाभिजात्यजनिता सेवैव देव्याः, परं प्रेमाबन्धवि-
वर्धिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि' इति सागरिकामुद्दिश्य
वदन्तं भर्तारमुपससार । तां पुनरागतां दृष्ट्वा तस्याः प्रसादनमश-
क्यमिति मत्वा 'देवि, वेषसादृश्येन वञ्चिता वयम् । तत्क्षम्यताम्'

-
1. News. 2. Enveloped in a cloak. 3. Approached. 4. Love.
5. Abashed, put to shame, taken by surprise. 6. Hanging. 7.
Deceived. 8. Repenting.

इत्थुक्त्वा पादयोः पपात । ततस्तत्रगतेन तेनैव लतापाशेन कुटिल-
मतिं सागरिकासमागमरूपस्य भर्तुर्मनोरथस्थापादकं तं ब्राह्मणं बद्ध्वा
सागरिकामग्रतः कृत्वा वासवदत्तं गता । ततः 'सागरिकोज्जयिनीं
प्रेषिता' इति लोकप्रवादं कृत्वार्धरात्रे कुत्र सा नीता देव्येति न
जज्ञे । सागरिकागतोत्कण्ठया पर्याकुलो वत्सेश्वरे यावत्तिष्ठति
तावत्कोसलोच्छित्तये गतवता रुमण्वता 'जिताः कोसलाः' इति वा-
र्ताभिगम्य समाहितान्तःकरणो बभूव ।

एतस्मिन्नेवान्तरे सम्बरसिद्धिर्नाम कश्चिदैन्द्रजालिको यौगन्ध-
रायणप्रयुक्त आगत्य 'देव, मम खेलनं द्रष्टव्यम्' इति प्रार्थ-
यामास । राजानुज्ञातः स पिच्छिकां भ्रमयन्ब्रह्माणमिन्द्रं विष्णुं
दिव्यनारीः सिद्धचारणांश्च क्षणेन दर्शयामास । दृष्ट्वा तद्वन्धना-
न्मुक्तो वसन्तकस्तमपवार्याह—'अरे, यद्यमुना परितुष्टेन कार्यं
तर्हि दर्शय सागरिकाम्' इति । अत्रान्तरे सिंहलेश्वरेण प्रहितो
वसुभूतिर्वत्सस्य कञ्चुकिना बाध्नव्येण सह द्रष्टुमागतः । ततो 'वि-
श्रम्यतामिदानीम्' इति निर्दिष्ट ऐन्द्रजालिकः पिच्छिकां भ्रम-
यित्वा 'एकं खेलनं मेऽवश्यं दर्शनीयम्' इति संप्रार्थ्य निश्च-
क्राम । आगतयोस्तयोरुपचारकुशलप्रश्नानन्तरं वसुभूतिर्विज्ञाप-
यामास—'देवाय प्रतिपादयितुमानीयमाना स्वामिन्ने दुहिता रत्ना-
वली यानभङ्गात्सागरे निमग्ना' इति । संकथाव्याप्तेषु सर्वेषु
'अन्तःपुरेऽग्निरुत्थितः' इति महान्कोलाहल उद्बभूव । ततो वास-

1. Circulating. 2. A magician, juggler. 3. Feat, sleight. 4. Bundle of peacock-feathers.

वदत्ता 'निर्वृणया मया निगडसंयमिता सागरिका विपद्यते । त-
त्परित्रायतामार्यपुत्रः' इत्युज्जगार । श्रुत्वैतद्वत्सेश्वरः पंतङ्गवृत्तिर्भू-
त्वाग्निं प्रविवेश । तं वासवदत्तान्वगच्छत् । ततो वसुभूतिबाभ्रव्यौ
राज्ञो वयस्यश्च सर्वेऽपि वह्निप्रवेशं चक्रुः । राज्ञावलम्ब्य बहिरानी-
तायां सागरिकायां वह्निः प्रशशाम । ततः किं न्विदमिन्द्रजाल-
मिति सर्वे शशङ्किरे । यदा च सागरिका बहिरानिन्ये तदा वसु-
भूतिबाभ्रव्याभ्यां प्रत्यभिज्ञाता सा । या सागरिका सैव रत्नावली
स्वभगिनीति ज्ञात्वा वासवदत्ता तस्या बन्धनान्यपानाययत् । यदा
सर्वे सुखमुपाविशंस्तदा यौगन्धरायणस्तत्र प्राप्तः स्वामिनोऽभ्युदयहे-
तुकं सर्वं तेनानिवेद्य यत्कृतं तदाचख्यौ । ततो वासवदत्ता स्वकीयै-
राभरणैरलंकृत्य सागरिकां हस्ते गृहीत्वा देवीशैब्यभाजं च तां
कृत्वा 'आर्यपुत्र, प्रेतीच्छेमां रत्नावलीम्' इति तामापादयामास ।
एवं सर्वेऽपि कृतिनो बभूवुः ॥

2. S'rīharsha's Priyadars'ikā.

आसीत्पूर्वानुवर्णितायां कौशाम्ब्यामेव पूर्वोदाहृतो वत्सराज इति
प्रेतीतो नरपतिः । तस्य रुमप्त्वानित्यमात्यो देवी च वासवदत्ता ।
तथैव चासीदङ्गेषु तदधिपतिर्दृढवर्मेति रघुदिलीपनलतुल्योऽप्रतिहत-
शैक्तित्रयः । अयं वासवदत्तामातृष्वसृपतिः । अस्य प्रियदर्शिकेति

1. Dies. 2. A butterfly. 3. Magic. 4. Conferring on her
the title of देवी. 5. Receive, accept. 6. Famous. 7. 'प्रभावो-
त्साहमन्त्रजास्तिलः शक्तयः. तत्र कोशदण्डजं तेजः प्रभावशक्तिः. विक्रमादिनोन्नति-
रुत्साहशक्तिः. संधिविग्रहादीनां मन्त्रेण यथावत्स्थापनं मन्त्रशक्तिश्च.'

कापि कन्या रूपवतीनां प्रत्यादेशो बभूव । एवं प्रियदर्शिका वास-
वदत्ताया भगिनी बभूव । इयं च कलिङ्गेन प्रार्थिता । दृढवर्मा तु
तां तस्मा अदत्त्वा वत्सराजस्य दत्तवान् । वत्सराजस्तु प्रद्योतस्य गृहे
कतिपयकालं बद्धोऽतिष्ठत् । ततो वत्सराजो बन्धनान्न निवर्तत
इति लब्धरन्ध्रेण कलिङ्गेन सहसागत्यावधूतदुहितृप्रार्थनस्य दृढव-
र्मणो विपैत्तिः कृता । ततो दृढवर्मकञ्चुकी विनयवसुरिमां राजपुत्रीं
यथाकथंचिद्वत्सराजायोपनीय स्वामिनमनृणं करिष्यामीति मत्वाँव-
स्कन्दसंभ्रमात्तामपवाह्य दृढवर्मणो मित्रभावान्वितस्याटविकस्य नृ-
पतेर्विन्ध्यकेतोर्गृहे तां स्थापयामास । स्नानाय च नातिदूरमित्यग-
स्त्यतीर्थं जगाम । गते च तस्मिन्क्षणात्प्रद्योततनयामपहृत्य बन्ध-
नात्परिभ्रष्टेन कौशाम्बीं गतेन वत्सराजेन प्रहितो विजयसेनोऽत-
र्कित एव विन्ध्यकेतोरुपरि निपतितः । विन्ध्यकेतुरपि यथासंनि-
हितकतिपयसहायस्तमभियोद्धुं प्रवृत्तः । निःशेषितसहायश्चैक एव
संप्रहारं कुर्वन्विक्रामन्युधि विनिहतः । तस्मिन्हते तस्य सहधर्म-
चारिण्यस्तमनुसृताः । तद्वेस्मनि 'हा तात, हा अम्ब' इति कृतकृपण-
प्रलापां प्रियदर्शिकां विजयसेनोऽलभत । विन्ध्यकेतोर्दुहितरं तां
मत्वा कौशाम्बीमानीय वत्सराजायोपाहरत् । सोऽपि तामदृष्ट्वा
तैथात्वेन तां गृह्णानो यथानीतां तां देव्या वासवदत्ताया हस्ते स-
मार्पयत् । उक्ता च तेन वासवदत्ता—'भगिनीबुद्ध्या त्वया सर्व-

1. One that puts to shame. 2. Favourable opportunity. 3. Brought into scrape, put into trouble. 4. Tumult. 5. Taking her to be so.

दासौ द्रष्टव्या, गीतनृत्यवाद्यादिषु विशिष्टकन्यकोचितं च सर्वं शिक्षयितव्या । यदा च वरयोग्या भविष्यति तदा मां स्मारय' इति । अरण्येऽधिगतात आरण्यिकेति तस्या नामाभूत् । विनयवसुस्तु यावत्परावर्तते तावद्विन्ध्यकेतुस्थानं निर्मानुषीकृतं दग्धं क्षपश्यत् । तत्र निपुणं विचिन्वन्नपि प्रियदर्शिकां न लेभे । किं सा दस्युभिर्नीताथवा दग्धा, कस्यामवस्थायां सा वर्तते इति नाजानात् । कालेन तेन श्रुतं महाराजो दृढवर्मा गाढप्रहारजर्जरीकृतो बद्धस्तिष्ठतीति । ततः स्वामिनं गत्वा 'पादपरिचर्यया जीवितशेषमात्मनः सफलयिष्यामि' इति तमेव वव्राज । वत्सराजस्तु कलिङ्गेन दृढवर्मा बद्ध इति तस्योपरि बद्धरोषो बभूव । ततोऽमात्यं रुमण्वन्तमाहूय तेन सह मन्त्रं कृत्वा जितविन्ध्यकेतुं सत्कृतं विजयसेनं कलिङ्गोच्छ्रित्तये प्राहिणोत् ।

एकदागस्त्यमहर्षेरधं दातुकामा वासन्नदत्ता 'धारागृहोद्यानदीर्घिकायाः कमलान्यादाय लब्ध्वागच्छ' इत्यारण्यिकामादिदेश । आदेशानुसारेणेन्दीवरिकेति नाम विभ्रत्या चेत्या सहोद्यानदीर्घिकामापतत्सा । वत्सराजोऽपि यदृच्छया सस्या वसन्तकेनोपेत उत्कण्ठाविनोदनार्थं तत्रैव प्राप्तः कुसुमपरिमलसुगन्धवेणीमधुकराबलिं विद्वमलतारुणहस्तपङ्कषामुज्ज्वलत्तनुकोमलबाहुलतां प्रत्यक्षचरीमिवोद्यानदेवतां तामनिमिषलेचनो ददर्श । ततो देव्याः परिचारिकामिन्दीवरिकामपि तत्र दृष्ट्वा गुल्मान्तरितौ भूत्वोभावापि तयोर्विश्रब्धसंलापं च का सेति ततः कदाचिद्वचकं भवेदिति निभृतं

शुश्रुक्तुः । तयोः संलापात्सा विन्ध्यकेतोर्दुहितेति नृपेण जज्ञे । तस्या
 अदर्शनेन चिरं मुषितमात्मानं मन्यमानः सखायमाह—‘धन्यः स्व-
 त्वसौ य एतदङ्गस्पर्शमुखमाजनं भविष्यति’ इति । अत्रान्तरे
 कमलान्यवचिन्वत्या आरण्यिकाया मुखं मधुकरा अभिबभूवुः ।
 ततः सोत्तरीयेण मुखं पिधाय सम्यं भ्रमरबाधां नाटयन्ती कार्वा-
 न्तरव्यापृतां नातिदूरस्थितां चेटीम् ‘हला इन्दीर्वैरिके, लब्धागच्छ ।
 परित्रायस्व माम्’ इत्याचक्रन्द । ततो राज्ञः सखा राज्ञ उपदि-
 शत—‘सखे, यावत्सा गर्भदास्याः सुता नागच्छति, तावत्त्वं तू-
 ष्णीको भूत्वोपसर्प । एषापि सलिलशब्दश्रुतेन पदसंचारेणेन्दीवरि-
 कागच्छतीति ज्ञात्वा त्वामेवावलम्बिष्यते’ इति । राजापि ‘साधु
 वयस्य, कालानुरूपमुपदिष्टम्’ इत्याभाष्यारण्यिकासमीपमुपसर्प ।
 ततः पदशब्दं श्रुत्वा तावता कालेन सुसंनिहितं राजानमि-
 न्दीवरिकाधियावलम्बे । राजापि तां कण्ठे जग्राह । ततः ‘अयि
 भीरु, विषादं विसृज । संभ्रमेण किम् । परिमलरसलुब्धा मधुकरा-
 स्तव वक्रपद्मे पतन्ति’ इत्यादिभिर्वचोभिस्तामनुनेतुं प्रयत्नं चकार ।
 भिन्नत्वं स्वर आकर्ष्य चक्षुषी उन्मील्य राजानं दृष्ट्वा ससाध्वसे-
 न्दीवरिकां पुनराकारयमास, तं त्यक्त्वा चापससार । ततो राज्ञः
 सख्युर्वसन्तकस्य ‘भवति, सकलपृथ्वीपरित्राणसमर्थेन वत्सराजेन
 परित्रयमाणा चेटीमाक्रन्दसि’ इति वचनश्रवणसमकालमेव सस्पृहं
 सलज्जं च कूणितत्रिभागेन चक्षुषा राजानमवलोक्यात्मन्यचिन्तय-

1. Slightly contracting the three parts, (*viz* : the corners and the middle) of the eye.

त—‘अयं खलु महाराजो यस्याहं तातेन दत्ता । स्थाने खलु ता-
तस्य पक्षपातः’ इति । इन्दीवरिकामागच्छन्तीं दृष्ट्वैतं वृत्तान्तमुप-
लभ्य देव्यै निवेदयिष्यतीति सख्युः सूचनेन राजापसृत्य कदली-
गृहं प्रविष्टः । इन्दीवरिकाप्यागत्य ‘सखि, कमलसदृशस्य तव
वदनस्यायं दोषो यन्मधुकरा अपराध्यन्ति’ इति नमोक्तिभिस्तां
विनोद्य परिणतो दिवस इति तया सह देवीसकाशं गता । आर-
ण्यिका तु गच्छन्ती कदलीगृहाभिमुखी भूत्वा तत्र दृष्टिं क्षिप्त्वा
‘सखि, अतिशिशिरतया सलिलस्योरुस्तम्भ इव मे समुत्पन्नः, तच्छ-
नैर्गच्छाव’ इति व्यपदिश्य शनैर्निश्चक्राम । गतायां तु तस्यां राजा
‘सखे, न खल्वविघ्नमभिलषितमध्वन्यैः प्राप्यते । तां पुनर्दृष्टुं क इ-
दानीमुपायः’ इति वदन्नेवास्ताभिलाषिणं सूर्यं बुद्धाम्यन्तरं प्रविष्टः ।

केनचित्कालेन कौमुदीमहोत्सव आरण्यिकायाः प्रियसखी मनो-
रमा देव्यादिष्टा—‘हञ्जे मनोरमे, यः स भगवत्या सांस्कृत्यायन्या-
र्यपुत्रस्य मम च वृत्तान्तो नाटकोपनिबद्धः, तस्य नर्तितव्यशेषोऽद्य
युष्माभिनर्तितव्यः’ इति । ततः ‘पूर्वस्मिन्दिवस आरण्यिकया
शून्यहृदययान्यथैव नर्तितम् । अद्य पुनर्वासवदत्ताभूमिकया यदि
तथैव क्रियते ततोऽवश्यं देवी कुप्यति’ इति तां द्रष्टुम् ‘कुत्र ता-
मुपालप्स्ये’ इति यावच्चिन्तयति मनोरमा, तावदारण्यिकामात्मनैव
किमपि मन्त्रयमाणां दीर्घिकातीरे कदलीगृहं प्रविशन्तीं ददर्श ।
तत्र च मनोरमा गत्वा गुल्मान्तरिता भूत्वास्या विश्रब्धजल्पितानि

1. Preference, choice. 2. Stiffness in the thighs. 3. Composed. 4.
Absent-minded. 5. Part. 6. Well. 7. Thicket. 8. Confidential talk.

शुश्राव । आरण्यिका हृदयोर्पालम्भं कुर्वत्यौत्मगतं प्राह—‘हृदय, दुर्लभजनं प्रार्थयमानं त्वं कस्मान्मां दुःखितां करोषि’ इति । एतावता शुन्यहृदयत्वस्य कारणमुपलभ्य ‘किं पुनरेषा प्रार्थयते’ इति पुनरैवहिता शुश्राव । पुनरारण्यिकात्मगतं प्राह—‘कथं नाम शोभनदर्शनो भूत्वा महाराज एवं संतापयति माम् । अथवा ममैवैषाभागधेयता, न महाराजस्य दोषः’ इति । मनोरमा ‘ततो महाराज एव तस्याः प्रार्थनीयः’ इति ज्ञात्वा तस्या औभिजात्यसदृशमभिलाषं प्रत्यनन्दत् । ततस्तस्या वचोभ्यस्तस्या अनुरागमतिभूमिं गतं विलोक्योपसृत्य तां समाश्वासयत्—‘सखि, यथा त्वं महाराजेन दृष्टा तथा स स्वयमेव दर्शनोपायपर्याकुलो भविष्यति’ इति । आरण्यिकापि सर्वं तथा श्रुतमिति तस्या वचनाज्ज्ञात्वा ललजे । ततो मनोरमा नलिनीपत्राणि दीर्घिकाया गृहीत्वा तस्या हृदये ददौ ।

राजापि तस्या उपर्यनुरागस्यातिगुरुत्वाच्चक्रराजकार्यस्तामेव ध्यायंस्तस्या दर्शनोपायं चिन्तयन्नात्मानं विनोदयति स्म । वसन्तकस्तेष्वेव दिवसेषु तामेवान्विष्यन्दीर्घिकां प्राप्तः । पदशब्दं श्रुत्वा तं तदर्थमेवागतं तदालापैर्ज्ञात्वा विसरज्ञा मनोरमोपसृत्य वसन्तकं हस्ते गृहीत्वा तदवस्थामारण्यिकामदर्शयत् । आचष्ट च—‘पश्य वसन्तक, यादृश्यस्याः कृत आत्मनो वयस्यस्यावस्था त्वया वर्ण्यते, ततोऽपि द्विगुणतरा भर्तुः कृते मम सख्या अवस्था वर्तते’ इति ।

-
1. Censure. 2. To herself. 3. Attentive. 4. Misfortune.
5. Noble birth. 6. Extremity. 7. Anxious. 8. Knowing fit opportunity.

कथमेतयोः समागमो भविष्यतीति नायकयोः सुहृदावचिन्तय-
ताम् । ततश्च मनोरमा वसन्तकस्य कर्णेऽकथयत्—‘वसन्तक,
एषा मे प्रियसखी महाराजस्य देव्या दर्शनपथादपि रक्ष्यते । त-
दयं समागमोपायः । अद्य रात्रावस्माभिरुदयनचरितं नाम नाटकं
देव्याः पुरतो नर्तितव्यम् । तत्रारण्यिका वासवदत्ता भविष्यति ।
अहमपि वत्सराजः । तद्गर्तागत्य स्वयमेव स्थां भूमिकां कुर्वाणः स-
मागमोत्सवमनुभवतु’ इति । ततो रात्रौ यावत्ते नेपथ्यब्रह्मणं कुरु-
तस्तावद्वसन्तकः सखायं गृहीत्वा प्रेक्षागृहं गतः । वासवदत्ता स्व-
पिनदान्याभरणान्यारण्यिकायै ‘प्रसाधयात्मानं नेपथ्यभूमौ’ इति
वदौ । देव्यादेशान्नडामिरिग्रहणपरितुष्टेन प्रद्योतेन वत्सराजस्य
दत्तान्याभरणानि पूर्वमुपस्थापितानीन्दीवरिकासकाशाजग्राह मनो-
रमा । सपरिवाराया देव्याः सांकृत्यायनीसहिताया आगमनान्न-
न्तरं प्रवृत्ता प्रेक्षा । गृहीतवासवदत्तानेपथ्या वीणाहस्ता काञ्चन-
मालोपचर्यमाणारण्यिकासनपरिगृहानन्तरं वीणामुत्सङ्गे कृत्वा सस-
यामास । प्रवृत्तायां प्रेक्षायां पश्यन्ती देवी सांकृत्यायन्याः कवित्वं
प्रशशंस । यथावसरं गृहीतवत्सराजनेपथ्याया मनोरमायाः सका-
शात्पूर्वोक्तान्याभरणानि गृहीत्वा तैरास्मानं मण्डयित्वा वत्सराज
एव रङ्गभूमिं प्राप । आगतं तं वीक्ष्य मनोरमैव सेति धियेन्दीवरिकां
देव्याह—‘इन्दीवरिके, बद्धेनार्यपुत्रेणाहं वीणां शिक्षिता । तदस्याः
कुरु नीलोत्पलदाम्रा निर्गन्धनम्’ इति । इत्युक्तवैव स्वशिरसोऽपनीय
नीलोत्पलदाम तस्या अर्पयामास । इन्दीवरिकापि कपटमशङ्क-

1. Decorate, deck. 2. Play. 3. Lap. 4. Garland. 5. Fetters.

माना यथादिष्टमकरोत् । ततो गीतवादित्रानन्तरमुपाध्यायत्वेन स्थितस्य वत्सराजस्यार्धासने काञ्चनमालाप्रदिष्टा शिष्यविशेषतयारण्यिकोपाविशत सलज्जम् । अग्रहस्तेन स्पर्शविशेषं प्राप्य 'एनां मनोरमां स्पृशन्त्या अनर्थमिव मेऽङ्गानि कुर्वन्ति' इति व्याहरत । तच्छ्रुत्वा शङ्किता वासवदत्ता 'भगवति, पश्य त्वम् । अहं पुनरलीकं न पौरयामि द्रष्टुम् । नाहमार्यपुत्रेण सहार्धासन उपविष्टा' इत्याभाष्य सहसोत्थाय प्रातिष्ठत । प्रेक्षागृहान्निष्क्रम्य स्तौकमन्तरं यावद्गच्छति तावद्दसन्तकं चित्रशालाद्वारे प्रसुप्तमदर्शत् । तं च प्रबोध्याप्राक्षीत् । स तु निद्राजडमुत्थाय मनोरमैव प्रबोधयतीति मत्वा 'मनोरमे, किं नर्तित्वागतः प्रियवयस्योऽथवा नृत्यत्येव' इति प्रतिप्रश्नमकरोत् । तत आर्यपुत्र एव नृत्यतीति संजातनिश्चया मनोरमामन्विष्यन्ती चित्रशालायामुपालभत । मनोरमा 'मूर्खबटुकेन वसन्तकेन सर्वमाकुलीकृतम्' इति समयं कम्पमाना पादयोर्निपत्य 'नाहमत्रापराध्यामि । एतेन खलु हताशेन बलादलंकारान्गृहीत्वा द्वारस्थितेनेह निरुद्धा । आक्रन्दन्त्या मम शब्दो मूर्खनिर्घोषान्तरितो न केनापि श्रुतः' इति देवीं समादधौ । देवी 'हृष्टे, उत्तिष्ठ । ज्ञातं सर्वम् । वसन्तकः खल्वारण्यिकावृत्तान्तनाटके सूत्रधारः' इत्युक्त्वा सुगृहीतमेनं कृत्वा वत्सराजसमीपं ससंभ्रममुपसृत्य 'आर्यपुत्र, प्रतिहतमेतदमङ्गलम्' इत्यभिधाय वदन्त्येव पादयोर्नीलोत्पलदामापानयत् । सांकृत्यायनी तु 'अन्यदेवेदं प्रेक्षणीयकं संवृत्तम् ।

अभूमेरियमस्मद्विधानाम्' इति सहसापाक्रामत् । राजापि दृष्ट-
व्यलीको विलक्षः सन् 'देवि, त्यज्यतां कोपः । प्रसीद प्रसीद'
इति ब्रुवन्पादयोः पपात देव्याः । दीर्घरोषा वासवदत्ता तु प्रसाद-
मकृत्वैवानाभाष्य पादपतितं तं तथैव विसृज्यारण्यिकां सुगृहीतां
कृत्वाभ्यन्तरं प्रविवेश । चिरमारण्यिकां च बन्धने चिक्षेप ।

एष्वेव दिवसेषु देव्याङ्गारवत्या लेखः प्रेषितः—'वासवदत्ते, या
मम भगिनी सा तव जनन्येव । तस्या भर्ता दृढवर्मा तातस्ते । तस्य
समधिकं संवत्सरं कलिङ्गहतकेन बद्धस्य । तन्न युक्तमेतं वृत्तान्तम-
निष्टं श्रुत्वा समीपस्थितस्य समर्थस्य भर्तुस्त एवमुदासीनत्वमवल-
म्बितुम् । तव किमेतदाख्यातव्यम्' इति । तस्मिन्वाचिते बाष्पपूर्ण-
नयना दृढं संतप्ता वासवदत्ता सांस्कृत्यायन्या 'राजपुत्रि, अलमुद्वे-
गेन । कथमित्थं भवत्या मातृष्वसृपतिं विज्ञाय वत्सराजो निश्चिन्तं
स्थास्याति । तेन किमपि प्रयुक्तं स्यादेव' इत्यनुनीयमाना यावत्ति-
ष्ठति, तावद्वत्सराजो बन्धनान्मुक्तेन सख्या सह तत्र प्राप्तः । तत
उपचारानन्तरं कृतासनपरिग्रह उद्विग्नां देवीं लक्षयित्वा 'देवि,
किमेवमद्यापि कोपमुद्वहसि' इति पप्रच्छ । ततो भगवती सांस्कृत्या-
यनी तस्या उद्वेगकारणं दृढवर्मबन्धनरूपमकथयत् । राजापि 'कि-
यान्खलु कालो विजयसेनस्य प्रहितस्य' इति कथयित्वा विजयसे-

-
1. Not a fit place. 2. Fault. 3. Dejected. 4. Aunt of Vāsava-
dattā. 5. Indifference. 6. Much, exceedingly. (*Adv.*) 7. To
sit quiet. 8. To employ some means. 9. Being pacified, consol-
ed. (*Pass.*)

नपुरःसरैः स्वैर्बैराक्रान्तबाह्यविषयस्य विहतप्रतापस्य कृतप्रोकार-
मात्रशरणस्य वार्ता निवेद्य 'बद्धं युद्धे हतं वा भगवति, न चिरा-
च्छ्रोष्यसि त्वं कलिङ्गम्' इति प्रसादयामास ।

तस्मिन्नेव क्षणे प्रतीहार्यागत्य 'दृढवर्मकञ्चुकिना विनयवसुना
सह विजयसेनो हर्षसमुत्फुल्ललोचनः प्रियं निवेदयितुकामो द्वारि
तिष्ठति । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति राजानं प्रार्णंसीत् । तत्प्रवे-
शानन्तरम् 'विजयसेनेन महाव्यापारोऽनुष्ठितः । कलिङ्गो हतः, दृ-
ढवर्मा च स्वे पदे प्रतिष्ठापितः' इति श्रुत्वारण्यिकामुद्दिश्य राजानं
राज्ञीं च वसन्तको व्यजिज्ञपत्—'देव, परितोषमूलकः सर्वबन्धन-
मोक्षः कर्तव्यः' इति । देव्यनुमतेन सांकृत्यायनी 'गत्वा तां मो-
चयिष्यामि' इति जगाम । विनयवसुरपि दृढवर्मणा संदिष्टं न्यवे-
दयत्—'त्वत्प्रसादात्सर्वमेव यथाभिलषितं संपन्नम् । तदेते प्राणा-
स्त्वदीयाः । यथेष्टमिमान्विनियोजुं त्वमेव प्रमाणम् । अन्यच्च यद्यपि
तुभ्यं प्रतिपादितायाः प्रियदर्शिकाया अस्मद्बुद्धिः परिभ्रंशान्न मे
संबन्धो जात इति दुःखमासीत्, तथापि वासवदत्तायाः परिणेत्रापि
त्वया तदपनीतमेव' इति । एतच्छ्रुत्वा वासवदत्ता कञ्चुकिनं पप्र-
च्छ—'कथं मे भगिनी प्रभ्रष्टा' इति । विनयवसुरपि तां प्रत्युत्तर-
यति—'राजपुत्रि, तस्मिन्कलिङ्गहतकौवस्कन्दे विद्वृतेष्वितस्ततो-
ऽन्तःपुरजनेषु तामहं गृहीत्वा वत्सराजान्तिकं प्रस्थितो न युक्तमत्र
स्थातुमिति । ततस्तां विन्ध्यकेतोर्हस्ते निक्षिप्य निर्गतोऽस्मि । याव-

1. Country. 2. A rampart, the surrounding wall of the fort.
ress. 3. Saluted. From नम् with प्र. 4. Attack.

तृतीयागच्छामि तावत्कैरपि तत्स्थानं सह विन्ध्यकेतुना स्मर्तव्यतां
नीतम् । सा चान्विष्यता मया न प्राप्ता । तदाप्रभृति नाद्यापि ज्ञा-
यते क्व वर्तते' इति । तदैव मनोरमा 'भट्टिमि, एषा खल्वारण्यिका
मैद्यव्यपदेशेनानीतं विषं पीत्वा प्राणसंशये वर्तते' इति रुदत्यागत्य
पादयोरपतत् । नागलोकाद्गृहीतविषविद्यस्यार्यपुत्रस्य कौशलं स्मर-
न्ती 'इहैव तामानय' इति मनोरमामादिदेश वासवदत्ता । ततः
कालेन प्रलपन्ती मनोरमया धृतां सविषवेगामारण्यिकामागतां दृष्ट्वा
विनयवसुर्वोसवदत्तामष्टच्छत्—'राजपुत्रि, कुत इयं कन्यका' इति ।
'आर्य, विन्ध्यकेतुदुहितैषा । तं व्यापाद्य 'विजयसेमेनानीता' इति
वासवदत्ता तं प्रत्यब्रवीत् । ततो विनयवसुः 'कुतस्तस्य दुहिता ।
सैवेयं मम राजपुत्री । हा हस्तोऽस्मि मन्दभाग्यः' इति कैश्मलं
प्राप्य भूमौ निपपात । पुनः संज्ञां लब्ध्वोत्थायाह—'इयं सा प्रिय-
दर्शिका ते भगिनी' इति । निशम्यैतत् 'आर्यपुत्र, लघु परित्रा-
यस्व । भगिनी मे विपद्यते' इति वत्सराजं विज्ञापयामास । ततो
राजेक्षणयुगं मीलयन्तीं प्रतिरुद्धकण्ठीं हतनिश्वासां प्रलपन्तीं भावि-
तविषवेगविक्रियां तां दृष्ट्वापसृत्य परिजनेनोपनीतं संलिलं गृहीत्वा
प्रियदर्शिकाया उपरि हस्तं निधाय मन्त्रं सस्मार । विद्याप्रभावेन
शनैः प्रियदर्शिकोदतिष्ठत । प्रकृतिस्था च जाता । तस्या विषम-
शाम्यत् । कलिङ्गविन्ध्यकेतू जितौ, निहतौ च । अतो वत्सराजस्य

1. Backwards. 2. Pretence. 3. Swoon, loss of consciousness
&c. 4. Having come to senses.

नैरेन्द्रता सर्वत्राप्रतिहता बभूव । प्रियदर्शिकाया विनयवसोश्चान्यो-
न्यप्रत्यभिज्ञानानन्तरं वसन्तको 'वैद्यस्य पारितोषिकं विस्मृतम्'
इति देवीं साकूतमाह । वासवदत्तायां न विस्मृतमित्युक्तवत्यां वस-
न्तकः सवयसं ब्रवीति—'हे वैद्य, प्रसारय हस्तम् । भगिन्या अग्र-
हस्तं ते पारितोषिकं दापयिष्यामि' इति । सद्यो वासवदत्तापि
राज्ञो हस्ते प्रियदर्शिकाहस्तं समर्पितवती । एवं वत्सराजप्रियदर्शि-
कायोगः समभवत् ॥

3. S'rīharsha's Nāgānanda.

इह किल परार्थे यः पीडामनुभवति स सुतरां दुर्लभ इतीव
विशदयञ्श्रीहर्षोऽस्य नाटकस्य नायकं जीमूतवाहनं निर्देशनतां
नयन्नस्य प्रबन्धे बद्धमना बभूव ।

अस्ति विद्याधरचक्रवर्ती जीमूतकेतोरात्मजो जीमूतवाहन इति ।
स च राज्यत्यागं कृत्वा पितरौ शुश्रूषमाणो वने वासमङ्गीचकार ।
तस्य प्रियसुहृदात्रेयस्तमनेकश उपादिशत—'वयस्य, ननु निर्विण्ण
एष त्वमेतावन्तं कालमेतेषां जीवितानुगतानां वृद्धानां कृत इममी-
दृशं वनवासदुःखमनुभवसि । तत्प्रसीद । इदानीमपि तावद्गुरुचरण-
शुश्रूषानिर्बन्धान्निवर्त्येच्छाभोगरमणीयं राज्यसुखमनुभूयताम्' इति ।

1. This word is used in a double sense:—(1) a king; (2) a
physician, knowing antidotes of poison and curing poisonous cases.
2. Present, donation. 3. Significantly. 4. Showing, bringing to
light. 5. Exemplifying, making an example of. 6. Story
composition.

परंतु दृढनिश्चयोऽसौ तम् 'सखे, न सम्यगभिधीयते भवता ।
कुतः । पितुः पुरो भुवि तिष्ठन्यथा भाति सिंहासने किं तथा, ता-
तस्य चरणौ संवाहयतो यत्सुखं तत्किं राजके । उज्झितगुरोर्मे रा-
ज्यमायासः खलु, नास्ति कश्चिद्गुणः' इत्यादिभिर्वचोभिस्तस्य निषेधं
चकार । तस्य प्रीतिपक्षोऽत्यन्तसाहसिको मतङ्गो राज्यं ग्रहीष्यती-
त्यस्मिन्नपि वस्तुनि तस्यानास्थासीत् ।

एकदा जीमूतकेतुना जीमूतवाहन आज्ञप्तः—'वत्स जीमूतवा-
हन, बहुदिवसपरिभोगदूरीकृतसमित्कुशकुसुममुपभुक्तमूलफलकन्द-
नीर्वारप्रायमिदं स्थानं वर्तते । तदितो मलयपर्वतं गत्वा तस्मि-
न्निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयस्व' इति । ततो जीमूत-
वाहन आत्रेयेण सह मलयपर्वतं गतः । तत्रारुह्य निवासयोग्यमा-
श्रमपदं निरूपयतो दक्षिणाक्षिर्स्पन्दनं बभूव । ततो मुदितमना
यावत्पश्यति तावदसंदिग्धवेदवाक्यविस्तरं पठद्बहुबटुजनच्छिद्यमाना-
र्द्रार्द्रसमित्तापसकुमारिकापूर्यमाणबालवृक्षालवालकं प्रशान्तरम्यं त-
त्तपोवनं वीक्ष्य 'निवासयोग्यमदस्तपोवनं भविष्यति' इति तस्मै बभौ ।

अत्रान्तर ईषद्वैलितकैन्धरान्निश्चलमुखनिःसरर्दरदलितदर्भगर्भ-
कवलान्समुन्नमितदत्तैककर्णान्सुखसंमीलितलोचनान्हरिणानालोक्य
कर्णं दत्त्वा गीतध्वनिमाकर्णयत् । गीतध्वनिमाकर्ण्यत्रियो
वयस्यमाह—'को नु खल्वेष तपोवने किमपि शोभनमुपवीणयति'

1. Kingdom. 2. Rival, enemy. 3. Indifference. 4. Devoid
of rice. 5. Throbbing. 6. Turned. 7. Neck. 8. A little. 9.
Cut, chewed. 10. Sings to the accompaniment of the Vīṇā (वीणा).

इति । जीमूतवाहनः प्राह—‘यथा कोमलाङ्गुलिलताभिहन्यमाना नातिस्फुटं क्णन्ति तन्त्र्यः, कैकलीप्रधानं गीयते, तथा कापि योषिदुपवीणयतीति मे तर्कः’ इति । ततश्च संनिहितदेवतायतने देवतामाराधयन्तीं कांचिद्विव्ययोषितं दृष्ट्वा द्वावपि देवतायतनं देवतावन्दनमिषेणैव जग्मतुः । ततः ‘कदाचिद्दृष्टुमनर्होऽयं स्त्रीजनो भविष्यति । तदनेन तमालगुल्मकेनान्तरितौ देवतादर्शनावसरं प्रतिपालयावः’ इति तथा कृत्वा स्थितौ । तत्र स्थितौ भूमावुपविष्टां वीणां वादयन्तीं गायन्तीं नायिकां ददृशतुः । गीतमाकर्ण्य ‘अहो वयस्य, अहो गीतम्, अहो वादितम्’ इति तां प्रशशंस नायकः । इयं च नायिका सिद्धराजस्य विश्वावसोः पुत्री मित्रावसोः स्वसा गौरीप्रसादायेप्सितवर्लब्धये बहुतिथं कालं कन्यकाजनदुष्करैर्नियमोपवासैर्गौरीमाराधयत् । ततः संनिहितो नायको नायिकायाश्चेत्याश्चालापात्सा कन्यकेति जज्ञौ । ततो निर्दोषदर्शनाः कन्यका भवन्तीति तामासादयितुकामः कदाचिदस्मान्दृष्ट्वा बालभावसुलभलज्जासाध्वसान्न चिरमिह तिष्ठेदिति तमालान्तरेण तामपश्यत् । पश्यतस्तस्य सख्युश्च मनसि तर्कः समुत्पन्नः—‘किमियं देवी, अथवा नागकन्या, आहो विद्याधरदारिका, उत सिद्धकुलसंभवा’ इति । आत्रेयश्चिरस्य कालस्य तस्या दर्शनमात्रेण मन्मथस्य गोचरे पतितं तं वीक्ष्य दृष्टो बभूव । नायक आत्रेयश्च नायिकायाश्चेत्याश्च संलापं निभृतावगृणुताम् । चेटी मलयवत्या हस्ताद्रीणामाक्षिपन्ती

1. Strings. 2. Sweet, sonorous voice. 3. Hiding. 4. Used in the double sense of a ‘boon’ and ‘match,’ husband. 5. For a long time. 6. Taking with force, with a jerk.

तां संप्रणयकोपमाह—‘भर्तृदारिके, किमिदानीमेतस्या अकृताह्ला-
दाया निष्करुणाया देव्याः पुरतो गानेन’ इति । नायिका सकोपं
चेटीं प्रत्याह—‘हञ्जे, मा भगवतीं गौरीमधिक्षिप । कृतो मे भगव-
त्याद्य प्रसादः । अद्य स्वप्ने जानामि, इमामेव वीणां वादयन्ती भ-
गवत्या गौर्या भणितास्मि—‘वत्से, परितुष्टास्मि त एतेन वीणाविज्ञा-
नातिशयेन, अनया बालभावदुर्लभयासाधारणया ममोपरि भक्त्या च ।
तद्विद्याधरचक्रवर्ती तेऽचिरेण स्वयमेव पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्याति’
इति । इति तस्या वचनविरोध उभौ नायकस्तद्व्यस्यश्च देवालयं
प्रविविशतुः । प्रविष्टौ तौ दृष्ट्वा नायिका ससाध्वसमुत्थाय सलज्जं
च सस्पृहं च नायकमवलोकयन्त्यतिष्ठत् । चेटीं चापवार्याह—‘हञ्जे,
अतिसाध्वसेन न शक्नोम्येतस्य पुरतः संमुखं स्थातुम्’ । नायि-
कामन्यतो गन्तुं प्रवृत्तां दृष्ट्वात्रेयस्तां पप्रच्छ—‘भवति, किं युष्माकं
तपोवन ईदृश आचारो यदागतोऽतिथिर्वचनमात्रेणापि न संभाव्य-
ते’ इति । चेदुभयोराकारं दृष्ट्वा नायिकामाह—‘भर्तृदारिके, उचितः
खलु तेऽतिथिजनसत्कारः’ । इति तामुक्त्वा स्वयमेव ‘स्वागतं महा-
भागस्य । आसनपरिग्रहेणालंकरोत्विमं प्रदेशमार्यः’ इति नायकं प्रा-
र्थितवती । नायकः प्रार्थनां श्रुत्वोपविवेश । तेष्वामीनेषु कुलपतिना
कौशिकेनाज्ञापितः शाण्डिल्य इति कोऽपि तापसस्तामाह्वातुं गौ-
रीगृहं प्राप्तः प्रकाशचक्रचिह्नर्पदपङ्क्त्या दर्शितमार्गो जीमूतवाहनं
तस्यैव निकटे मलयवतीं विलोक्य ‘विधेश्विराबुक्तकारित्वं तस्य यु-

1. With pretended anger. 2. Blame, find fault with. 3. Ces-
sation. 4. Honour. 5. Vivid. 6. Foot-prints.

गलस्यान्योन्यानुरूपस्य घटने भवेत्' इति मनसाचिन्तयत् । ततः
 'अतिक्रामति मध्यंदिनसवनविधिवेला । आह्वयति त्वां कुलपतिः
 कौशिकः' इति शाण्डिल्यवचनादेकतो गुरुवचनमन्यतो दयितदर्श-
 नसुखमिति गमनागमनविमूढेन दोलायितहृदयेन नायकं तिर्यक्प-
 श्यन्ती तापससहिता निष्क्रान्ता । नायकोऽपि नभस्तलस्य मध्यम-
 ध्यास्ते भगवान्सहस्ररश्मिरिति मध्याह्नसूर्यसंतापद्विगुणितधर्मधमा-
 यितजठराग्निनात्रेयेण स्वस्थानं जगाम । मलयवत्यासमशरशरवि-
 द्धया शरदातपजनितः संतापोऽधिकतरं मां बाधते' इति मिषेण
 बालकदलीदलपेरिक्षिप्ते चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातले चेटीभिः
 सञ्जीकृते शून्यहृदयया स्थित्वा हृदयोपालम्भः कृतः, कुसुमायुधो-
 ऽप्युपालब्धः, मदनावस्थानुरूपं चेष्टितम् । तस्याश्चेटी चतुरिका
 तां सैमाधायाह—'भर्तृदारिके, सोऽपि ते हृदयस्थितो वरो भर्तृदा-
 रिकामपेक्षमाणो न मुहूर्तमप्यन्यैरभिरंस्यते । एतदपि मया लक्षितमे-
 व' इति । संतापस्य बलीयस्त्वेन तमेवानुध्यायन्ती 'स महानुभावो
 वाचामात्रेणाप्यकृतप्रतिपत्तिरैदक्षिणेति मां संभावयिष्यति' इति
 रोदितुमपि प्रवृत्ता । ततश्चतुरिकया चन्दनपल्लवरसस्तस्या हृदये
 चन्दनसुमनःपल्लवं गृहीत्वा निष्पीड्य ददे । कदलीपत्रं चादाय
 वीजिता । सोऽपि कदलीमारुत उष्ण इति भणित्वा तया निषिद्धः ।

1. Swinging, moving this way and that way or one way and another, wavering. 2. Kindled, blazing. 3. Pierced by the arrows of the God of uneven (five) arrows (i.e. Cupid). 4. Surrounded by, encircled with. 5. Comforting. 6. Reception. 7. Uncourteous.

‘सखि, अस्ति कोऽप्यस्य संतापस्योपशमोपायः’ इति पृष्ट्वा चतुरिका ‘अस्ति, स एवात्रागच्छति’ इति यावत्तां वक्ति तावन्मुक्तधीरभावो मदनेन बाध्यमानो नायकस्तत्रैव प्राप्तः । तत्र गतः सखायं प्रति—‘वयस्य, अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमात्र चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमानेव मया रुदती दृष्टा । तदिच्छामि स्वप्नानुभूतदयितासमागमेऽस्मिन्नेव प्रदेशे दिवसमतिवाहयितुम्’ इति । ततश्च चन्द्रमणिशिलायामुपविश्य गिरितटात्सुहृदादृतपञ्चजातीयवर्णकान्गृहीत्वा शिलायां प्रियतमामालिलेख । नायकस्य भावपरीक्षणाय सह चेच्छामलयवती निभृता तत्रैवातिष्ठत् ।

ततो युवराजमित्रावसुः ‘वत्स, कुमारजीमूतवाहनोऽस्माभिरिहासन्नतरः परीक्षितः कृतो योग्यो वरः । तदस्मै वत्सा मलयवती प्रैतिपाद्यताम्’ इति पित्राज्ञस्तमेवान्विष्यंश्चन्दनलतागृहमागत्य जीमूतवाहनं प्रणनाम । परस्परकुशलप्रश्नानन्तरं तातादेशेनागतमात्मानं निवेदयामास मित्रावसुः । ततो जीमूतवाहनेर्नानुयुक्तो मित्रावसुर्भूयोऽपि तातसंदेशं न्यवेदयत्—‘अस्ति मे दुहिता मलयवती नाम जीवितमिवास्य सर्वस्यापि सिद्धराजान्वयस्य । सा मया तुभ्यं प्रदत्तेति । तदियं प्रतिगृह्यताम्’ इति । श्रुत्वैतं संदेशं संकट इव पतितो नायको मित्रावसुमाह—‘मित्रावसो, क इव नेच्छति भवद्भिः सह श्लाघ्यमीदृशं संबन्धम् । किंतु न शक्यते चित्तमन्यतः प्र-

1. A paint. 2. Mind. 3. Should be given. 4. Asked, inquired.

वर्तयितुम् । अतो नाहमेनां प्रतिग्रहीतुमुत्सहे' इति । एतच्छ्रवणस-
मकालमेव निभृतं शृण्वती मलयवती 'स न मय्यनुरक्तोऽन्यसंक्रान्त-
हृदयः' इति शङ्किता मूर्च्छामवाप । ततो नायकसखो मित्रावसुमाह—
'भोः, पराधीन एषः । किमेतेनानुनीतेन । गुरुजनमस्य गत्वाभ्यर्थय'
इति । मित्रावसुरापि 'साधूक्तमनेन । नायं गुरुवचनमतिक्रामति'
इति गत्वास्य पित्रोर्मलयवतीं प्रतिपादयामीति निश्चित्य नि-
ष्क्रान्तः । नायिका हृदयेप्सितो वरो नैव लभ्य इति निष्प्रयोजनं
जीवितं हातुकामाशोकपादपेऽतिमुक्तलतापाशेनात्मानमुद्वध्य व्यापा-
दयिष्यामीति संप्रैधार्य 'मित्रावसुर्दूरं गतो न वेति दृष्ट्वागच्छ' इति
चेटीमगमयत् । अपसृतायां तस्यां दिशो विलोक्य पौंशं पाणौ गृ-
हीत्वा 'भगवति गौरि, यदि त्वयेह जन्मानि मे न कृतः प्रसाद-
स्तदन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे यथा नेदृशी दुःखभागिनी भवामि तथा
कुरु' इति भगवतीमामङ्ग्य कण्ठे पाशमार्पयत् । चेटी तु किं
सा प्रतिपद्यत इति तत्रैव स्थिता ससंभ्रमम् 'परित्रायध्वं परित्रायध्व-
म्' इत्याचक्रन्द । नायकः ससंभ्रममुपेत्य स्वमनोरथभूमिं तथा सौह-
सव्यापृतां दृष्ट्वा पाणौ गृहीत्वा लतापाशमाक्षिपत् । नायकमित्रेण
मरणव्यवसायकारणं पृष्ट्वा नायिकासखी 'नायक एव तत्' इति
कथयामास । ततश्चन्दनलतागृहं प्रविश्य शिलातले या हृदयवल्लभा
पूर्वं नायकेनालिखिता सान्यैवेति सेष्याया आत्मसादृश्यदर्शनेन
यदा प्रत्ययो जातस्तदा चित्रगतमात्मानं दर्शयता तेन दुर्जनीक-

1. Pressing, winning, persuading. 2. Desirous of leaving. 3.
Determining upon. 4. Noose. 5. Engaged in rash act.

तास्मीति तस्या अभात् । अत्रान्तरे 'भर्तुर्जीमूतवाहनस्य गुरुभिस्त्वं प्रतीष्टा' इति कथयित्वा चेत्स्याह—'भर्तृदारिके, आज्ञप्तं हि युवराज-मित्रावसुना यथाद्यैव मलयवत्या विवाहोत्सवस्य मङ्गलं संवृत्तं भविष्यति । तच्छु तां गृहीत्वागच्छ' इति । तच्छ्रुत्वा सानुरागं नायकं पश्यन्ती सपरिवारा निश्चक्राम मलयवती । नायकोऽपि स्नानवेलां ज्ञात्वा तातवन्दनाय स्नानभूमिमगच्छत् । ततः प्रथमप्रदोषे मलयवत्या विवाहमङ्गलं संवृत्तम् । विवाहमङ्गलानन्तरं मलयवतीमात्राज्ञया जामात्रर्थे संविशेषसज्जीकृततमालवीथिकं कुसुमाकरोद्यानं विभ्रवतः परिवारेण विवाहवेषालंकृतो नायको जगाम । तत्रोद्यानस्य रमणीयतां पश्यन्कार्यमिषेण गतेषु परिजनेषु नायिकया सहैकान्ते यावत्तिष्ठति तावन्मित्रावसुस्तं द्रष्टुमागतः । प्रवेशकाले संरब्धं मित्रावसुं दृष्ट्वा एष्टः सः 'भवदीयं राज्यं मतङ्गहतकेन सैमाक्रान्तम्' इत्यप्रियं निवेदयामास । सोऽपि तन्न गणयामास ।

कालेन युवराजमित्रावसुना सह समुद्रवेलां द्रष्टुं गतेन जीमूतवाहनेन मलयाचलसानुतुल्यान्नागास्थिसंघातान्दृष्ट्वा मित्रावसुः एष्टः—'किंनिमित्तमिमे संघातमृत्यवः' इति । मित्रावसुस्तं प्रत्यब्रवीत्—'कुमार, नैवामी संघातमृत्यवः । श्रूयतां यथैतत् । पुरा किल त्वपक्षपवनापास्तसमस्तसागरजलस्तरसा रसातलादुद्धृत्योद्धृत्य भुजङ्गाननुदिनं स-

-
1. Excellent, having something विशेष in it. 2. Rich, wealthy.
3. Retinue, dependants. 4. Incensed, angry. 5. Seized. 6. Shore. 7. (Simultaneous) deaths (of too many persons) in large numbers. 8. Speedily. 9. From the bottom of the earth, (i. e. from Pâtâla, the abode of snakes.)

माहारयति स्म वैनंतेयः । ततः सकलनागलोकविनाशशङ्किना नागराजेन वासुकिना गैरुत्मानभिहितः—‘गरुत्मन्, त्वर्द्धभिषातसंत्रासात्सहस्रशः स्ववन्ति भुजङ्गमाङ्गनानां गर्भाः । शिशवश्च पञ्चत्वमुपयान्ति । एवं संततिविच्छेदादस्माकं भवतश्च स्वार्थहानिः । तद्यदर्थमभिषतति पातालं भवांस्तदेकैकमनुदिनमहं समुद्रतटस्थितस्य ते प्रेषयामि’ इति । प्रतिपन्नं तत्सर्वं पक्षिराजेन । नागराजेन पन्नगा एवं रक्षिताः’ इति । तत्र स्थितयोस्तयोः प्रतीहार आगत्य मित्रावसुम् ‘कुमार, तातस्त्वामाह्वयति’ इत्यकथयत्कर्णे । मित्रावसुः ‘कुमारेणापि बहुप्रत्यवायेऽस्मिन्प्रदेशे कुतूहलिना न चिरं स्थातव्यम्’ इति कुमारमभ्यर्थ्य तद्विसृष्टो गृहं जगाम ।

अथ गिरिशिखरादवतीर्य समुद्रतटमवलोकयितुं यावत्स समारभते तावत् ‘हा पुत्र शङ्खचूड, कथं व्यापाद्यमानः किल मयाद्य त्वं प्रेषितव्यः’ इति योषित इवार्तप्रलापं समाकर्ण्य तदनुसारेण गत्वा ‘केयम् । कुतो वास्याः प्रतिभयमिति स्फुटीकरोमि’ इति निरचिनोत् । तावता वृद्धयानुगम्यमानः कश्चित्पुरुषः कोऽपि किंकरो गोपायितवस्त्रयुगश्च दंशोर्विषयीभूतः । ततो वृद्धायास्तारंरोदनाद्विह्वलतया च तस्य पुरुषस्य तत्समाश्वासनेन च जीमूतवाहनः ‘सा वृद्धा तस्य पुरुषस्य माता, तदर्थं साक्रन्दति’ इति जज्ञौ । परंतु स-

-
1. The son of Vinatâ (i. e. Garuda.) 2. The king of serpents.
3. The bird (Garuda). 4. Flying downwards, descent. 5. Go to the state of five (i. e. die.) 6. Assented to, accepted. 7. Afflicted speech. 8. To make manifest. 9. Became the object of sight, was seen. 10. Loudly.

मन्तादवलोक्यापि न किञ्चिद्भयकारणमिति यदापश्यत्तदोपसृत्य
 पृच्छामीति तस्य मनस्यायातम् । ततः प्रसक्तादेवालापात्तद्व्यक्ती-
 भविष्यतीति विटपान्तरित एवाशृणोत् । स किंकरः कृताञ्जलिः
 संस्तं पुरुषमुद्दिश्याह—‘कुमार शङ्खचूड, एष स्वामिन आदेश इति
 कृत्वेदं निष्ठुरं मन्यते । नागलोकस्वामी वासुकिस्त्वामाज्ञापयति,
 एतद्रक्तांशुकयुगलं परिधायारोह वध्यशिलाम् । येन त्वां रक्तांशुक-
 चिह्नोपलक्षितं गरुडो गृहीत्वाहारं करोति’ इत्याज्ञां कथयित्वा
 गोपायितवस्त्रयुगमददात् । पुत्रहस्ते वाससी दृष्ट्वा सा वृद्धा मूर्च्छि-
 तापतत् । किंकरोऽपि ‘आसन्ना खलु गरुडागमनवेला’ इति निर्ज-
 गाम । तदखिलं दृष्ट्वा जीमूतवाहनस्य मनस्यागतम्—‘अहो, अ-
 तिनैर्घृण्यं गरुत्मतः । अन्यच्च । अपि नाम शक्रोऽम्यहं स्वशरीर-
 दानादस्यापि कैणभृतः प्राणरक्षां कर्तुम् । वृद्धा च पुनः समाश्वा-
 सिता पुनर्मूर्छिता पुत्रेण ‘अम्ब, स्तम्भयात्मानम्’ इत्यादिभिर्वचो-
 भिर्यदा संज्ञां लम्भयितुं प्रयत्नः कृतस्तदाह—‘हा पुत्रक शङ्खचूड,
 यदा तावन्नागलोकपरिरक्षकेण वासुकिना स्वयमेव पीडिता तदा कः
 परित्रायते येनाहं समाश्वसिभि’ इति । उक्तिपरिसमाप्तौ नायकः
 सत्वरमुपसृत्य ‘नन्वहमहम्’ इत्युवाच । वृद्धा च ससंभ्रमं गरुड-
 भ्रान्त्या स्वोत्तरीयेण पुत्रमाच्छादयन्ती नायकमुपसृत्य तं प्रार्थया-
 मास—‘विनतानन्दन, प्रथमं मां खादय । अद्याहं तव निमित्तं

1. Red garments. 2. Nom. Du. of वासत्, ‘garments.’ 3. Ser-
 pent. *Lit* : One who has a hood. 4. To come to senses. 5.
 Clothes.

परिकल्पिता वासुकिना' इति । तत्पुत्रवात्सल्यं दृष्ट्वा नायकोऽति-
 प्रीतो बभूव । ततः पुत्रेण निर्दिश्यमानं सौम्यं सत्त्वस्वभावाकृतिं
 पुत्ररक्षणार्थमागतं स्वदेहदानोद्यतं विद्याधरं श्रुत्वा पुनरप्याह—
 'पुत्रक, चिरं जीव । जात, त्वं शङ्खचूडसदृश एवाथवा तस्मादप्य-
 धिको य एवं बन्धुजनपरित्यक्तं मे पुत्रकं निजशरीरदानेन परिर-
 क्षितुमिच्छसि' इति । शङ्खचूडोऽपि तस्य महासत्त्वस्य जगद्विपरीतं
 चेतो दृष्ट्वा विसिर्ष्मिये । नायकमुद्दिश्याह च—'भो महात्मन्, हे
 सौहसिकाग्रणीः, दर्शिता त्वयेयमात्मप्राणप्रदानव्यवसाये निर्व्याजा
 मयि दयालुता । तदलं निर्बन्धेन' इति । नायकः पुनरपि शङ्खचूडं
 करे गृहीत्वाह—'कुमार शङ्खचूड, न मे चिराल्लब्धावसरस्यास्य
 यथार्थसंपादितमनोरथस्यान्तरायं कर्तुमर्हसि' इति पादयोः पतित्वा
 पुनरप्याह—'अलं विकल्पेन । दीयतां मे वध्यचिह्नम्' इति ।
 शङ्खचूड आसन्नो गरुडागमनसमय इत्युत्तरेणादूरे भगवन्तं दक्षिण-
 गोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य 'स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि' इति मात्रा सह गतः ।
 नायकः 'संपन्नमभिलषितम् । तत्को नामाभ्युपायः' इति याव-
 च्चिन्ताकुलस्तिष्ठति तावन्मित्रावसुजनन्याज्ञानुकुलं रक्तांशुकयुगलमु-
 पनयंस्तमाह कञ्चुकी—'कुमार, इदं देव्या प्रेषितम् । तदेतत्परि-
 धत्तां कुमारः' इति । दृष्ट्वा सहर्षमुपनीतं तद्रुहीत्वा परिधाय 'क-
 ञ्चुकिन्, गम्यताम् । मद्भचनात्स्वर्याभिवादनीया देवी' इति कथयित्वा

-
1. Was astonished. 2. The first, head, foremost of adventurers.
 3. Effort, exertion. 4. Unpretending. 5. Importunity. 6. To
 pay respects, compliments.

तं विससर्ज । दिशो विलोक्य चलितमलयाचलशिलाचयेन प्रचण्डेन नभस्वतासन्नीभूतः पक्षिराज इति तर्कयन्वध्यशिलामारुह्य स्थितः । गरुडोऽभिपत्य नायकमगृह्णात् । तस्मिन्गृहीते दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्चाभूत् । गरुडोऽपि सविस्मयं तं च तां च शुश्राव, ददर्श च । ‘मलयशिखरमारुह्य यथेष्टमिममाहारयामि’ इति तं गृहीत्वा जगाम । ततो ‘जीमूतवाहनश्चिरयति’ इति दुःखमासितेन महाराज-विश्वावसुना समादिष्टः प्रतीहारस्तदन्वेषणाय ‘स गृहं प्रति निवृत्तः स्यात्’ इति जीमूतकेतूटजं गत्वा जीमूतकेतुमाह—‘जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेषयितुं प्रेषितोऽस्मि युष्मदन्तिकं महाराजंविश्वावसुना । तदाज्ञापयतु महाराजः किमहं स्वामिने निवेदयामि’ इति । पुत्रं तत्राप्यसंनिहितं श्रुत्वा वामाक्षिस्पन्दनेन पर्याकुलः ‘त्रिभुवनैकचक्षुर्भगवान्संहस्वरश्मिः श्रेयः करिष्यति’ इति वदतः पत्नीवधूसमेतस्य तस्य चरणयोरेवाग्रतो नभस्तः किमपि सहसा पपात । यावद्विलोकयन्ति तावत्सरक्तमांसकेशचूडामणिस्तैर्दृष्टः । ‘कस्यायं भविष्यति’ इति स्निग्धतरदर्शनेन ‘जीमूतवाहनस्यैव तच्चूडारत्नम्’ इति वृद्धाया अभात् । प्रतीहारस्तान्समादधात्—‘महाराज, मैवमविज्ञायैव विद्धवो भूः । अत्र हि ताक्ष्येण भक्ष्यमाणानां नागाधिपानामनेकशो नखमुखोत्खाताः पतन्त्येव शिखामणयः । सोपपत्तिकं तन्मत्वा प्रतीहारं वृद्ध आह—‘सुनन्द, गच्छ त्वम् । कदाप्येतावत्या वेलया श्वशुरगृहमेवागतो भविष्यति मे पुत्रः । तज्ज्ञात्वा लघु ज्ञापय’ इति । तदादेशं गृहीत्वा प्रतीहारो गतः । गते प्रतीहारे ‘हा त्रिभुवनैक-

1. The Sun. *Lit* : One who has thousand rays.

चूडामणे, हा निष्कारणबान्धव, हा परमकारुणिक, हा परदुःखदुः-
 खित, हा विपद्धारिनिधिपतितजनोद्धरणपोत, हा परोपकारतृणी-
 कृतदत्तदेह, क नु खलु गतोऽसि । प्रयच्छ मे प्रियवचनम् । हा
 हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । आः शङ्खचूडहतक, किं त्वया कृतम्' इ-
 त्याक्रोशन्भूमौ दत्तदृष्टी रुधिरधारामनुगच्छन्शङ्खचूडस्तत्रैव प्राप्तः ।
 तमागच्छन्तं दृष्ट्वा 'अस्यायं मणिः । नूनं मांसस्य लोभात्केनापि
 पक्षिणा समुत्क्षिप्य नीयमानोऽस्मिन्प्रदेशे पतितः' इति मत्वा त-
 मुपसृत्य पप्रच्छ जीमूतकेतुः—'वत्स, किं तव चूडामणिरपद्धतः'
 इति । शङ्खचूड उत्तरयति—'आर्य, न ममैव । त्रिभुवनस्यापि' इति ।
 'कथम्' इति पृष्टः पुनर्दुःखभारोपरुद्धकण्ठः स्फुटं कथयितुमश-
 कोऽपि तस्य निर्बन्धत आत्मनो वृत्तं नामादि कथयित्वा रुधिर-
 धारापद्धतिः पांसुभिरवकीर्यमाणा दुर्लक्ष्यतामुपयास्यतीति संक्षेपतः
 'करुणामयचेतसा विद्याधरेण जीमूतवाहनेनात्मानं गरुत्मते द-
 च्चानिच्छतोऽपि मम प्राणाः संरक्षिताः' इति कथयामास । जी-
 मूतवाहनो विपन्न इति निश्चयं प्राप्ताः सर्वेऽपि त्रयो मोहं जग्मुः ।
 तेन समाश्वासितौ शोकसागरमग्नौ पितरौ मलयवती च । मलयवती
 श्वशुरस्य पादयोर्निपत्य प्रार्थयत्—'तात, देहि म आर्यपुत्रस्या-
 ङ्गाभरणचिह्नं येन तद्दृढये कृत्वा ज्वलनप्रवेशेनापनयाम्यात्मनः सं-
 तापदुःखम्' इति । श्वशुरोऽपि तामाह—'पतिव्रते, किमाकुलासि,
 ननु सर्वेषामेवास्माकमयं निश्चयः । किंत्वाहिताग्नेर्नान्येनाग्निना सं-
 स्कारो विहितः । ततोऽग्निहोत्रशरणादग्नीनादायागच्छ' इति भा-

र्षामादिश्यात्मानं व्यापादयितुकामं तं शङ्खचूडः 'भूमैकस्य पाप-
स्यार्थं सकलं विद्याधरकुलं विच्छिन्नं स्यात्' इति साविनयमाह—
'तात, न खल्वेवमनिश्चित्यैव युक्तं साहसमनुष्ठातुम् । विचित्राणि
विधेर्विलसितानि । कदाचिन्नायं नाग इति विज्ञाय जीवन्तमेव जी-
मूतवाहनं परित्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैव रुधिरधारया वैनतेयमनुस-
रामः' इति । 'अवितथैषा भारती भवतु । तथापि साम्नीनामेवास्माकं
युक्तमनुसर्तुम् । तत्तामनुसरतु भवान् । वयमप्यग्निशरणादग्नीनादा-
य त्वरितमेवागच्छामः' इत्युक्त्वा जीमूतकेतुः पत्नीवधूसमेतोऽग्नि-
शरणं गतः । शङ्खचूड एक एव गरुडानुसरणमकरोत् । गरुडो-
ऽर्क्ष्यमानं जीमूतवाहनं न केवलमविर्पन्नं प्रैत्युत किमपि दृष्टमिव दृ-
ष्ट्वादृष्टपूर्वेणात्याश्रयेण पूर्णोऽभवत् । तस्य तया धैर्यवृत्त्या तस्य
कुतूहलं जनितम्—'आजन्मनः प्रभृति मया भुजंगपतयोऽशिताः ।
नेदग्धैर्यं दृष्टम् । तद्वदतु, न भक्षयाम्येनम् । जानामि तावत्कोऽयम्'
इति भक्षणादुपरतस्तत्पुरोऽतिष्ठत् । तं तथा स्थितं दृष्ट्वा जीमूतवा-
हनो भणति—

'शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवापि देहे किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ॥'
इति । निशम्यैतत् 'कथमस्यामप्यवस्थायामूर्जितमेवाभिधत्ते' इति
द्विगुणतराश्रयान्वितस्तूष्णीं स्थितः । अत्रान्तरे शङ्खचूड उपसृत्यो-
च्चैरवदत्— 'तार्क्ष्य, तार्क्ष्य, न खलु साहसमनुष्ठातव्यम् । नायं

1. True. 2. Speech. 3. The place where fire is always kept kindled. 4. One who is being eaten. 5. But. 6. Stopped. 7. An eagle.

नागः । परित्यजैनम् । मां भक्षय । अयमहं तवाहारार्थं वासुकि-
 नाग्रे प्रेषितः' इत्याभिधाय स्ववपुः पुरोऽदधात् । द्वयोरपि वध्य-
 चिह्नं धारयतोः कतरो नाग इत्यनवगच्छन्तं गरुडं स्वस्तिकलक्षणेन
 केशुकेन जिह्वाद्वयेन तिसृभिः फणाभिश्च प्रत्यायितमकरोच्छङ्खचूडः ।
 तं प्रत्यभिज्ञाय 'कः खल्वयं मया व्यापादितः' इति शङ्खचूडं
 पप्रच्छ । 'विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः' इति तेन कथिते
 'महत्ययशःपङ्के निमग्नोऽस्मि' इति तस्मै बभौ । ततः सर्ववृत्तान्त-
 श्रवणानन्तरम् 'बोधिंसत्त्व एवायं मया व्यापादितः । तदस्य पा-
 तकस्याग्निप्रवेशादृते नान्यत्प्रायश्चित्तम्' इति स्वधिया निश्चित्य
 बह्वर्चसादाने यावत्सचिन्तस्तावत्साम्नी मलयवतीसहितौ जीमूतवा-
 हनपितरौ प्रापतुः । तौ दृष्ट्वा पुत्रघातित्वेन लज्जया मुखमपि द-
 र्शयितुमशक्तौ गरुडः समीपस्थे जलधौ वाडवाग्नौ पातयितुमात्मान-
 मुद्युक्तो जीमूतवाहनेन निवारितः । पितरौ दृष्ट्वा पैरिष्वङ्गायोत्था-
 तुमिच्छञ्जीमूतवाहनोऽमूर्च्छत् । तं मूर्च्छितमुपलभ्य सर्वेऽपि मोहं
 गताः । गरुडः पक्षाभ्यां वीजयन्समाश्वास्य तमाह—'भो महात्मन्,
 उपदिश्यतां येनाहं मुच्येयास्मादेर्नसः' इति । ततो जीमूतवाहनः
 पित्रानुज्ञया जानुभ्यां स्थिताय शिरसि निहिताञ्जलये गरुडायो-
 पादिशत्—'भो नागान्तक, सर्वप्राणातिपाताद्विरम । आदरेणा-
 नुतापं कुरुष्व । यत्नात्पुण्यप्रवाहं विरचय । सर्वसत्त्वेष्वभीतिं दि-

1. The mark representing the figure 10 on the hood of a ser-
 pent. 2. The garment, coat. 3. Buddha, follower of Buddha.
 4. Obtaining. 5. Embrace. 6. Sin.

शताम् । एवं कृते पापान्मुच्यसे' इति । तदुपदेशश्रवणानन्तरम्
 'सर्वप्राणिवधाद्विरतोऽहमद्य प्रभृति' इति गरुत्मता प्रतिज्ञातम् ।
 जीमूतवाहनस्य स्वभावधीरस्यापि मर्मच्छेदिन्यो वेदना बाधितुमा-
 रब्धाः । धैर्यावष्टम्भं कृत्वा पितरौ पश्यन् 'अयमन्त्यः प्रणामो
 मे' इति तातं प्रणनाम, नेत्रे निमिमील च । पितरौ मलयवती श-
 ङ्खचूडश्च सर्वेऽपि हाहाकारेण दिशो बधिरयांचक्रुः । ततो नायकस्य
 वृद्धमाता सास्त्रमूर्ध्वं पश्यन्ती लोकपालानुद्दिश्याह—'भगवन्तः, कथं
 नामृतेन सिक्त्वैनं मे पुत्रकं जीवयथ' इति । अमृतकीर्तिनात्स्मारितो
 वैनतेयः 'त्रिदशपतिमभ्यर्थ्य तद्विसृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूत-
 वाहनं यावदेतानपि पूर्वभक्षितानोशीविषान्प्रत्युज्जीवयामि । अथा-
 भ्यर्थितो न दास्यत्यसौ, ततो युद्धोजौ देवान्निर्जित्यामृतमयीं वृष्टिम-
 भ्युत्सृजामि' इति प्रतिज्ञाय वेगान्निष्क्रान्तः । तस्मिन्सहस्रोद्दिने
 शङ्खचूडो दारूणि समादृत्य 'अनेनैव सह वैश्वानरं साधयामः'
 इति जीमूतकेतुना प्रैणुन्नश्चितामरचयत् । चिताप्रवेशाय सर्वेषु स-
 ज्जीभूतेषु भगवती गौरी प्रत्यक्षीभूय 'जीमूतकेतो, न खलु साहस-
 मनुष्ठातव्यम्' इति निवारयामास । जीमूतवाहनं चोपसृत्य कम-
 ण्डलूदकेनाभिषिच्य 'वत्स, जीव' इत्युत्थापयामास । अत्रान्तरे-
 ऽनभ्रादाकाशाद्वृष्टिः पतिता । तस्याः कारणं देवी कथयामास ।
 तयामृतवृष्ट्या प्रत्युज्जीविता अस्थिशेषाः पूर्वभक्षिताः सर्व उरग-
 पतयस्तोयराशिं प्रविश्य स्वलोकं गताः । जीमूतवाहनः स्वयं देव्या

1. The eight guardians of the world. 2. Hearing the name of, nectar. 3. Indra. 4. Serpents. 5. In battle. 6. Wood. 7. Urged asked, requested.

गौर्याभिषिच्य विद्याधरचक्रवर्ती कृतः । एवं नागानामानन्दो जात
इति नागानन्दमित्यस्य नाटकस्य नाम ॥

4. S'ūdraka's Mrichchhakatika.

ईर्ष्यायां सुसंमृद्धायामवन्तिपुर्यां पूर्वस्मिन्काले परमधार्मिकः
सुखादरिद्रतां यातो महात्मा प्रणयिप्रणयैः कृशीकृतो दीनानां
कल्पवृक्षः स्वमुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी शिक्षितानामादर्शः सु-
चरितनिकेषः शीलवेल्लसमुद्रः सत्कर्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधि-
र्दक्षिणोदारसत्त्वोऽनुदासीनयौवनो दारिद्र्यसंतप्तोऽधर्मभीरुर्मृत्यानुक-
म्पकः कल्याणगुणपक्षपाती शरण्यः संविभागशीलः शोभनाकृती
रूपवान्प्रियभाषी द्विजसार्थवाहश्चारुदत्त इति बभूव । तस्य च
गुणानुरक्ता विनयवती कुलवधूरिव रूपवती काचिर्द्रुणिका वसन्त-
शोभेव वसन्तसेनेति बभूव । धूतेति च नाम विभ्रती चारुदत्तस्य
भार्या भर्त्रनुकूला शीलवती विशुद्धचारिण्या बभूव । मैत्रेय इति च
नाम विभ्रञ्चारुदत्तस्य प्रियसुहृद्बभूव ।

एकदा वसन्तसेना पैरिजनानुयाता राजपथेन संचरन्त्यवन्ती-
शासितू राज्ञः पालकस्य ईयालेन शकारेण संस्थानकेन दृष्टा ।
ततोऽनङ्गशरव्याकुलः स स्वसख्या विटेन चेटेन चानुगतस्तामनु-
जगाम । कामी शकारस्तामनुनिनीषुः ' तिष्ठ वसन्तसेने, तिष्ठ ।
किं यासि, धावसि, प्रस्वलन्ती पलायसे । वैसु, प्रसीद । कामे-

1. Praiseworthy. 2. A touchstone. 3. Shore, boundary. 4. Courtezan. 5. Attendants. 6. Brother-in-law. 7. O girl.

नाङ्गारराशिपतितं मांसखण्डमिव तपस्वि मे हृदयं दह्यते खलु¹
 इत्यादिभिश्चादूक्तिभिस्तस्याः पृष्ठतो लग्नः । ततः सा परिचनं र-
 क्षार्थमाचक्रन्द । सोऽपि परिभ्रष्टः प्रतिवचनं न ददौ । तां भीता-
 मुपलक्ष्य शकारः ‘असौ वसमेज्यति’ इति मत्वाह—‘वसन्तसेने, अत्र
 पथि प्रदोषवेलायां मयाभिसार्यमाणां त्वां कः परित्रास्यते । अहं
 देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः’ इति । श्रुत्वैतदार्यशीला
 वसन्तसेना ‘शान्तं शान्तम् । अपेहि । अवार्य मन्त्रयसे’ इति
 प्रत्यब्रवीत् । ततो विटस्तामुवाच—‘वसन्तसेने, वैशेवासविरुद्धम-
 मिहितं भवत्या । गणिकं त्वं भार्गवाता लोतेव वर्तसे । वनहार्य प-
 ण्यभूतं शरीरं हि बहसि । अतो भद्रे, सुमित्रं चाप्रियं च समुपचर’
 इति । विटभाषितं निशम्य वसन्तसेना तं वभाषे—‘भद्रमुस, मुणः
 खल्वनुरागस्य कारणां न बलात्कारः’ इति । श्रुत्वैतच्छब्देन चा-
 रुदत्तगृहसमीपवर्तिना मूढेनोक्तम्—‘भाव, भाव, एषा गर्भदासी का-
 मदेवायतनोद्यामात्मभृति तस्य दरिद्रचारुदत्तस्यानुरक्ता न आं का-
 मयते । वामतस्तस्य गृहम् । यथा तव मम च हस्तद्वयेषा अभ्रक्ष्यति
 तथा करोतु भावः’ इति । ‘वामतश्चारुदत्तस्य गृहम्’ इति शृण्वती
 वसन्तसेना ‘अपराध्यता दुर्जनेनोपकृतं यत्प्रियसंगमं प्रापिता’ इति
 तुतोष । अत्रान्तरे समानजपस्य सिद्धीकृतदेवकार्यस्य चारुदत्तस्य
 गृहान्मातृम्यश्चैतुष्ये बलिमुपहर्तुं पक्षद्वारमपावृत्य दीपं बलिं च
 गृहीत्वा निष्क्रान्ता रदनिकेति तस्य दासी मैत्रेयश्च । वसन्तसेना-

1. Poor. 2. Unworthy of a courtesan. 3. On the left hand.
 4. A square where four roads meet.

पावृते पैसद्वारे पटान्तेन दीपं निर्वाप्य प्रविष्टा । शकारस्त्वन्धकारे
 मौषराशिप्रविष्टां मैसीगुटिकामित्र प्रणष्टां वसन्तसेनामन्विष्यन् रद-
 निकां केशेषु जग्राह । अत्रान्तरेऽभ्यन्तरचतुःशालातः प्रदीपं प्र-
 ज्वाल्य 'भो रदनिके' इत्याकारयन्प्राप्तो मैत्रेयस्तस्यास्तं परिभवं
 प्रेक्ष्य जातामर्षो राजश्यालं दृष्ट्वाह—'अरे रे राजश्याल, संस्थानक,
 दुर्जन, दुर्मनुष्य, युक्तमिदम् । यद्यपि नाम तत्रभवानार्यचारुदत्तो
 दरिद्रः संवृत्तस्तस्मिन् तस्य गुणैर्नालंकृतोज्जयिनी, येन तस्य मेहं प्र-
 विश्य परिजनस्येदृश उपमर्दः क्रियते' इति । ततो विटः सर्वैर्ल-
 क्ष्यम् 'महाब्राह्मण, मर्षय मर्षय । अन्यजनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितं
 न दर्पात् । सर्वेयदममुनयसर्वस्वं गृह्यताम्' इति खल्वङ्गमुत्सृज्य कृता-
 ङ्गलिः पादयोरपतत् । ततश्च 'इमं वृत्तान्तं चारुदत्ताय माख्याहि'
 इति विटेन भणितः 'न कथायेष्यामि' इति समयं चकार मैत्रेयः ।
 'एष ते प्रणयो विप्र शिरसा भार्यते मया' इति विट उदतिष्ठत् ।
 ततो विटः 'अहं गच्छामि' इति गतः । शकारस्तु 'अगृहीत्वा व-
 सन्तसेनां न गमिष्यामि' इति तत्रैव तस्थौ । विटं गतं ज्ञात्वा भीरुः
 शकारो मैत्रेयमाहूयाह—'अरे रे दुष्टबटुक, भणिष्यसि मम वचनेन
 तं दरिद्रचारुदत्तम् । एषा समुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनो-
 त्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायत-
 नोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्तास्माभिर्बलात्कारादनुनीयमाना तव गेहं

1. By the skirt of a garment. 2. Having extinguished. 3. A kind of black grain (उडीद). 4. A ball of lampblack. 5. Reproach, abuse. 6. Mortification. 7. Forgive, excuse. 8. Arrogance. 9. Agreement.

प्रविष्टा । तद्यदि स्वयमेव प्रस्थाप्यैनां समर्पयसि ततोऽधिकरणे व्य-
वहारं विना शीघ्रं निर्यातयतस्तव मयानुबद्धा प्रीतिर्भविष्यात् ।
अथवानिर्यातयत आमरणान्तिकं वैरं भविष्यति' इति । एवं सं-
दिश्य शीघ्रमपचक्राम शकारः । वसन्तसेना 'अलंकारस्य निमित्तं
पाप्मा अनुसरन्ति' इति चारुदत्तस्य गृहे सुवर्णभाण्डं न्यासीकृत्य स्व-
गृहं निवृत्ते । मैत्रेयेणापि राजश्यालस्य संदेशश्चारुदत्ताय कथितः ।

पुनरेकस्मिन्दिने कश्चित्पुमान्वसन्तसेनागृहम् 'आर्ये, शरणागतो-
ऽस्मि' इति ब्रुवन्प्रविवेश । 'अभयं शरणागतस्य' इत्युदित्वा चे-
टीम् 'हञ्जे, पिबेहि पक्षद्वारम्' इत्यादिदेश । ततो वसन्तसेना चे-
टीमुखेन 'कुत आर्यः, को वार्यः, कां वा वृत्तिमार्गं उपजीवति, कु-
तो वा भयम्' इति पप्रच्छ । स्ववृत्तान्तं निवेदयन् 'अत्रोज्जयिन्यामेक
आर्यः श्लाघनीयनामधेयश्चारुदत्तो नाम मया शुश्रूषितः । 'संवाह-
कस्य वृत्तिमुपजीवामि' इति कथयामास । चारुदत्तस्य नामश्रवण-
समकालमेव वसन्तसेना सहर्षमासनादवतीर्योत्तस्थौ । 'आर्यस्येदं गृ-
हम्' इति च सत्कारं दर्शयामास । ततश्च 'चारित्र्यावशेषे तस्मि-
न्धूतोपजीव्यस्मि संवृत्तः । भागधेयविषमतया दशसुवर्णं द्यूते हारि-
तम् । तौ च सैभिकधूतकरौ मामनुसंधत्तः । सांप्रतं श्रुत्वार्या प्र-
माणम्' इत्युक्त्वा विरराम । एतावता कालेन तस्य पैदवीमनुसरन्तौ
सभिकधूतकरौ तत्रागत्य वसन्तसेनागृहं रुद्ध्वावतस्थतुः । वसन्तसेना

-
1. Court. 2. Justice. 3. Having pledged. 4. An attendant
employed to rub and knead the body, a shampooer (चंपी करणारा).
5. A keeper of a gaming house. 6. A road, a path.

गृहं प्रविष्टं तमुपलभ्य च मिथः संमन्त्रयांचक्राते—‘राजकुलं न ग-
च्छावः । एवं कृत एष भूतोऽतो निष्क्रम्बान्यत्र गमिष्यति । यथायं
वसन्तसेनागृहं प्रविष्टस्तथा जाने भूतानि सुवर्णानि । उपरोधेनैव
सुवर्णानि गृहीवः’ इति । वसन्तसेना तु ‘उत्सादितोऽस्मि मुषितो-
ऽस्मि’ इति बहिःस्थितयोः सभिकद्यूतकरयोः क्रन्दितं श्रुत्वा ‘इमं
हस्ताभरणं तयोर्देहि’ इति हस्तात्कटकमारुप्य चेत्त्याः प्रायच्छत् ।
चेत्पि तौ गत्वा ‘अस्ति कोऽपि युवयोर्धारकः’ इत्यनुयुयोज ।
‘अस्ति, दशसुवर्णं धारयति’ इति ताम्यामुक्ते ‘इमं हस्ताभरणं स
प्रतिपादयति’ इति तत्ताम्यां समर्पयामास । तौ च दृष्टौ ‘अये,
भण तं कुलमुत्रं भूतस्त्व ग्रन्थिः । आगच्छ, पुनर्द्यूतं रमस्व’ इति सं-
दिश्य यथाभिमतप्रदेशं जग्मतुः । ततः संवाहकः ‘आर्ये, अहमेतेन
द्यूतकरावमानेन शाक्यश्रमणको भविष्यामि । तत्संवाहको द्यूतकरः
शाक्यश्रमणकः संवृत्त इति स्मर्तव्यान्यार्ययैतान्यक्षराणि’ इति कृ-
तनिश्चयो वसन्तसेनामाष्टच्छच निश्चक्राम प्रव्रज्यां चाग्रहीत् ।

गच्छति काले ततः कस्मिंश्चिद्दिने गौन्धर्वं श्रोतुं गतश्चारुदत्तो-
ऽतिक्रान्तायामर्धरजण्यां गृहमागत्य समैत्रेयः सुष्वाप । सुप्तयोरु-
भयोः शर्विलक इति चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः कश्चिद्ब्राह्म-
णचौरो वसन्तसेनायाश्चेटीं मदनिकार्मभुजिष्यां कर्तुमिच्छंस्तान्निष्क्र-
यार्थं स्तेयेन द्रव्यमाप्तुं भवनप्रत्ययाञ्चारुदत्तस्य गृहं ‘संधिमुत्पाद्य
प्रविवेश । प्रविश्य च मृदङ्गर्दुरपणववीणावंशादीनि वाद्यानि पु-

1. Debtor. 2. Owes. 3. Music. 4. Mistress. 5. A hole.
6. A musical instrument. 7. A drum. 8. Flute.

स्तकांश्च दृष्ट्वा परं विषादमगच्छत् । आत्मानं वक्ति च—‘कथं
 नाद्याचार्यस्य गृहमिदम् । अथवा परमार्थदरिद्रोऽयम् । उत राजभ-
 याच्चौरभयाद्वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति । ततः परमार्थदरिद्रोऽयमिति
 निश्चित्य ‘भवतु गच्छामि’ इति गन्तुं व्यवसिते मैत्रेय उदस्वभा-
 यत—‘भो वयस्य, संधिरिव दृश्यते । चौरमिव पश्यामि । तद्रुहातु
 भवानिदं सुवर्णभाण्डम्’ इति । ततश्च तद्वचनादेतस्ततो दृष्ट्वा
 जर्जरस्नानशाटीनिबद्धं दीपप्रभयोदीपितमलंकरणभाण्डमुपलक्ष्य अ-
 हीतुमन्ना अपि ‘न युक्तं तुल्यावस्थं कुलपुत्रजनं पीडयितुम् । त-
 द्रच्छामि’ इति मनश्चकार । ततो मैत्रेयश्चारुदत्तमुद्दिश्य पुनरुदस्व-
 मायत—‘भो वयस्य, शापितोऽसि गोब्राह्मणकौम्यया, यद्येतत्सु-
 वर्णभाण्डं न गृह्णासि’ । ततः शर्विलकोऽनतिक्रमणीया भगवती
 गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या चेति तज्जिघृक्षुः प्रदीपनिर्वापणार्थं धृत-
 माग्नेयं कीटं प्रावेशयत् । तेन निर्वापिते प्रदीपे ‘इदानीं करोमि
 ब्राह्मणस्य प्रणयम्’ इति भाण्डं जग्राह मैत्रेयस्य हस्तात् । अ-
 हणकाले च मैत्रेय उत्स्वभायमान आह—‘भो वयस्य, क्षीतलस्ते-
 ऽग्रहस्तः’ इति । अनन्तरं स चौरो मदनिकानिष्क्रमणार्थं वसन्त-
 सेनागृहं गतः । तस्मिन्निष्क्रामति गृहाद्रदनिका प्रकुट्टा सत्रासम् ‘हा
 धिक् हा धिक्, । अस्माकं गृहे संधि कर्तित्वा चौरो निष्क्रामति ।
 आर्य मैत्रेय, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माकं गृहे संधि कर्तित्वा चौरो
 निष्क्रान्तः’ इत्युच्चैराचक्रन्द । सोऽप्युत्थाय चारुदत्तं प्रबोधया-

-
1. Prattled in dream. 2. A small and worn out garment. 3.
 An oath. 4. Fingers.

भास । चारुदत्तस्तु 'आशान्वितश्चौरोऽस्माकं महतीं निवासरचनां
दृष्ट्वा संधिच्छेदनखिन्न एव निराशो गतः सुहृद्भ्यः किमसौ कथ-
यिष्यति तपस्वी, सार्धवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किञ्चिन्मया स-
मासादितम्' इति तमेव चौरमनुशुशोच । ततश्च मैत्रेयः स्मृत्वा चारु-
दत्तमुवाच—'भो वयस्य, त्वं सर्वकालं भणसि 'मूर्खो मैत्रेयः,
अपण्डितो मैत्रेयः' इति । सुष्ठु मया कृतं तत्सुवर्णभाण्डं भवतो हस्ते
समर्पयता । अन्यथा दास्याः पुत्रेणापद्धतं भवेत् । चारुदत्तो ग्र-
हणमस्मरन्मैत्रेयमाह—'वयस्य, अलं परिहासेन' । मैत्रेयः—'भोः,
यथा नामाहं मूर्खस्तर्किक परिहासस्यापि देशकालं न जानामि' ।
चारुदत्तः—'वयस्य, कस्यां वेलायां समर्पितं तत्सुवर्णभाण्डम्' ।
मैत्रेयः—'भोः, यदा त्वं मया भणितोऽसि शीतलस्तेऽग्रहस्त इति' ।
चारुदत्तः 'कदाचिदेवमपि स्यात्' इति सर्वतो निरूप्य सहर्ष
सुहृदमाह—'वयस्य, प्रियं ते निवेदयामि । इतं वत् । स चौरो
गतः कृतार्थः' । मैत्रेयेण ततः 'न्यासः खलु सः' इति स्मारितः
सद्यो मोहमुपगतः । मैत्रेयः—'समाश्वसितु भवान् । यदि न्यास-
श्चोरेणापद्धतस्त्वमपि किं मोहमुपगतः' । चारुदत्तः—(समाश्वस्य)
'वयस्य, कः श्रद्धास्यति भूतार्थम् । सर्वो मां तुलयिष्यति । श-
ङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता । भोः कष्टम् । यदि
तावत्कृतान्तेनार्थेषु मे प्रणयः कृतः किमिदानीं नृशंसेन चारित्र-
मपि दूषितम्' । मैत्रेयः—'वयस्य, अहं खल्वपलपिष्यामि केन दत्तम्,
केन गृहीतम्, को वा साक्षी' इति । चारुदत्तः—'नाहमिदानीमनृतम-

भिधास्ये, भैक्ष्येणापि पुनर्न्यासप्रतिक्रियामर्जयिष्यामि । चारित्रध्वं-
शकारणमनृतं नैवाभिधास्यामि' ।

इमं वृत्तान्तं रदनिका गत्वार्याधूतायै न्यवेदयत् । सापि सती
मैत्रेयेण सहापरिक्षतशरीरो भर्तेति जानत्यपि न्यासोऽपहृत इति
शृण्वती मोहं जगाम । पुनः समाश्वस्याह—‘वरमिदानीं भर्ता मे
शरीरेण परिक्षतो न पुनश्चारित्रेण । सांप्रतमुज्जयिन्यां जन एव मन्त्र-
यिष्यते यथा दरिद्रतयार्यपुत्रेणैवेदशमकार्यमनुष्ठितमिति । मगव-
न्वृत्तान्त, पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुचञ्चलैः क्रीडसि दरिद्रपुरुषभाग-
धेयैः’ इति । ततो धीरतया महानुभावतया च रदनिकामुखेन मै-
त्रेयमाकार्य मातृगृहलब्धां रत्नावलीम् ‘आर्य, इमां प्रतीच्छ’ इति
तस्मै समर्पयत् । सोऽपि चारुदत्तमुपेत्य ‘भोः, गृहाणैताम् । सद्-
शदारसंग्रहस्य फलमिदम्’ इति तस्मै ददौ । चारुदत्तोऽपि तां गृ-
हीत्वा मैत्रेयमाह—‘मैत्रेय, गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः
सकाशम् । वक्तव्या च सा मद्भचनाद्यत्स्वल्बस्माभिः सुवर्णभाण्ड-
मात्मीयमिति कृत्वा विस्त्रम्भ्य द्यूते हारितम् । तस्य कृते गृह्यतामियं
रत्नावली’ इति । मैत्रेयः—‘मा तावत् । अस्वादितस्याभुक्तस्याल्प-
मूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूता रत्नावली दीयते ।’
चारुदत्तः—‘वयस्य, मा मैवम् । यं विश्वासं समालम्ब्य तया न्या-
सोऽस्मासु कृतस्तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते । तद्वयस्य,
अस्मच्छरीरस्पष्टिकया शापितोऽसि । नैनामग्राहयित्वात्रागन्तव्यम् ।’

अन्येद्युर्मित्रेयस्यागमनात्पूर्वं मदनिकां निश्चिक्रीषुः शर्विलको-
 ऽलंकारं गृहीत्वा वसन्तसेनागृहमुपतस्थे । मदनिकां कार्यतो बहिरा-
 गतामुपेत्याह शर्विलकः—‘मदनिके, दारिद्रेणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानु-
 गतेन च मया रात्रौ त्वदर्थे साहसं कृतम् । तद्विज्ञाप्यतां वसन्त-
 सेना । अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितोऽप्रकाशो ह्यलंकारो
 मत्स्नेहाद्धार्यताम्’ इति मदनिकायै साशङ्कं समर्पयामास । मदनिका
 त्वलंकारं निरूप्य ‘दृष्टपूर्वोऽयमलंकारः । तद्गुण कुतस्त एषः’
 इति तं पप्रच्छ । शर्विलकः—‘किं तवानेन । गृह्यताम् ।’ मद-
 निका—(सरोषम्) ‘यदि मे प्रत्यथं न गच्छसि तर्त्किनिमित्तं
 मां निष्क्रीणासि ।’ शर्विलकः—‘आये, प्रभाते मया श्रुतं श्रेष्ठिच-
 त्वरे यथा सार्यवाहस्य चारुदत्तस्येति’ । श्रवणपथं गतिष्वेतेष्वक्ष-
 रेषु मदनिका, निमृत्तमवस्थाय स्वसंबन्धिनी कथेति चिरयति मद-
 निकेति गवाक्षस्थितैव शृण्वती वसन्तसेना च, मूर्च्छां प्रापतुः । ततः
 क्षणेन संज्ञां लब्ध्वा मदनिका शर्विलकमाह—‘शर्विलक, एष
 खल्वलंकार आर्यायाः । स च तस्यार्यस्य हस्ते कार्यवशान्निक्षिप्तः ।’
 श्रुत्वैतच्छर्विलकोऽपि संतप्तः ‘मदनिके, किमिदानीं युक्तम्’ इति
 तामेव प्रैतिपत्तिं पप्रच्छ । सा च तमाह—‘शर्विलक, तस्यैव महा-
 नुमावस्य प्रैतिनिर्यातय’ इति । शर्विलकायायमुपायो न रुरुचे ।
 ‘अन्यः कश्चिदुपायश्चिन्त्यताम्’ इति च स मदनिकां पुनरप्याह ।
 सा च पुनराह—‘शर्विलक, तदीयो भूत्वैनमलंकारमार्याया उपनय ।

1. A market place where merchants meet to transact business.

2. Remedy. 3. Return.

‘उदयन्तु नाम मेघाः, भवतु निशा, वर्षमविरतं पततु, ।

गणयामि नैव सर्वं दयिताभिमुखेन हृदयेन ॥’

इति निश्चित्य हारं चेद्या हस्ते दत्त्वा मार्गेण चारुदत्तमुद्दिश्य प्रतस्थे । मैत्रेयेण प्रतिनिवृत्तेन वसन्तसेना प्रदोष आगमिष्यतीत्यावेदितप्रियः सोत्कण्ठो यावच्चारुदत्तः स्ववृक्षवाटिकायामसने तिष्ठति तावद्वसन्तसेनायाश्चेष्ट आगत्य सागतेति प्रियवृत्तान्तं निवेदयामास । तदनु छिन्नवासाः सोत्कण्ठोज्ज्वलाभिसारिकावेशा सापि प्राप्ता । चेद्यान्ययोर्वाससोः समुपनीतयोः सर्वेषूपविष्टेषु मैत्रेयः पप्रच्छ वसन्तसेनाम्—‘किंनिमित्तं पुनरीदृशे प्रणष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकार आगता भवती’ इति । ततो वसन्तसेनायाश्चेद्योत्तरं दत्तम्—‘एषा खल्वार्यैवं प्रष्टुमागता कियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यम्’ इति । मैत्रेयः—(जनान्तिकम्) ‘भोः, भणितं मया यथाल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डम् । न परितुष्टापरं मार्गितुमागता ।’ चेटी—‘सा खलु रत्नावल्यार्ययात्मीयेति भणित्वा द्यूते हारिता । स च सभिको राजापथ्यकारी न ज्ञायते कुत्र गत इति ।’ मैत्रेयः—‘भवति, मन्त्रितमेव मन्त्र्यते ।’ चेटी ‘यावत्सोऽन्विष्यते तावदेतं गृहाण सुवर्णभाण्डम्’ इति तदेवार्पयति । मैत्रेयो दृष्ट्वा विचारयति । चेटी—‘अतिमात्रमार्यो निध्यायति । तर्त्तिकं दृष्टपूर्वस्ते ।’ मैत्रेयः—‘भवति, शिल्पिकुशलतयावबध्नाति दृष्टिम् ।’ चेटी—‘आर्य, वञ्चितोऽसि । तदेवैतत्’ । मैत्रेयः—(सहर्षम्) ‘भो वयस्य, तदेवैतत्सुवर्णभाण्डम्, यदस्माकं गृहे चौरिणापहृतम् ।’ ततस्तस्यागमोऽपि चेद्या

1. To ask for.

कथितः । ततो रत्नावलीं संदर्श्य चारुदत्तमनुयुयोज वसन्तसेना—
 'आर्य चारुदत्त, युक्तमिदमनया रत्नावल्येमं जनं तुलयितुम्'
 इति । चारुदत्तः—'वसन्तसेने, पश्य पश्य । को भूतार्थं श्रद्धास्यति ।
 सर्वो मां तुलयिष्यति । शङ्कनीया ह्यस्मिँहोके निष्प्रतापा दरिद्रता ।'

ततो गोष्ठीप्रसङ्गेनानवरतगतयामा शृङ्गारभावस्य परां काष्ठा-
 मधिरूढा वसन्तसेना चारुदत्तगृह एव सुप्वाप । प्रभाते चेत्या च
 बोधिता । उत्थाय च प्रेगेतनक्रिया अनुष्ठाय चेटीमाह—'हजे, गृ-
 हाणैतां रत्नावलीं मम भगिन्या आर्याधूतायै गत्वा समर्पय । व-
 क्तव्यं चाहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी । तदा युष्माकमपि ।
 तदेषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली' इति । चेटी पुनर्वसन्त-
 सेनामागत्य रत्नावलीं प्रत्यर्प्य धूतायाः प्रतिसंदेशं न्यवेदयत्—
 'आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता न युक्तं ममैतां ग्रहीतुम् । आ-
 र्यपुत्र एव ममाभरणविशेष इति जानातु भवती' इति । एवं सं-
 वदत्योस्तयो रुदन्तं रोहसेनं चारुदत्तपुत्रं गृहीत्वा तच्छालां प्रवि-
 वेश चारुदत्तदासी रदनिका । कमनीयवपुषं तं विलोक्य वसन्तसेना
 'कस्य पुनरयं दारकोऽनलंकृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति
 मम हृदयम्' इति रदनिकां पप्रच्छ । 'आर्यचारुदत्तस्य पुत्रो
 रोहसेनः' इति तया कथिते 'एहि पुत्रक, आलिङ्ग' इति भणित्वाङ्गे
 तमुपावेशयद्भवसन्तसेना । 'किंनिमित्तमेष रोदिति' इति पुनः प-
 प्रच्छ च । ततो रदनिका तां प्राह— 'एतेन प्रैतिवेशिकगृहपति-

दारकरुतया सुवर्णशकटिकया क्रीडितम् । तेन च सा नीता । ततः पुनस्तां याचमानाय मयेयं मृच्छकटिका कृत्वा दत्ता । तदा भणति—‘रदनिके, किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया । तामेव सुवर्णशकटिकां देहि’ इति । ‘दारकोऽपि परसंपत्त्या संतप्यते’ इति वीक्ष्य वसन्तसेना तस्यानुनयपरा बभूव । दारकोऽपि रदनिकामाह—‘कैषा’ इति । रदनिका—‘तात, आर्या ते जननी भवति ।’ दारकः—‘रदनिके, अलीकं त्वं भणसि । यद्यस्माकमार्या जननी तत्कस्मादलंकृता ।’ मुग्धमुखात्तदतिकरुणं मन्त्रणं श्रुत्वा सबाष्पाभरणान्यवतार्य दारकमाह—‘तात, एषेदानीं ते जननी संवृत्ता । तैरलंकारैश्च मृच्छकटिकां पूरयित्वा गृहाणैतमलंकारम्, सौवर्णशकटिकां कारय, गच्छ, क्रीड’ इति मण्डनानि ददौ । रदनिकापि बालकं गृहीत्वा गता ।

ततः प्रातरेवोत्थाय पुष्पकरण्डकेतिनमरोपान्तर्धति राजश्यालस्य संस्थानकस्य जीर्णोद्यानं पूर्वगतस्य चारुदत्तस्य निवेदनेन प्रवहणाधिरूढश्चेतो वर्धमानकनामागत्य ‘रदनिके, निवेदयार्यायै वसन्तसेनाया अपवारितं पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणं तिष्ठति’ इति द्वारस्थित एवोच्चैरशब्दायत् । एतस्मिंश्चेत्या निवेदित आत्मानं प्रसाध्य वसन्तसेना नेमिशब्दं श्रुत्वा यावत्पक्षद्वारमागच्छति तावत्तत्रोपस्थितं स्थावरकचेटेनाधिरूढं राष्ट्रियश्यालस्यापवारितं तादृगेव प्रवहणं चारुदत्तस्यैवेदमिति मन्यमानारुरोह । चारुदत्तस्य चेटी वर्धमानको या-

नास्तरणं विस्मृतमिति नासारजुकटुकान्बलीवर्दाञ्ज्ञात्वा प्रवहणेनैव
 गतागतं करिष्य इति प्रवहणेन सहात्रान्तरे यानास्तरणं ग्रहीतुं पुनर्ज-
 गाम । राष्ट्रियश्यालस्य प्रवहणमपि तत्स्वामिमा पुष्पकरण्डकमेवानेतुं
 चेट आदिष्ट आसीत् । मार्गश्च आबशकटै रुद्ध इति प्रवहणं चारु-
 दत्तस्य वृक्षवाटिकायाः पक्षद्वारके स्थापयित्वा स स्थितोऽभूत् ।
 नाकारप्रवहणमारोहत्या वसन्तसेनाया दक्षिणाक्षि वत्सन्द । अ-
 निमित्तसूचितमपि पापमशङ्कमाया सा प्रवहणमारुरोह । अपसृतेषु
 शकटेषु भारवत्प्रवहणं चक्रपरिवृत्त्या परिश्रान्तयोर्बलीवर्दयोः स-
 भारं भासत इति मन्यमानः प्रस्थितः । प्रस्थिते तस्मिन्केनाप्युच्चै-
 रुदुष्टम्—‘अरे रे दौवारिकाः, अप्रमत्ताः स्वेषु स्वेषु गुल्मस्थानेषु
 भवत । एषोऽद्य गोपालदारको गुप्तिं भङ्क्त्वा गुप्तिपालकं व्या-
 पाद्य बन्धनं धित्वा परिभ्रष्टोऽपक्रामति । तद्रुद्धीत, गृहीत’ इति ।
 श्रुत्वैतत् ‘महाभार्या संभ्रम उत्पन्नः । तत्त्वरितं त्वरितं गमि-
 ष्यामि’ इति स बेगेन चचाल । तस्मिन्गते संभ्रान्त एकचरणलग्न-
 विगडोऽवैगुण्ठित आर्यकस्तत्रैव चारुदत्तस्य गृहोर्पेकण्ठे पर्यक्रामत् ।
 अमावृतपक्षद्वारं च विलोक्य तत्प्रविश्यातिष्ठत् । ततो यानास्तरणं गृ-
 हीत्वा प्रवहणेन सह वर्धमानकः प्राप्तो रदनिकामाकारयत् । आ-
 र्यकस्तु तस्य भाषिताद्रणिकाप्रवहणं बहिर्यानं च तज्ज्ञात्वा स्वैरमु-
 पसर्प्य पृष्ठत आरुरोह । तन्निगडशब्दं नूपुरशब्दत्वेन गृह्णानो वस-
 न्तसेनागतारूढा चेति शब्दविश्रामेण ज्ञात्वा चचाल । एवं प्रवह-

णविपर्ययेण वसन्तसेना शकारस्य प्रवहणमारूढा । तपस्वी चार्य-
कश्चारुदत्तप्रवहणम् ।

राजमार्गेण व्रजत्प्रवहणमपवारितं दृष्ट्वा वीरकचन्दनकौ रक्षिणी
'अरे प्रवहणवाहक, मा तावदेतं प्रवहणं वाहय । कस्येदं प्रवहणम्,
को वात्रारूढः, कुत्र वा व्रजति' इति पृच्छां चक्रतुः । 'एतत्प्रवहणं
खल्वार्यचारुदत्तस्य । इहार्था वसन्तसेनारूढा प्रच्छन्नं पुष्पकरण्डकं
जीर्णोद्यानं क्रीडितुं याति' इति प्रवहणवाहकः प्रत्युवाच । तच्छ्रु-
त्वा चन्दनको वीरकमाह—'यद्येवं तद्रच्छतु' । वीरकस्तु 'नान-
वलोकितं यास्यति' इति सैनिकेर्बन्धं तमाह । ततश्चन्दनकः प्रवह-
णमारूढः यावद्विलोकयति तावत्तत्रार्यकं ददर्श । असौ च चन्द-
नकस्य पूर्वबन्धुर्वीरकस्य च पूर्ववैरी बभूव । आर्यकश्चन्दनकं प्रत्या-
ह—'आर्य, शरणागतोऽस्मि' इति । चन्दनकेनापि दत्तमभयम् ।
ततश्च मनसि चिन्तितवान्—'एषोऽनपराधः शरणागतः, आर्यचा-
रुत्तस्य प्रवहणमारूढः, प्राणप्रदस्य मे आर्यशर्विलकस्य मित्रम् ।
अन्यतो राजनियोगः । तत्किमिदानीमत्र युक्तमनुष्ठातुम् । अथवा
यद्भवतु तद्भवतु । प्रथममेवाभयं दत्तम्' इति । वीरकस्तु तस्यावरो-
हानन्तरम् 'दृष्टार्या वसन्त-' इत्यादि वक्तव्ये 'दृष्ट आर्यः-' इत्य-
र्धोक्तं निशम्य शङ्कितः 'चन्दनक, मम मनसि संशय उत्पन्नः । अत्र
तव वचस्यप्रत्ययो जातः । तदहमवलोकयामि प्रवहणम् । राजा-
ज्ञैषा । प्राप्ते राजकार्येऽहं पितरमपि न जानामि, किं पुनश्चारुदत्तं

वा वसन्तसेनां वा' इत्युवाच । ततोऽन्योन्याधिक्षेपं कुर्वतोः कलह-
परयोस्तयोर्वीरको यदा प्रवहणमारोदुमैच्छत्तदा चन्दनकः केशेषु
गृहीत्वा पातयित्वा पादेनाताडयताब्रवीच्च—‘किमहमप्रत्ययः सं-
जातः । आलोकितं मया प्रवहणम् । तत्कस्त्वमवलोकयितुम्’ ।
वीरकोऽपि सक्रोधमुत्थाय चन्दनकमाह—‘अरे, अहं त्वया वि-
श्रब्धो राजाज्ञप्तिं कुर्वन्सहसा केशेषु गृहीत्वा पातितः पादेन ता-
डितः । तच्छृणु रे, अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्गं न कर्तयामि तदा
न भवामि वीरकः’ इत्युक्त्वा सावेगं निर्जगाम । चन्दनकोऽपि प्रव-
हणवाहकमाह—‘रे, गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति ततो भण, वीर-
कचन्दनकाम्यामवलोकितं प्रवहणमिति’ । अधःस्थित एव ‘आर्ये व-
सन्तसेने, इदं चाभिज्ञानं ते ददामि’ इत्युक्त्वार्यकाय खड्गं प्रायच्छत् ।
चेटः प्रवहणेन गतः । चन्दनकोऽपि ‘प्रेधानदण्डधारको वीरको
मया विरोधितः । तच्छर्विलकादीननुगच्छामि’ इति पुर्या निश्चक्राम ।

पुष्पकरण्डके चारुदत्तो वर्धमानकश्चिरयतीति यावद्वितर्काकुलम-
नास्तिष्ठति तावद्रुप्तार्यकं प्रवहणं प्राप्तम् । आर्यकः ‘सुदूरमपक्रा-
न्तोऽस्मि । तत्किमवतीर्य वृक्षवाटिकागहनं प्रविशामि । उताहो
प्रवहणस्वामिनं पश्यामि’ इति विमृशन् ‘तं प्रत्यक्षीकृत्य गच्छामि’
इति निश्चित्य वसन्तसेनां प्राप्तेत्यवतारयितुं प्राप्तं चारुदत्तम् ‘श-
रणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि’ इति प्रणनाम । ततः ‘प्रा-
णानपि जह्याम्, न तु त्वां शरणागतम्’ इति चारुदत्तेनोक्ते तेना-
ज्ञप्तो वर्धमानकस्तस्य निगडान्यपनिनाय । ततश्चारुदत्तः प्रत्ययार्थं

प्रवहणेनैव तं संप्रेष्य 'मनुजपतेर्महद्वचलीकमेवं कृत्वा क्षणमप्यत्र स्थातुं न प्रशस्तम् । मैत्रेय, पुराणकूपे निगडं क्षिप । क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या पश्येयुः' इति मैत्रेयमादिश्य वसन्तसेनादर्शनोत्सुक एव वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा भीत भीत उद्यानान्निरक्रामत् ।

ततस्तस्मिन्नुद्याने पूर्वप्राप्तः सविटः शकारः प्रवहणं प्रतिपालयन्नतिष्ठत् । आगतं प्रवहणमारुरुक्षन्भीरुर्वसन्तसेनां तत्र दृष्ट्वा झटित्यवतीर्य विटं कण्ठेऽवलम्ब्याह—'भाव, मृतोऽस्मि । प्रवहणाधिरूढा राक्षसी चौरो वा प्रतिवसति' । ततः शकारवचनात्प्रवहणमारुह्य विटो यावदवलोकयति तावद्वसन्तसेनां दृष्ट्वा 'अये, कथं मृगी व्याघ्रमनुसरति' इति विस्मयं विषादं च जगाम । वसन्तसेनापि सविस्मयमात्मगतं प्राह—'कथं मम नयनयोरायासकरः स एव राजश्यालः । तत्संशयितास्मि मन्दभाग्या । एतदिदानीं मम मन्दभागिन्या ऊषरक्षेत्रपतित इव बीजमुष्टिर्निष्फलमिहागमनं संवृत्तम् । तत्किमत्र करिष्यामि' इति । विटः 'प्रवहणविपर्यसेनागता शरणागता च' इति तस्या उपलभ्यावतीर्य शकारमाह—'सत्यं राक्षस्येवात्र तिष्ठति । आस्तां प्रवहणम् । उद्यानपरंपरया पङ्क्यामेव नगरीं गच्छामः' । सोऽपि प्रथमं पङ्क्यां गन्तुं व्यवसितोऽपि सौवलेपं मानितयाह—'चरणाभ्यां न गच्छामि । प्रवहणमेवाधिरुह्य गच्छामि । येन दूरतो मां दृष्ट्वा भणिष्यन्ति लोकाः, एष स राष्ट्रियश्यालो भट्टारको गच्छति' इति । तस्य निश्चयं श्रुत्वा विटस्ततस्तमाह—'काणेलीमातः, परिहसितं

मया । नैषा राक्षसी । एषा वसन्तसेना भवन्तमभिसर्तुमागता' इति । अनन्तरं वसन्तसेनामुपसृत्य पादयोः पतित्वा 'मातः, अम्बिके, शृणु मम विज्ञप्तिम् । दासोऽहं तव । वरगात्रि, यन्मदनातुरेण मयापकृतं तत्क्षमस्व । एष चरणयोः पतामि' इत्युवाच । वसन्तसेना सक्रोधम् 'अपेहि । अनार्य मन्त्रयसे' इत्युक्त्वा पादेन ताडयांचकार । शकारोऽर्मर्षपूर्णः 'कुत्र समासादितेयम्' इति स्थावरकचेटाज्जातुकामः 'प्रवहणविपर्यासेनारूढा सा' इति तस्य तर्कं ज्ञात्वा 'अवतरावतर मदीयात्प्रवहणात् । तं दरिद्रसार्थवाहपुत्रमभिसरसि, मदीयान्वृषभान्वाहयसि । तदवतर गर्भदासि, अवतर' इत्युक्त्वा बलात्केशकर्षणोद्यतो बभूव । ततो विटेन 'वसन्तसेने, अवतीर्यताम्' इति विज्ञापितावतीर्यैकान्ते स्थिता । ततः पूर्वं वचनावमानेन संधुक्षितरोषाग्निस्तस्मिन्दिने पादप्रहारेण प्रज्वलिताग्निर्मारयाम्येनामिति निश्चित्य विटमाह—'भाव, वसन्तसेनां मारय' इति । विटः कर्णौ पिधाय 'एनामनागसं घातयित्वा केनोर्द्वेपेन परलोकनदीं तरिष्ये, तन्नाहमकार्यमाचरिष्यामि' इति प्रत्याख्यात् । ततश्चेदं सुवर्णाभरणदानेन प्रलोभयितुं येते । सोऽपि 'नाहमकार्यं करिष्यामि' इति प्रत्याख्यात् । ततो बहुविधं तं ताडयित्वा तस्य दर्शनं विटस्यापि परिहर्तुमनाः स्वयंकृतमारणनिश्चयश्चेदमाह—'अरे गर्भदास, गच्छ । विश्रान्त एकान्ते तिष्ठ' इति तं गमयति स्म । परिकरं बद्ध्वा 'तिष्ठ वसन्तसेने, तिष्ठ । मारयिष्यामि' इति सज्जो बभूव । विटस्तु तं गले गृहीत्वा 'आः, ममाग्रतो व्यापाद-

यिष्यासि' इति प्रत्यबध्नात् । तत उपायान्तरं मनसा चिन्तयित्वा विटमाह—'भाव, एषा तवाग्रतो लज्जते । न मामङ्गीकरोति । तद्गच्छ । स्थावरकचेटो मया ताडितः पलायिष्यते । तत्तं गृहीत्वा-गच्छतु भावः । विटोऽपि विविक्तविश्रम्भरसं कामं विदित्वा 'एवमपि स्यात्' इति मन्यमानः शकारमाह—'काणेलीमातः, अहं मच्छामि । परं वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः' इत्याभाष्य किञ्चि-द्रत्वा 'गते मयि नृशंसो हन्यादेनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम्' इत्येकान्ते स्थितः । राष्ट्रियोऽपि तस्य तच्चेष्टितं ज्ञात्वा तं वञ्चयितुं कुसुमावचयं कुर्वन्नात्मानं मण्ड्यांचकार । 'बाले वसन्तसेने, एहि' इत्यादिभिश्चाटूक्तिभिः प्रसादयितुं प्रचक्रमे । 'कामी संवृत्तः' इति दृष्ट्वा निर्वृतो विटः 'गच्छामि' इति निष्क्रान्तः । बहुविधं प्रसाद्यमानापि यदानुग्रहपराङ्मुखेति तस्मै बभौ तदा ताडयितुमुद्यतो बभूव । ऊर्ध्वमाक्रन्दितुं प्रवृत्ता वसन्तसेनोर्ध्वमाक्रन्दतीति लज्जनीयमिति चारुदत्तमेव स्मरन्ती कण्ठे पीडिता निश्चेष्टा मूर्च्छितापतत् । तां तथाभूतां दृष्ट्वा दृष्टः 'विट आगमिष्यति' इत्य-पसृत्यातिष्ठत् । एतावता कालेन सचेटो विट उपससार । उपसर्प-तस्तस्य मार्गे पतितः कश्चित्पादपः । तेन च पतता स्त्री व्यापादि-तातिष्ठत् । तदनिमित्तं दृष्ट्वा वसन्तसेनां प्रति शङ्कितं तस्य मनः । विट आगत्य शकारम् 'मदीयं न्यासमुपनय' इति प्रोवाच । श-कारः 'भावस्य पृष्ठत एव गता' इति तमकथयत् । पूर्वया दिशा गतेति दक्षिणया गतेति संदिग्धं बहु जगाद । 'अत्याकुलं कथ-

यसि । न शुद्धयति मेऽन्तरात्मा । तत्कथय सत्यम्' इत्याष्टष्टः 'एषा मया मारिता । पश्य राष्ट्रियश्यालसंस्थानकस्य शूरत्वम्' इति तस्याः कलेवरं दर्शयामास । विटस्तां दृष्ट्वा मूर्छितोऽपतत् । संज्ञां कालेन लब्ध्वातीव विललाप । ततः 'अये, कदाचिदयं पाप इदमकार्यं कृत्वा मयि संक्रामयेत् । तदन्यतो गच्छामि' इति प्रस्थिते विटे शकारस्तं धृत्वोवाच—'मदीये पुष्पकरण्डकजीर्णोद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कुत्र पलायसे । एहि । मर्मावुत्तस्याग्रतो व्यवहारं देहि' इति । विटस्तु 'आं, तिष्ठ जाल्म' इत्युक्त्वा खङ्गमाचकर्ष । खङ्गमाकृष्टं दृष्ट्वैव शकारः 'अरे, किं भीतोऽसि । तद्गच्छ' इत्युक्त्वापससार । विटोऽपि 'न युक्तमत्रावस्थातुम् । भवतु । यत्रार्यशर्विलकचन्दनकप्रभृतयः सन्ति तत्र गच्छामि' इति वव्राज । गते तस्मिंश्चेटमाह—'अरे पुत्रक स्थावरक, कीदृशं मया कृतम्' इति । सोऽप्युत्तस्तिवान्—'भर्तः, महदकार्यं कृतम्' इति । ततः 'अयमकार्यस्य साक्षी कस्याप्यग्रतः कथयेत्' इति तमादिदेश—'स्थावरक, गच्छ त्वम् । तौ वृषभौ गृहीत्वा मदीयायां प्रासादबालाग्रप्रैतोलिकायां तिष्ठ, यावदहमागच्छामि' इति । 'यद्गर्ताज्ञापयति' इति स व्रजितः । ततः 'एनं चेदं प्रासादबालाग्रप्रैतोलिकायां निगडपुरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि । एवं कृते मन्त्रो रक्षितो भवति' इति मनसि चकार । ततो वसन्तसेना मृता न वेति निरूप्य वीतालीपुञ्जितेन शुष्कर्णपुटेन प्रच्छाद्य प्रतस्थे । मार्गे च चारुदत्त-

1. Brother-in-law (the king). 2. Trial, investigation. 3. A high street. 4. Wind, breeze.

वैरनिर्यातनार्थं नवं कपटप्रबन्धं चकार— ‘आधिकरणं गत्वा व्यवहारं लेखयामि यथार्थस्य कारणाय सार्थवाहचारुदत्तेन मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रविश्य वसन्तसेना व्यापादिता’ इति ।

निष्क्रान्ते तस्मिन्संवाहकभिक्षुः श्रमणकश्चीवरखण्डं प्रक्षाल्य तच्छुशुक्षुः ‘किं नु खलु शाखायां शुष्कं करोमि । नहि, वानरा इह विलुम्पन्ति । किं नु खलु भूमौ । नहि, धूलीदोषो भवति’ इति विचारयन्वातालीपुञ्जितं शुष्कपत्रसंचयं तमेव दृष्ट्वा तत्र चीवरं प्रसारयामास । ‘नमो बुद्धाय’ इति भणित्वा धर्माक्षराण्युदाहरन्नास्त । अल्पीयस्या कालकलया ‘पर्णोदरे किमपि समुच्छ्वसिति’ इति तस्मा अभ्यात् । प्रथमं तावत्पत्राण्येव स्फुरन्तीति स मेने । परं त्वीषल्लब्ध-संज्ञा वसन्तसेना हस्तं दर्शयामास । शुद्धालंकारभूषितं स्त्रीहस्तं दृष्ट्वा बहुविधं निर्वर्ण्य द्वितीयमपि हस्तं निष्क्रान्तं ददर्श । तं चोद्वाह्य प्रत्यभिजज्ञौ— ‘स एवायं हस्तो येन मेऽभयं दत्तम्’ इति । वसन्तसेना ततः पानीयमाकाङ्क्षत् । दीर्घिका दूर इति चीवर-मार्द्रं तस्या उपर्यचालयत् । वसन्तसेना च सुखिता संज्ञां लब्ध्वा-दतिष्ठत् । पुनरपि भिक्षुस्तां पेटान्तेन वीजयांचकार । वसन्तसेना ‘आर्य, कस्त्वम्’ इति पप्रच्छ । भिक्षुः—‘किं न स्मरति बुद्धोपासिका दशमुवर्णविक्रीतम्’ । वसन्तसेना—‘आर्य, वरमह-मुपरतैव’ । ततोऽसामर्थ्याल्लतामवलम्ब्योत्थिता सती भिक्षुणा स-होद्यानान्निरगच्छत् ।

1. यथा + अर्थस्य. 2. Wishing to dry. 3. To remove. 4. By the ends of the garment.

अन्येद्युरुज्ज्वलवेषधारी शकारो व्यवहारमण्डपं गत्वाधिकरणि-
 कानामागमनं प्रतिपालयन्दूर्वाचत्वरेऽतिष्ठत् । आधिकरणिका व्य-
 वहारमण्डपमागत्य तत्र वर्तमानं राजपुरुषं शोधकम् 'भद्र, बहि-
 निष्क्रम्य ज्ञायतां कः कः कार्यार्थी' इत्याज्ञापयामास । शोधनको
 बहिर्गत्वा दृष्ट्वागत्य कथयामास—'आर्याः, एष खलु राष्ट्रियश्या-
 लः कार्यार्थी व्यवहारमुपस्थितः' । आधिकरणिकाः 'कथं प्रथममेव
 राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी यथा सूर्योदय उपरागो महापुरुषनिपातमेव
 कथयति' । इति विचिन्त्य 'भोः शोधनक, निष्क्रम्योच्यतां श-
 कारः 'गच्छाद्य । न दृश्यते तव व्यवहारः' इति शोधनकमाज्ञाप-
 यामासुः । तच्छ्रुत्वा शकारः 'किं न दृश्यते मम व्यवहारः । यदि
 न दृश्यते तर्हावुत्तं राजानं पालकं विज्ञाप्य भगिनीं मातरं चैतमा-
 धिकरणिकं दूरीकृत्यान्यमाधिकरणिकमत्र स्थापयिष्यामि ।' इत्यु-
 क्त्वा गन्तुं प्रस्थिते तस्मिंश्शोधनकस्तथा गत्वाधिकरणिकानां न्यवे-
 दयत् । आधिकरणिकैस्तच्छ्रुत्वा 'आगच्छ । दृश्यते तव व्यवहारः'
 इति पुनराहूयत । कार्यं कथयितुमादिष्टोऽकथयत्—'मम भगिनीप-
 तिना राज्ञा परितुष्टेन मे क्रीडितुं सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डकजी-
 र्णोद्यानं दत्तम् । तत्र च प्रेक्षितुमनुदिवसं शोषयितुं शोधयितुं पोषयितुं
 लावयितुं गच्छामि । दैवयोगेन पश्यामि तत्र स्त्रीशरीरं निपतितम् ।
 अन्विष्य ज्ञातं मया तद्वसन्तसेनायाः कलेवरमिति । केनापि कुपुत्रे-
 णार्थकल्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं तदुद्यानं प्रविश्य बाहुपाशबलात्कारे-
 ण मारिता । न मया' इत्यर्धोक्ते मुखमाववार । श्रेष्ठिकायस्थाभ्यामा-

धिकराणिकादेशेन 'न मया' इति व्यवहारपदमभिलिखितं दृष्ट्वा 'आत्मा विनाशितः' इति 'एव दृष्ट्वा' इत्यपूरयत् । आह च— 'किं कोलाहलं कुरुत । अवहिता अप्रमत्ताः सर्ववृत्तान्तं शृणुत' इत्यभिधाय पादेन लिखनं प्रौञ्छत् । आधिकराणिकोऽर्थानुसारतः 'अयं व्यवहारः स्वबुद्धिनिष्पाद्यः' इति तत्स्वरूपनिर्णयं कृत्वा 'वसन्तसेनामातरमवलम्बत एष व्यवहारः' इति वसन्तसेनामातरमनुद्वेजयन्नाह्वयेति शोधनकं प्रेषयामास । साप्याधिकराणिकाद्धानं श्रुत्वा कम्पितहृदयागत्यासन उपविष्टाधिकराणिकेनादिष्टा वसन्तसेनावृत्तान्तं यथाज्ञातं न्यवेदयत्— 'श्रेष्ठिचत्वरे वसन्तं सुगृहीतनामधेयं सार्थवाहचारुदत्तं यौवनसुखमनुभवितुं गता' इति । तच्छ्रुत्वा चारुदत्तमप्याह्वययामासुराधिकराणिकाः । अधिकरणमण्डपमागच्छतश्चारुदत्तस्यानिमित्तानि बभूवुः । धार्मिकस्तु सः 'सर्वथा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति' इति पापमशङ्कमानो मण्डपं प्रविवेश । तमागतं दृष्ट्वैव शकारः 'आगतोऽसि रे स्त्रीघातक, आगतोऽसि' इति समभावयत् । गणिकाया मित्रमिति सलज्जोऽपि चारुदत्तो व्यवहारपृष्ठः 'वसन्तसेना गृहमागता स्वगृहं गता' इति कथयामास । 'कथं गता, कदा गता' इति भूयः पृष्ठः 'गृहं गता । किमन्यद्द्वीमि' इत्यजानन्प्रत्यब्रवीत् । अनेन लब्धरन्ध्रः शकारः—'अरे, मदीयं पुष्पकरण्डकोद्यानं प्रवेश्यार्थनिमित्तं बाहुपाशबलात्कारेण मारिता । सांप्रतं वदसि गृहं गतेति' । आधिकराणिकः श्रेष्ठिकौ-

-
1. Being questioned by the court. 2. Having found an opportunity. 3. Writers, clerks of the court,

यस्थी वृद्धा वसन्तसेनामाता च न कोऽपि शकारस्य वचनं प्रेती-
 याय । वृद्धा त्वाह— 'यो न्यासीकृतं सुवर्णभाण्डं रात्रौ चौरैरप-
 हृतमिति तस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूतां रत्नावलीं ददाति स इदा-
 नीमर्थनिमित्तमिदमकार्यं करोति' इत्युक्त्वा 'हा जाते, एहि मे
 पुत्रि । क्व गतासि । देहि मे प्रतिवचनम्' इत्युच्चैराचक्रन्द रुरोद
 च । पुनरेप्रतियन्तोऽपि व्यवहारनिर्णयार्थम् 'किं पद्म्यां गता, उत
 प्रवहणेन' इति पृष्ठश्चारुदत्तः 'मैम प्रत्यक्षं न गता । तन्न जाने
 पद्म्यां गता, उत प्रवहणेन' इति निवेदयामास ।

अत्रान्तरे प्रधानदण्डधारकः सामर्थो वीरकः प्रविवेश । प्रवि-
 शन्तं तम् 'किमागमनप्रयोजनम्' इत्याधिकरणिकः पप्रच्छ । स
 च सविस्मयं न्यवीविदत्— 'बन्धनभेदनसंभ्रमे आर्यकमन्विष्य-
 न्नपवारितं प्रवहणं व्रजतीति विचारं कुर्वन् 'अरे, त्वयाप्यालोकि-
 तम् । मयाप्यालोकितव्यम्' इति भणन्नेव चन्दनकमहत्तरेण पादेन
 ताडितोऽस्मि । श्रुत्वार्यमिश्राः प्रमाणम्' इति । आधिकरणिकः—
 'भद्र, जानीषे कस्य तत्प्रवहणमिति' । वीरकः— 'अस्य चारु-
 दत्तस्य । वसन्तसेनारूढा पुष्पकरण्डकं क्रीडितुं नीयत इति प्रवहण-
 वाहकेन कथितम्' । आधिकरणिकः— 'भद्र, पश्चादिह भवतो
 न्यायं द्रक्ष्यामः । य एषोऽधिकरणद्वारेऽश्वस्तिष्ठति तमेनमारुह्य गत्वा
 पुष्पकरण्डकोद्यानं दृश्यतामस्ति तत्र काचिद्विपन्ना स्त्री न वेति' ।
 वीरकः 'यदार्य आज्ञापयति' इत्युक्त्वा तत्र गत्वा निवृत्त्या-

1. Believed. 2. Not believing. 3. In my presence. 4.
 Related, reported.

ह—‘श्वापदैर्विलुप्तं सावशेषेण केशहस्तपाणिपादेनोपलक्षितं स्त्री-
कलेवरं तत्र दृष्टम्’ इति । तत आधिकरणिको लोकव्यवहारस्य
वैषम्यं धिक्कुर्वश्चारुदत्तेनेदमकार्यं कृतमित्यप्रतीतोऽपि ‘यथा यथा
तन्निपुणं विचार्यते, तथा तथा संकटमेव दृश्यते’ इति विषादलुप्तप्र-
तिपत्तिरभवच्चारुदत्तमाह च— ‘आर्यं चारुदत्त, सत्यमभिधीय-
ताम्’ इति । एतावताधिकरणिकप्रत्ययो जात इति राष्ट्रिय आह—
‘भोः, किं पक्षपातेन व्यवहारं पश्यत, येनाद्याप्येष चारुदत्त आ-
सने धार्यते’ इत्याकर्ण्य शोधनक एवं कर्तुमादिष्टः । चारुदत्त
आसनादवतारयितुं शोधनकमागतं दृष्ट्वाह— ‘विचार्यतां भो अ-
धिकृताः, विचार्यताम्’ इति । तांस्तूष्णींभूतान्विलोक्य स्वयमेवास-
नादवतीर्य भूमावुपाविशत् । दुरात्मा शकारो दृष्ट्वैतत्सहर्षं नर्तित्वा
चारुदत्तस्य सकाशं गत्वोपविश्य तं बभाण— ‘पश्य चारुदत्त,
पश्य माम् । भण भण मया मारितेति’ ।

अत्रान्तरे ‘चारुदत्तस्त्वामाह्वयति’ इति केनापि कथितो
मैत्रेयो वसन्तसेनया दारकाय दत्तान्याभरणानि गृहीत्वा तत्र
प्राप्तः । ‘इमानि चालंकरणानि वसन्तसेनायै प्रत्यर्प्यागच्छ’ इति स
चारुदत्तेन प्रेषित आसीत् । मैत्रेय आगत्य प्रश्नोत्तरैश्चारुदत्तमुद्दिष्टं
दृष्ट्वाद्वेगकारणमपृच्छत्, ‘कुतो वाहमाहूतः’ इति च पप्रच्छ ।
चारुदत्तः कर्णे तस्याकथयत्—‘एवमेवम्’ इति । कुपितो मैत्रेयो
राष्ट्रियमुद्दिश्य दण्डकाष्ठमुद्यम्य ‘किं रे, मम वयस्यश्चारुदत्त इ-
दमकार्यमुभयलोकविरुद्धं करिष्यति । कथमिदं भणसि’ इति सरोषं
तमुपगम्य ‘अधुना ते मस्तकं शतखण्डं करोमि’ इति प्रहर्तुमुद्य-

तोऽभूत् । शकारोऽपि सक्रोधमाक्रुश्योत्थाय तमताडयत् । मैत्रेयो-
 ऽपि प्रेतीपं ताडयामास । अन्योन्यताडनपरयोस्तयोर्मैत्रेयस्य क-
 क्षादेशादाभरणानि पेतुः । तानि च सपदि गृहीत्वा शकारः 'प्रेक्षन्तां
 प्रेक्षन्तामार्याः । एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलंकाराः । अस्यार्थस्य
 कारणादेषा मारिता' इत्युवाच । तान्दृष्ट्वाधिकृताः सर्वेऽधोमुखाः
 स्थिताः । चारुदत्तोऽपि द्विगुणमुद्विग्नो भूतार्थं कथितमपि न कोऽपि
 श्रद्धास्यतीति जौषमास्त । श्रेष्ठिकायस्थौ वसन्तसेनामातरमुद्दि-
 श्याहतुः—'वृद्धे, अवाहिता भूत्वैतत्सुवर्णभाण्डमवलोकयतु भवती
 तदेवेदं न वेति' । वृद्धावलोक्य 'सदृश एषः, न पुनः सः' इति
 प्रत्युवाच । श्रेष्ठिकायस्थौ चारुदत्तं पप्रच्छतुः—'आर्य चारुदत्त,
 किं त्वदीयान्येतानि' । अधर्मभीरुश्चारुदत्तः 'न खलु न खलु । न
 मदीयानि । अत्रभवत्या दुहितुरेवैतानि' इति कथयामास । 'कथं
 तस्या वियोगं गतानि' इति पुनः पृष्ठो भीतभीतः सगद्गदम् 'आ-
 भरणान्याभरणानीति न जाने । किं त्वस्मद्गृहादानीतानीति जाने'
 इति पर्याकुलं बभाषे । चारुदत्तस्तु भूतार्थमकथयित्वा

'अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते ।

यदि संभाव्यते पापमपापेन च किं मया ॥'

इत्येवोक्त्वाधोमुखस्तूर्ण्णीं तस्थौ । पुनः पुनः 'भोः, सत्यं कथय'
 इति निर्बन्धेन पृष्ठः 'किं वसन्तसेनाविरहितस्य मे जीवितेन कृत्यम्'
 इति मनसा संचिन्त्य प्रकाशमाह—'भोः । किं बहुना ।

मया किल नृशसेन परलोकमजानता ।

स्त्रीरतिश्च विशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥'

इति शकारमङ्गुल्यादर्शयत् । तत्प्रमाणान्तराभावादौर्गत्यप्रेरितेनाने-
नार्यचरितेनापि चारुदत्तेन वसन्तसेना मारितेति निश्चिन्वाना आ-
धिकरणिकाः 'भो राजपुरुषाः, गृह्यतामयं चारुदत्तः । अस्य च
शरीरे दण्डो धार्यताम्' इत्युदीरयामासुः । तथेति राजपुरुषास्तं
जगृहुः । तस्य शरीरे दण्डं धर्तुं नीयमानं तं दृष्ट्वा वसन्तसेनामा-
ताह—'प्रसीदन्तु प्रसीदन्त्वार्यमिश्राः । अयं नेदमकार्यं करि-
ष्यति । यदि व्यापादिता मम दारिका, व्यापादिता । जीवतु मे
दीर्घायुः । अन्यच्च । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहारः । न चाहमर्थिनी ।
तन्मुञ्चतैनम्' इति । तामनन्तरम् 'गम्यतामार्ये' इत्याभाष्य राज-
पुरुषैश्चारुदत्तं मण्डपान्निर्क्रामयन् । शकारोऽपि हृष्टोऽपकृतश्चारु-
दत्त इति निर्जगाम । आधिकरणिका निष्क्रामयन्तो चारुदत्तमाहुः—
'आर्य चारुदत्त, निर्णये वयं प्रमाणम् । शेषे तु राजा । तथापि
(शोधनकं प्रति) 'शोधनक, विज्ञाप्यतां राजा पालकः—

'अयं हि पातकी विप्रो न वध्यो मनुरब्रवीत् ।

राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥'

इति । शोधनकोऽपि गत्वा पुनः प्रविश्य सात्त्वमाह—'आर्याः,
गतोऽस्मि । राजा पालको भणति— 'येनार्थकल्यवर्तस्य कारणाद्द-
सन्तसेना व्यापादिता, तं तत्रैवाभरणानि गले बद्ध्वा डिण्डिमं ताड-
यित्वा दक्षिणश्मशानं नीत्वा शूल आरोपयत' इति । यः कोऽप्य-

1. Greed of money.

पर ईदृशमकार्यमनुतिष्ठति स एतेन निःकारदण्डेन शास्यते' । आत्मनो विनाशं ध्रुवमवलोक्य चारुदत्तो मैत्रेयमाह—'मैत्रेय, गच्छ । म-
द्वचनादम्बामपश्चिममभिवादयस्व । पुत्रं च मे रोहसेनं परिपालयस्व'
इति । निशम्यैतन्मैत्रेयोऽप्याह—'भो वयस्य, छिन्ने मूले कुतः
पादपस्य पालनम् । अपि चाहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितः
प्राणान्धारयामि' इति । ततः 'रोहसेनमपि तावद्दर्शय' इत्याभाषित-
स्तमानेतुं गतः । अन्ते च 'चाण्डालानां दीयतामादेशः' इत्या-
ज्ञाप्य गताः सर्वे राजपुरुषाः । शोधनकोऽपि चारुदत्तमादाया-
धिकरणिकनिर्दिष्टं स्थलं जगाम ।

ततश्चाण्डालद्वयेनानुगम्यमानो दत्तकैरवीरदामा चाण्डालगृहीतः
पिष्टचूर्णावकीर्णः सर्वगात्रेषु विन्यस्तरक्तचन्दनहस्तकः स्कन्धारो-
पितशूलश्चारुदत्तः श्मशानं प्रति नेतुं राजमार्गेणानीतः । कुतूह-
लिनां जनानां महान्संमर्द आसीत् । मुहुर्मुहुश्चाण्डालौ 'अपसर-
तार्याः, किं पश्यत । सत्पुरुषप्राणविपत्तिर्न द्रष्टव्या' इत्यूचतुः । तं
तथाभूतं दृष्ट्वा राजाज्ञया शूलमारोपयितुं नीयमानं तं रक्षितुमश-
क्नुवन्तः 'स्वर्गं लभस्व' इति पौरा ऊदुः । नगर्यां हर्म्यगतमैहिलासमू-
हनयनमेधेभ्योऽपि बाष्पवारिधारा उत्सृजिरे । ततो गच्छन्तौ
तौ घोषणस्थानमागत्य डिण्डिममाहत्य घोषणामघोषयताम्—'शृ-
णुत आर्याः, शृणुत । एष सार्थवाहविनयदत्तस्य नैप्ता सागरदत्तस्य
पुत्र आर्यचारुदत्तो नाम । एतेन किलाकार्यकारिणा गणिका वसन्त-

1. Horrible punishment. 2. Garlands of करवीर, 'a kind of red flower.' 3. Women. 4. Grand-son.

सेनार्थकल्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण मारिता । एतच्छीघ्रं गृहीतं स्वयं च प्रतिपन्नः । तदा राज्ञा पालकेन वयमाज्ञप्ता एतं मारयितुम् । यद्यपर ईदृश-मुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति तमपि राजा पालक एवमेव शास्ति' इति । एतच्छ्रुत्वोद्वीक्ष्य कर्णौ पिधाय 'प्रिये वसन्तसेने' इत्युच्चैः सकरुणमुक्त्वा तूष्णीं तस्थौ चारुदत्तः । 'आर्याः, अपसरतापसरत' इत्युक्त्वा पुनश्चलितौ चाण्डालौ ।

अत्रान्तरे रोहसेनमादाय प्राप्तो मैत्रेयः । 'पुत्रमुखं स्वजातिमहत्तरौ द्रष्टुमभ्यर्थये' इति विज्ञापितौ चाण्डालौ 'तथा कुरुताम्' इत्युचतुः । अन्त्यां स्वां दशामवेक्ष्य 'किमधुना पुत्राय प्रयच्छामि' इति यज्ञोपवीतं पुत्राय प्रायच्छत्, पुत्रं सान्त्वपूर्वमाह च । पुत्रोऽपि तं दृष्ट्वा चाण्डालावाह—'अरे चाण्डालौ, कुत्र मम पितरं नयतम्' इति । 'मारयितुं नयावः' इति ताम्यां कथिते रोहसेन आह—'व्यापादयतं माम् । मुञ्चतं पितरम्' इति । चाण्डालाभ्यां त्वर्यमाणश्चारुदत्तः पुरो नीयमानो राष्ट्रिय-प्रासादोपकण्ठं प्राप्तः । तत्र च घोषणां प्रासादस्थो बद्धः स्थावर-कोऽशृणोत् । श्रुत्वा सवैक्लव्यमाह—'कथमपापश्चारुदत्तो व्यापाद्यते । अहं तु स्वामिना निगडेन बद्धः । भवतु, आक्रन्दामि' इत्यात्मगतमुक्त्वाचक्रन्द—'शृणुतार्याः, शृणुत । अस्तीदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्तेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं वसन्तसेना नीता । ततो मम स्वामिना मां न कामयस इति कृत्वा बाहुपाशबलात्कारेण

1. Plunder, booty.

मारिता । न पुनरेतेनार्येण' इति । 'कोऽपि न शृणोति विदूरतयेति पातयाम्यात्मानम् । यद्येवं करोमि तदार्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते' इति मनसा निश्चित्य प्रासादबालाग्रप्रतोलिकातो जीर्णगवाक्षेणात्मानं पातयामास । पातयितुकाम आत्मानि चिन्तयामास—'वर-महमुपरतो न पुनरेष कुलपुत्रविहगानां वासपादप आर्यचारुदत्तः । एवं यदि विपद्ये लब्धो मया परलोकः' इति । आत्मानं पातय-न्दैवगत्या नासावुपरतः । भग्नश्चास्य दण्डनिगडः । ततश्चाण्डालघो-षमन्विष्यन्गतश्चाण्डालावाह—'हंहो चाण्डालौ, अन्तरमन्तरम्' इति । अन्तरे दत्ते स्थावरकचेट आगत्य पूर्वोक्तमपठत् । तच्छ्रुत्वा चारुदत्त आह—'भोः, श्रुतं भवद्भिः ।

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।

विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥'

इति । 'स्थावरक, अपि सत्यं भणसि' इति चाण्डालाभ्यां षष्ठश्चेट आह—'सत्यम् । अहमपि मा कस्यापि कथयिष्यसीति प्रासा-दबालाग्रप्रतोलिकायां दण्डनिगडेन बद्धा निक्षिप्तः' इति । दुरात्मा राष्ट्रियश्चारुदत्तं वध्यस्थानं नीयमानं द्रष्टुं स्नातो भुक्तः प्रासादबा-लाग्रप्रतोलिकामधिरुह यावत्पश्यति तावत्स्थावरकचेटं नष्टमुपलभ्य तमन्विष्य घोषणास्थानं प्राप । तत्रापत्य स्थावरकं दृष्ट्वा तमाह—'पुत्रक स्थावरक, एहि । इतो गच्छावः' इति । चेदस्तमनाद-त्याह—'अनार्य, वसन्तसेनां मारयित्वा न परितुष्टोऽसि । सांप्रतं

प्रणयिजनकल्पपादपमार्यचारुदत्तं मारयितुं व्यवसितोऽसि' इति । तदाकर्ण्य सर्वे 'अहो, त्वयैव वसन्तसेना मारिता । नार्यचारुदत्तेन' इति सपदि बभाषिरे । ततश्चेटस्य कटकं प्रदाय यावत्तं प्रलोभयितुं येते, तावत् 'पश्यत भट्टारकाः, सुवर्णेन मां प्रलोभयति' इति चेटेनोक्तम् । तद्दृष्ट्वा राष्ट्रिय उवाच—'भट्टारकाः, अलीकमेष भणति । एष चेटः सुवर्णचोरिकायां मया गृहीतस्ताडितो बद्धश्च । तत्कृतवैर एष यद्व्रणति तत्किं सर्वं सत्यम्' इति । ततश्चेटवाक्यमिति तत्सत्यमपि न प्रत्यायितम् । स्थावरकश्च तस्मात्प्रदेशाद्वलान्निर्वासितः । शकारस्तत्र चारुदत्तपुत्रं दृष्ट्वा 'अरे चाण्डालौ, किं विलम्बध्वम् । मारयतमेनम् । सपुत्रमेनं मारयतम्' इत्युवाच । चारुदत्तः 'सर्वं मूर्खस्य संभाव्यते' इत्युक्त्वा 'एनं गृहीत्वा गृहं ब्रज' इति मैत्रेयं प्रार्थयत् । मैत्रेयोऽपि 'वयस्य, त्वयि विपन्ने नाहं प्राणान्धारयिष्यामि । तद्गगिन्या एनं दारकं समर्प्य प्राणपरित्यागेन वयस्यमनुगमिष्यामि' इत्युक्त्वा तं गृहीत्वा निःससार । चारुदत्तः 'मया वसन्तसेना मारिता' इति यदा न स्वजिह्वाभणत्तदा जर्जरवंशखण्डेन ताडयित्वानेन भणितव्यमिति चाण्डालाभ्यां कृतो यत्नः । अनन्तरमुभावपि वध्यपुरुषौ 'तवाद्य वध्यपालिका । न मम' इति विवादितुमारम्भाते । लेखोऽपि कृतः । वधनिश्चये जाते यस्य वध्यपालिकेति निर्णयो जातः स विललम्बे । अन्ततश्च चाण्डाल आह—'आर्य चारुदत्त, राजनियोगः खल्वपराध्याति । न खलु वयम् । तत्स्मर यत्स्मर्तव्यम्' इति । चारुदत्तः—

‘प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य
 प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात्कथंचित् ।
 सुरपतिभवनस्था यत्र तत्र स्थिता वा
 व्यपनयतु कलङ्कं स्वस्वभावेन सैव ॥’

इत्युक्त्वा ‘मरणसमयः प्रातः’ इति दक्षिणश्मशानमुद्गीक्ष्य ‘हा, हतोऽस्मि मन्दभाग्यः’ इति सावेगमुपाविशत् । तत्रापि शकारः ‘किं रे दरिद्रचारुदत्त, भीतोऽसि’ इति सोपालम्भं प्रोवाच । तावता वसन्तसेनां संज्ञां लम्भयिता संवाहकभिक्षुः ‘वसन्तसेना चारुदत्तेन मारितेति चारुदत्तो वध्यभूमिं नीयते’ इति जनसमाजाच्छ्रुत्वा तां गृहीत्वान्तरममार्गयत् । चारुदत्तोऽप्येतावता कालेन चाण्डालाभ्यर्थित उक्तानो भूत्वा सममतिष्ठत् । ‘एकप्रहारेण मारयित्वा स्वर्गं नयामि’ इत्युक्त्वा प्रहर्तुमीहमानश्चाण्डालो यावत्स्वङ्गमुदयच्छत्तावत्स्वङ्गस्तस्य हस्तान्मुष्टिमुक्तो धरण्यां पपात । अत्रान्तरे सह भिक्षुणा वसन्तसेनाप्यागत्याह—‘आर्याः, मा तावत् । एषाहं मन्दभागिनी, यस्याः कारणादेष व्यापाद्यते’ इति । चाण्डालावपि विसिष्मियते । वसन्तसेनापि ‘आर्य चारुदत्त, किमिदम्’ इति तस्योरसि पपात । भिक्षुरपि पादयोरपतत् । राज्ञ एतं वृत्तान्तं निवेदयितुं गतौ चाण्डालौ । शकारस्तु तां दृष्ट्वा पलायत । पलायमानः स च राज्ञो निर्वर्तमानाभ्यां चाण्डालाभ्यां गृहीतः । वसन्तसेनापि चारुदत्तम् ‘तेनानार्येण व्यापादिता, (भिक्षुं दर्शयित्वा) अनेन जीविता’ इति कथयामास । स शाक्यश्रमणकोऽपि स्ववृत्तान्तं निवेद्य तत्तथैवावर्णयत् ।

1. Lying with the face upwards, supine.

अत्रान्तरे नगर्या महान्संभ्रमः समुत्पन्नः । पूर्वं निगृह्य बन्धने
 क्षिप्तः पश्चाद्वन्धनात्पलायित आर्यको मित्रमण्डलसाहाय्येन पालके
 हते तद्वाज्येऽभिषिषेचे । तदाज्ञां च शिरसि निधाय शर्विलकश्चा-
 रुदत्तं मोचयितुं श्मशानमागतः । आगत्य तं दृष्ट्वा सप्रणयं पाद-
 योर्निपत्य वसन्तसेनापि ध्रियत इति हर्षस्य परां काष्ठां गतः
 पालकस्य हननमार्यकस्य चाभिषेकं निवेद्याह—‘प्रतिष्ठितमात्रेण तव
 सुहृदोज्जयिन्यां वेणातटे कुशावत्यां राज्यमतिमुष्टम् । तन्मान्यतां
 प्रथमः सुहृत्प्रणयः’ इति । ततः पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद्वाहुबद्धः शकार-
 स्तत्रानीतः । स्वविनाशं प्रेक्षमाणः सोऽशरण इदानीं चारुदत्तस्यैव
 ‘आर्ये, परित्रायस्व’ इति पादयोर्निपपात । यथार्थनामार्यः स सानु-
 कम्पः ‘मुच्यतामेषः । कृतापराधः शत्रुरपि शरणमुपेत्य पादयोः प-
 तितः शस्त्रेण न हन्तव्यः । उपकारहतस्तु कर्तव्यः’ इत्यादिदेश ।

अत्रान्तरे सर्वे कलकलमाकर्णयांचक्रुः—‘एषा चारुदत्तवधू-
 राया धृता पदे वसनाञ्चलेऽपि लगन्तं दारकमाक्षिपन्ती बाष्पम-
 रितनयनैर्जनैर्निवार्यमाणा प्रज्वलिते पावके प्रविशति’ इति । ततश्च
 चन्दनक आगत्याह—‘आर्य, सत्यमिदम् । कथितं च मया तस्यै
 ‘आर्ये, मा साहसं कुरुष्व । जीवत्यार्यचारुदत्तः’ इति । परं तु
 दुःखव्याप्ततया कः शृणोति, कः प्रत्याम्यते’ इति । ततः ससंभ्रमं
 सर्वे ज्वलनसमीपं गत्वा तामाश्वासयन् । इत्थं सर्वेऽपि मिलिताः ।
 कुशालिनः सर्वे हर्षातिरेकं प्रापुः । वसन्तसेनापि राजाज्ञया वधूश-
 ब्देनानुगृहीता । स भिक्षुरपि पृथिव्यां सर्वविहारेषु कुलपतिश्चक्रे ।
 स्थावरकचेष्टश्चाण्डालौ चन्दनकः सर्वेऽप्युपकर्तारो राष्ट्रियोऽपि
 दानमानादिना तोषिताः । इत्थं समाप्ता चेत्यमार्यकथा ॥

THE SANSKRIT READER.

PART IV.

Elegant Extracts.

1. The Himālaya.

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नैगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयैनिधी र्वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥
यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुर्दुर्धरित्रीम् ॥
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसंनिपाते निर्मज्जतीन्दोः किरणेष्विर्वङ्कः ॥
यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।

1. Mark the declension of उत्तरा. 2. Having a deity for its motive power, and standing energy. 3. King of mountains. 4. The Eastern and the Western. 5. Oceans. 6. Ind. past part. of गाह् with अव. The अ of the prepositions अव and अपि is optionally lost, as अपिधान, also पिधान. 7. A measuring rod. 8. Making, using in the place of. 9. The mountain Meru. 10. Pointed out by Prithu to contain gems &c. 11. The root दुह् governs two accusatives. 12. The Earth. 13. The marrer of its beauty. 14. In a collection of merits, qualifications. 15. Sinks, passes unobserved. 16. Spot, stain. 17. Of the graceful decorations of heavenly nymphs.

बैलाहकच्छेदविभक्तरागामैकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥
 ओमेखलं संचरतां घनानां छायाभ्रमधःसानुगतां निषेव्य ।
 उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥
 पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विषानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्तैर्कोफलैः केसरिणां किरिताः ॥
 न्येस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
 व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनेङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥
 यः पूरयन्कीर्चकरन्ध्रभागान्देरीमुखोत्थेन सैमीरणेन ।
 उद्ग्रास्यतामिच्छति किन्नराणां तैर्नप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥
 कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
 यत्र स्तुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥

1. Clouds. This word has a curious formation. It is a compound of वारि and वाह्. 2. The redness of which is transferred to the pieces of clouds. 3. Untimely twilight. 4. The possession of minerals, red lead &c. 5. Near the waist, middle. 6. The lower peaks. 7. Troubled. 8. Exposed to sunshine. 9. A class of demigods. 10. The blood of which is washed away by the liquefaction of snow. 11. Dropped from the cavities of the nails. 12. Pearls. 13. Lions. 14. Foresters. 15. Written. 16. Barks. 17. Red as spots on the body of an elephant. 18. A class of demigods. 19. Love letters. 20. The holes in the bamboos. 21. Caves. 22. The wind. 23. About, ready to sing. 24. The following of the singer in all his notes, high and low kinds of अलाफ. 25. Rubbed. 26. In consequence of milk or gum oozing from them. 27. Produced. 28. Fills with fragrance.

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्मार्गे शिलैर्भूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमैश्वमुख्यः ॥
 दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने मेमत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥
 लाङ्गुलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चर्मयः ॥
 भागीरथीनिर्झरैर्शीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
 यद्वायुरान्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥
 सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाप्यधो विवस्वान्परिवर्तमानः ।
 पद्मानि यस्योग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥
 यैज्ञाङ्गयोनिवमवेक्ष्य यस्य सौरं धरित्रीधरणक्षमं च ।
 प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥

KÂLIDÂSA—*Kumârasambhava*. Canto. I.

1. Troubling. 2. The parts of the heels and the toes. The whole means that although the road by the extreme cold chilblained the feet, yet, &c. 3. Intense, solidified. 4. Finding difficulty to bear fat hips &c. 5. A class of female demigods. They continue to walk as gracefully and as slowly as before. 6. The Sun. 7. Hidden, concealed. 8. An owl. 9. Saying 'one is mine' and thus affording him protection. 10. The great. 11 Tossing. 12. Rays. 13. Real fitting the great name. 14. Chowrie. 15. A kind of deer. 16. A current, torrent. 17. Spray. 18. The wafter. 19. The peacock's feathers. 20. The Sun. 21. Revolving. 22. The lotuses that grow in ponds high up. 23. Opens. 24. With rays shooting up. 25. The birth place of (Soma plant and other) things required for sacrificial purposes. 26. Strength. 27. The god Brahmâ. 28. Giving him a share in the sacrifice. 29. Himself gave him the sovereignty of mountains.

2. A Moon-light Night.

ततः शशिकेसरिकैरविदार्यमाणतैमः करिकुम्भसंभवेन मुक्ताफल-
क्षोदेनेव धवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरिसिद्धिसुन्दरीकुचच्युतेन च-
न्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरीक्रियमाणम्, चलितजलधिजलकैलोलानिलो-
च्छासितेन वेल्लपुलिनसिकतोद्गमेनेव पाण्डुतामापाद्यमानम्, पश्चिमेतर-
दिन्दुधाम्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्दस्मि-
ताया दर्शनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् ।

1. The moon is compared to a lion. 2. This is used in the double sense of ray and hand or paw. 3. Darkness is compared to an elephant. 4. It is supposed or rather was supposed that there was a pearl in the head of an elephant. Comp. the verse 'पदं तुषार-' &c. in P. 2. L. 4. Mallinâtha while commenting on the verse says—' करिन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्यादिशुत्तयुद्धवेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुत्तयुद्धमेव भूरि ॥'. (Pearls are known to be obtained from the best of elephants, cloud, boar, conch, fish, serpent, shell and bamboo. Of these that produced from the shell is obtained in large quantities.) The idea is that when the moon-lion tore or broke open the head of the darkness-elephant the pearl that was there was broken into pieces and thus the quarter was as it were rendered white and bright. 5. It was supposed that there were two mountains ;—one to the East and another to the West, whence and where the sun and moon rose and set. 6. A class of demigods. 7. Big and high waves. 8. Thrown up. 9. Shore. 10. Sand from the sandy shore &c. 11. Other than the West (i. e. the East). 12. The light of the moon. 13. Who was smiling. An adj. qualifying निशा which is personified and compared to a lady. 14. The light shed by the teeth.

तदनु रसातलादवनीमवदार्योर्द्वेच्छता शेषैफणामण्डलेनेव रजनीकर-
विम्बेनाराजत रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनी-
जनवच्छभेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मैकरध्वजबन्धुभूतेन समुपा-
रूढरगेणारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी ॥

BĀNA—*Kādambarī*. Part I.

3. Aja's Lamentation.

विलैलाप स बाष्पगद्गदं सैहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तर्मयोऽपि मर्दवं भजते कैव' कथा शरीरिषु ॥
कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुर्रपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो ^{१३}विधेः ॥
अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
^{१४}हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी ^{१५}पूर्वनिदर्शनं मता ॥
सैगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥

1. पाताल, the nether world. 2. As if rising or issuing up the earth. 3. The head of the serpent S'esha. 4. The god of love. 5. लप् with वि means 'to lament, wail'. 6. (An Adv.) With faltering accents, faltering because of the throat being choked with tears. 7. Natural. 8. Fortitude, patience, courage. 9. अयस् n. Iron. 10. Softness. 11. What then in the case of men? 12. To take away. 13. Fortune, fate. 14. That is destroyed by the sprinkling of water, snow, dew &c. 15. First example. 16. Aja's wife, Indumatī, died from a garland which fell on her breast from the Vipā of Nārada. She had a curse to that effect.

अथवा मम भाग्यविच्छवादेशनिः कल्पित एष वेधसा ।
 यदनेन तैरुर्न पातितः क्षपिता तद्विट्टपाश्रिता लता ॥
 कृतवत्यासि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मायि ।
 कथमेकैपदे निर्रागसं जनमौभाष्यमिमं न मन्यसे ॥
 ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
 परलोकभ्रमसंनिवृत्तये यदनाष्टच्छय गतासि मामितः ॥
 दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
 सहतां हंतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥
 मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वायि मे भौवनिबन्धना रतिः ॥
 कुसुमोत्खंचितान्वलीभृतश्चलयन्मृङ्गरुचस्तवालकान् ।
 कैरभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥
 तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रीतिबोधेन विषादमांशु मे ।

-
1. Adversity of fortune. 2. वज्र, Indra's thunderbolt. 3. Himself compared to a tree. -4. Branch. 5. All at once. 6. Not faulty, guilty. आग or आगम् means 'fault'. 7. Fit to be conversed with. 8. Fraud. 9. Not to return. 10. This wretched life. The words दग्ध and हृत are used in this sense. These words are prefixed; but हतकृ is added. 11. Anything disagreeable, not liked, offensive. 12. Husband, पति by name, word. 13. Having attachment for its tie. 14. Decorated, dressed. 15. Curled. 16. Having beautiful thighs (tapering), fat at one end and becoming slender and slender at the other. 17. Coming back, restoration to life. 18. Grief. 19. At once, soon.

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नैक्तमोर्षधिः ॥
 इदमुच्छ्वसितौलकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विर्रताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥
 शशिनं पुनरेति शैर्वरी दंयिता द्वन्द्वचरं पतन्निणम् ।
 इति तौ विर्रहान्तरक्षमौ कथमस्यन्तगता न मां दहेः ॥
 नवपल्लवसंस्तरैऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिर्ताधिरोहणम् ॥
 इयमप्रतिबोधशायिनीं रंशना त्वां प्रथमा रंहःसखी ।
 गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नोनुमृतेव लक्ष्यते ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गेतेम् ।
 ऐषेतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥
 २६ त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।

1. Light. 2. The snow-mountain, the Himâlaya. 3. (An Adv.)
 At night. 4. A drug, herb. 5. Moving, waving. 6. Curled
 hair. 7. That has ceased to talk, speak. 8. The humming of
 the bees in the inside of which has ceased. 9. The night. 10.
 Mate, the female (Chakravâka) bird. 11. Walking in pair,
 always passing time in each other's company, (the male of the
 female, the female of the male.) 12. Bird. 13. Able to endure
 the time of separation. 14. Gone for good, for ever, never to
 return, come back. 15. Bed. 16. Placing on the funeral pile.
 17. Lying with no chance of rising. 18. Girdle. 19. Thy com-
 panion even in privacy. 20. Not making a sound in consequence
 of a cessation of gracefulness in walking. 21. By or with
 grief. 22. Dying after you, followed you in death. 23. The
 cuckoos. 24. Gait. 25. The female deer. 26. Heaven.

विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्वंवलम्बितुं क्षमाः ॥
 मिथुनं परिकल्पितं त्वया सैहकारः फैलिनी च नन्विमौ ।
 अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥
 कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
 अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निर्वपमाल्यताम् ॥
 स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
 अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥
 तव निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलैर्ध्वजितां समं मया ।
 असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनोरकण्ठि सुप्यते ॥
 सैमदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
 अहमेकैरसस्तथापि ते व्यैवसायः प्रतिपत्तिनिर्धुरः ॥
 धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शैयनीयमद्य मे ॥

-
1. To give courage, comfort, soothe. 2. A pair, couple to be married or joined as husband and wife. 3. A mango-tree. 4. A creeper. 5. The auspicious ceremony of marriage, joining them in wedlock. 6. Not proper. 7. Whose longing has been granted. The As'oka longs to be kicked by a beauty. This done it blossoms. 8. Put forth. 9. The state of flowers to be offered to you (now) dead. 10. Breath. 11. Imitating, resembling. 12. Half woven, incomplete. 13. Girdle. 14. A demi-god, heavenly chorister known for the sweetness of voice and skill in singing. 15. Sympathising. 16. Devoted, constant. 17. The act of going away and leaving us &c. 18. Very cruel, unkind. 19. Fortitude. 20. Bedding.

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कैलाविधौ ।
 करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥
 मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
 अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥
 विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
 अहृतस्य विलोभेनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥
 विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोत्प्रथिवीरुहानपि स्तुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥

KÂLIDÂSA—*Raghuvams'a*. Canto. VIII.

4. The River Kâverî.

ऐषा खलु दोषाकुलसकलमनुजकुलसकलकैलुषशोर्षणबैडकङ्कण-
 कर्कणा, निजतटनिबिडेतमंबकुलधंवलकुलतिलंकामंलकाविरलसंरलकुं-

1 In the gratifying arts such as singing, dancing, playing upon instruments &c. 2. Other allurements. 3. Refers to the Kâverî. 4. Sinful. 5. Sin. 6. Absorption, removal. 7. One who has worn a bracelet, string, piece of thread in token of a determination or resolve to do a piece of work or engage in some undertaking. It therefore means, 'one that has taken upon itself the duty of a man who binds himself' &c. 8. The particles of water. The word कम् is an Adv. and is used in the sense of 'water'. The whole adjective thus means, 'the particles of the waters of which (river) have bound themselves by a solemn vow to take away the whole sin of myriads of sinful men' &c. 9. Densest. 10. Names of trees.

न्दचैन्दनमन्दारसहकारकेरलकेसरसरलबंदरकेदम्बकेदम्बकगम्भीर-
 जम्भीरजम्भीरजम्बुसंपूर्णपर्णकुसुमपलाशसमृद्धकपित्थलोघ्ननीरन्ध्रशि-
 लीन्ध्रपाटलपैटलजैटिलक्रेमुकप्रमुखविशैङ्कटविटपिमञ्जरीपुञ्जसंजरीजू-
 म्भदुर्रुतरश्रमशमकरमकरन्दरसप्रसनतीतपर्यपर्यटददभ्रविभ्रमालम्ब-
 रोलम्बनि^{१३}कुरम्बकरैम्बिततया कैलिन्दनन्दिनीप्रतिच्छन्दतामनुवि-
 न्दती, कैशाङ्गीजनमज्जनवेलादोलयितपृथुलहारभैत्युप्तमुक्ताफलैरु-
 चिनिचैयपरिचयैरचितया शुचितयापि पीतैम्बरपेदांभोरुहसंभैव-
 सरिदैम्बुडम्बरं विडम्बयन्ती, संततमैन्तर्गतचिरंतेनेपुरुषतैलेपीभव-

1. Names of trees. 2. Dense, thick. 3. A multitude. 4. Interwoven, matted. 5. Vast, gigantic. 6. Pres. part. of the freq. of जृम्भ् with सम् 'to infest, crowd, swarm.' 7. Comp. of उरु 'great.'
8. Putting down, removing. 9. Honey. 10. तत्परस्य भावः, 'eagerness.'
11. Whose gracefulness is great. 12. Bees. 13. A multitude. 14. Being scattered over with, full of. 15. The Kâlindî, the river Jumnâ. 16. Likeness, image. The whole epithet means—bearing a likeness of the Jumnâ, because of the surface of the water being covered over with numbers of bees greedy and desirous to taste the honey of the flowers of the trees Bakula, Dhavala &c. on its banks. 17. Women. 18. Time of bathing, immersing into water. 19. Waving. 20. Studded, infixed. 21. Brilliancy. 22. Mass, volume. 23. Acquaintance, contact. 24. Formed. 25. Whiteness. 26. The god having a yellow undergarment (Vishṇu). 27. The lotus-like foot. 28. Born, produced. The Ganges is said to have been proceeded from the feet of Vishṇu. 29. The appearance, likeness of the water. 30. Imitating. The whole epithet in short imports—the Kâveri imitates the waters of the Ganges (white in colour), on account of the pearls in the big necklaces waving at the time of bathing of the wives of kings &c. 31. Residing within it. 32. The old man, the oldest being (Vishṇu). 33. Being in the place of, serving as the bed.

देनन्तकैणामैणिश्रेणीशोणीभूततया सरस्वतीमनुकुर्वती, पार्श्व-
 द्वय्यामपि नैधमिककर्मानुष्ठानश्रेद्धाबिंद्वासनशुद्धावनीसुरारब्धानव-
 द्यब्रह्मयज्ञसमयसमधिगतमन्त्रब्राह्मणाम्रेडनपूर्वकमजस्त्रं संहस्त्रपत्रम-
 ध्यर्मध्यासीनानां श्रीरङ्गराजर्नाभिसरोजरीजमाननिखिलनिर्गमपठन-
 मुखरचतुर्मुखमुखवैखरीं व्योचक्षाणानां मेदकरमेरालयूनां प्रेक्षोभस-
 मुत्सुत्वरैरभिरामतामरसपेरैरगैरभिनवचन्दनरसमैसृणशरीरेव, सलील-

1. The serpent Vāsukī, S'esha. 2. Hood. 3. The jewel. It is supposed that serpents have jewels on their heads. 4. Rays. 5. Strings, rows. 6. In consequence of its being red. The meaning of the epithet—the Kâverî imitates the Sarasvatî in consequence of the waters being red owing to the rays of the jewel on the head of the serpent S'esha serving as a bed for the god Vishṇu dwelling there. This is a description of the Kâverî near Seringapatam (श्रीरङ्गपत्तन, the town of श्रीरङ्ग, Vishṇu). The God is therefore always supposed to be there. 7. On the two sides, banks. 8. Pertaining to नियम, व्रत. 9. Piety, eagerness, devotion. 10. Seating themselves in the manner prescribed. 11. Holy, pious Brâhmaṇas (gods on earth). 12. Faultless. 13. Recited, got, learnt by heart. 14. Repetition, recital. 15. Lotus. 16. Qualifies मरालयूनाम्. 17. King or god S'rîranga (Vishṇu). 18. Navel lotus, lotus-like navel. 19. Shining. 20. All, whole. 21. Veda. 22. Resounding. 23 The god Brahmâ. 24. Speech, words, syllables, utterance. 25. Commenting, criticising, explaining. 26. Intoxicated. 27. Young swans. 28. Agitation, excitement, flurry. 29. Moving, falling, dropping. 30. Pleasant to the sight. 31. Red lotus. 32. Dust, pollen. 33. New, fresh. 34. Sandal paste, ointment. 35. Glossy, smooth. The whole epithet,—Whose body is rendered glossy and smooth as if by the application of sandal

माकण्ठनिर्ममूर्तिनां सुगात्रीणां वदनैरदसीये पयसि विह्वयसाध्या-
 सेन समागतश्चन्द्रमाः 'संनिहितश्रीरङ्गधामा स्वसमाननामा विधुर्विर-
 चितानेकावतार इतीर्ष्यया स्वयमपि बहूनि रूपाणि दधानो विराजत
 इति भ्रान्त्यां सत्यार्मनुरागमान्द्यसंपादिकायामितरेतरदृष्टाश्लेषोन्मिषै-

ointment by means of pollen falling from the lotuses in the
 flurry of the swans who explained the utterances of Brahmā
 repeating the Vedas seated in the navel-lotus of the god Vishṇu,
 and who taking their seats in the midst of lotuses repeated again
 and again the Mantras and the Brāhmaṇas at the time of Brahma-
 yajna the recital of which was begun by holy Brāhmaṇas who
 for the performance of daily rites seated themselves in the pre-
 scribed form on either bank of the river. 1. Whose bodies were
 plunged under water up to the neck, 2. Women having lovely
 forms. 3. From अदस्. 4. Mistaking it (water) for the sky. 5.
 Near whom stands the shrine or mansion of Śrīranga (Vishṇu).
 6. His (moon's) namesake, having the same name (with the
 moon's). 7. 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि.' 8. That had assumed various forms
 (incarnations). 9. Out of jealousy. Vidhu (moon) being jealous
 that his namesake Vidhu (Vishṇu) had assumed many forms was
 desirous of doing the same thing and he did it by means of the
 many faces of women that had plunged themselves to the neck
 leaving their faces only above the water. 10. The cause of
 (causing) अनुरागमान्द्य. It is a well-known fact that when the moon
 shines (at night) the Chakravāka birds (male and female) are
 separated. Their अनुराग in other words becomes मन्द or शिथिल.
 This is an adjective qualifying भ्रान्त्याम्. 11 Each other. 12.
 Close embrace. 13. Whose delight is evident.

तोषाभिः कोकदंपतीपरम्पराभिर्निराकृतायामैकुण्ठोत्कण्ठेन युवलो-
केन निर्निमेषैमवलोक्यमानैरलंकृता, सरस्वत्याभिमुख्येन कैवेरात्म-
जेति प्रसिद्धिं सार्थयन्ती, शान्तनवास्पदतया गाङ्गेयतरंगिणीति
संज्ञामन्वर्थयन्ती, समज्जनदुरितहरापि नमज्जनदुरितहरा, निराकृ-
तपथिकविश्रान्तिः स्वंन्तीयं कन्दलयति चक्षुषोरमन्दमानन्दम् ॥

VENKATĀDHVARĪ—*Vis'vaguṇādars'a.*

5. The Spring.

नैवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरैर्भि सुरैर्भि सुमनोभरैः ॥

1. Removed. 2. Unhampered, unimpeded, great. 3. Steady, unmoving. The whole epithet,—The river was set off with faces of ladies &c. being looked at with a steady gaze by young men eagerly, when their illusion, that it was the moon that had assumed many forms being jealous that his namesake Vishṇu had assumed many forms, was expelled by the pairs of Chakravāka birds enjoying each other's company, which would not have been the case had there been night &c. 4. 'कवेः + आत्मजा' and 'कवेर + आत्मजा' इति च छेदः. 5. 'शान्तनव + आस्पद' and 'शान्त + नव + आस्पद' इति च छेदः. 6. The Ganges, the river of the gods. 7. समज्जन, न मज्जन इति विरोधः. परिहारस्तु मज्जनेन सहितानां मज्जताम्, नमन्तश्च ते जना नमज्जना इति. 8. विशेषश्रान्तिः. 9. River. 10. Gives. *Lit.*: 'Causes to germinate.' 11. An Adj. qualifying सुरभिम्. The first पलाश means 'leaves' and the second 'the tree called पल्लवः'. A Bāhuvrīhi Comp. 12. An Adj. qualifying the same; पराग, pollen, dust; परागत, full. 13. मृदुल, soft, tender; तान्त, faded; लतान्त, tendrils. 14. The spring. 15. Fragrant. 16. सुमनस्, flowers; भर, plenty, abundance.

वि॒लुलि॑तालकसं॒हति॑रौ॒मृश॑न्मृ॒गदृ॑शां श्र॒मवा॑रि ललाटजम् ।
तैनु॑तरङ्गत॒ति सर॑सां दै॒लत्कु॑वलयं वै॒लयन्म॑रुदा॒ववौ ॥

तु॒लय॑ति स्म वि॒लोच॑नतारकाः कु॒रव॑कस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।
गु॒णैव॑दाश्रयलब्धगुणोदये म॒लिनि॑मालिनि माधवयोषि॒र्ताम् ॥
स्फु॒टमि॑वो॒ज्ज्वल॑काञ्चनकान्तिभिर्युतमंशो॒कमशो॑भत चम्पकैः ।
वि॒रहि॑णां हृदयस्य भि॒दाभू॑तः क॒पिशि॑तं पि॒शितं मे॒देना॑ग्निना ॥
स्मैर॑हुताशनमु॒र्मुचूर्ण॑तां दधु॒रिवो॑म्रवणस्य रजःकणाः ।

1. An Adj. qualifying गृहत्. वि॒लुलि॑त, moved; अलक, hair; संहति, mass, collection. 2. Wiping, removing. 3. Women. *Lit.*: 'Those whose eyes are like those of the deer (i.e. broad, wide)'. 4. Perspiration. *Lit.*: 'Water of (caused by) fatigue'. 5. तनु, small; तरङ्ग, waves; तति, mass, volume. 6. An Adv. modifying the participle वलयन्. दलत्, opening; कुवलय, lotuses. 7. Setting in motion, causing undulation. 8. Perf. of वा with आ. 9. Vied with, compared. The subject of this verb is मलिनिमा in the last line. 10. वि॒लोच॑न, eyes; तारका, pupils (of the eye). 11. An Adj. qualifying अलिनि. कुरवक, a tree; स्तवक, a bunch; व्यतिषङ्गिन्, attached, perched, seated. *Lit.*: 'Come in contact.' 12. Whose beauty was heightened. *Lit.*: 'Which obtained a setting off of its quality, merit, on account of a resting place which heightened its beauty.' In consequence of the white colour of the Kurabaka branch its (of the tree) black and dark colour was brought into prominent relief. 13. Dark colour. मलिनिमा + अलिनि. 14. Wives. 15. Open. 16. Qualifies चम्पकैः. उज्ज्वल, bright; काञ्चनकान्ति, of golden hue. 17. The flower of the Asoka tree. 18. Separated lovers. 19. Broken. *Lit.*: 'Bearing a breach.' 20. Rendered tawny, grey. 21. Flesh. 22. Love is often compared to fire. 23. To the state of the particles or embers of the fire made of husk which was no other than the fire of love. 24. A mango-grove. The न् of वन् is changed to ण्.

निपतिताः परितः पथिकब्रजानुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥
 रतिपतिप्राहितेव केतकुधः प्रियतमेषु वधूरैनुनायिका ।
 बैकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिरेगान्निरगान्मधुपावलिः ॥
 प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः किमपि काम्यगिरा परपुष्टया ।
 प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥
 मधुकरैरेषादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।
 केलंतया वचसः 'परिवादिनीस्वरजिता' रजिता वशमाययुः ॥
 समभिसृत्य रसादवलम्बितः प्रमदया कुसुमावचिचीषया ।
 अविनमन्न रराज वृथोच्चैरैरनृतया नृतया वनपादपः ॥

1. Sent by the God of love, the husband of रति. 2. Angry. 3. Pro-
 pitiating, reconciling. 4. Qualifies मधुपावलिः. 'Whose voice was sweet
 and sonorous by drinking the liquor consisting of the honey of
 the Bakula flowers. 5. From the tree. 6. A line or string of bees.
 7. Something which is secret and cannot be described. 8. Whose
 speech or advice was fit to be taken. 9. The Cuckoo (कोकिल).
 It was a belief that the female cuckoos get their eggs hatched by
 the crows; hence, they are called परपुष्ट, 'fed, reared by another.' 10.
 Cutting the great resentment, jealousy. An Adj. qualify-
 ing परपुष्टया. 11. अदुः + अयाचितम् + अङ्गनाः. अदुः, Aor. 3rd
 Pers. Plu. of दा. अयाचितम्, An Adv. 12. Hunters that produce
 and make discordant sounds to deceive the deer. 13. Gen. Sing.
 of स्मृतिभू, 'God of love.' 14. Sweetness. 15. A stringed musical
 instrument, perhaps the *Satara*. 16. (Instru. Sing.) 17. Enter-
 tained, drawn, enticed. 18. With affection. 19. (Used as an
 Adj.) ERECT. 20. False. 21. नुः भावः, 'the state of being a man,
 male.'

ईदमैपास्य विरौगि परागिणीरलिकदम्बकमम्बुरुहां तैतीः ।
 स्तनभरेण जितैस्तबकानमस्रवलते वैलतेऽभिमुखं तव ॥
 सुरभिनिश्चसिते दधतस्तृषं नवमुधामधुरे च तवाधरे ।
 अलमलेखि गन्धरसावमू मम न सौमनसौ मनसो मुदे ॥
 इति गदन्तमनन्तरमङ्गना भुजयुगोन्नमनोच्चतरस्तनी ।
 प्रणयिनं रमैसादुदरश्रिया वैलिभयालिभयादिव सैखजे ॥
 वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।
 चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥
 अजगण्णशः प्रियमग्रतः प्रणतमप्यभिमानितया न याः ।
 सति मेधावभवन्मदनव्यथाविधुरितौ धुरि ताः कुंकुरस्त्रियः ॥

1. Refers to अलिकदम्बकम्. 2. Leaving. (Obj. तैतीः.) 3. Indifferent, averse. 4. A collection. 5. O thou, who art like a young and fresh creeper bending with her bunches which are conquered, put to shame by स्तनभर. 6. Moves. (Nom. अलिकदम्बकम्.) 7. Breath. A beauty's breath is always said to be possessed of good scent, fragrance &c. 8. Thirst, longing. 9. Nectar. 10. Enough. 11. Pertaining to the flower. 12. Dat. Sing. of मुद, 'delight, pleasure.' These two verses purport to have been addressed by a lover to his mistress. The lover wished to frighten his mistress and thus make her embrace him. 13. A lover. 14. In haste. 15. Having the *Vali* or *Trivali*. An Adj. qualifying उदरश्रिया. 16. Perf. 3rd. Pers. Sing. of स्वङ् 'to embrace.' 17. Fragrance. 18. The flurry and consternation (caused by the bees &c.) 19. Whose eyes and looks were troubled, wild. 20. Aor. 3rd Pers. of गण्, 'to regard.' 21. In large numbers. 22. The Spring. 23. Troubled, tormented. 24. Foremost. 25. The Yādavas.

कुसुमकार्मुककौर्मुकसंहितैर्द्वुताशिलीमुखैर्वण्डितविग्रहाः ।
 मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे किमु मुहुर्मुमुहूर्तमर्तुकाः ॥
 रुरुदिषा वदर्नान्बुरुहश्रियः सुतेनु सत्यमलंकरणाय ते ।
 तदपि संप्रति ^१संनिहिते मध्वावधिगमं धिग्मङ्गलमश्रुणः ॥
 त्यजति कष्टमसावचिरार्दमून्विरहवेदनयेत्येषशङ्किभिः ।
 प्रियेतथा गदितास्त्वयि बान्धवैरवितेथा वितेथाः सखि भौ गिरः ॥
 न खलु दूरगतोऽप्येतिवर्तते मेहेमसाविति बन्धुतयोदितैः ।
 प्रणयिनो निशैमय्य वधूर्बहिः स्वरमृतैरमृतैरिव ^२निर्ववौ ॥

1. God of love. 2. The bow. 3. Aimed. 4. Swift. 5. Arrows. 6. Pierced, torn. 7. Bodies. The meaning is,—Whose bodies were pierced &c. 8. Fell into a trance. 9. Those whose husbands were dead. 10. Desire of shedding tears, the act of shedding tears. 11. A lotus flower. *Lit*: 'Growing in water.' (Gen. Sing.) 12. (Voc. Sing.) One having a handsome form. 13. Near, at hand. (An Adj.) 14. The Spring. 15. Shedding tears and weeping is considered inauspicious. 16. Nom. असौ. Obj. असू. 17. This maid. 18. Life. This word is always used in the plural; so also the word प्राण. There are according to the belief of the ancients five Prâṇa Vâyus or vital principles. 19. Apprehending evil. 20. Out of fondness. 21. Not false, true. The word वितथ literally means विगतं तथात्वं यस्मात्, 'that which has deviated from the truth'; hence, 'false, not true.' 22. Sec. Pers. Sing. Aor. of तन् with वि. Being joined with मा the augment is omitted. तन् with वि means 'to make.' 23. Not. (Prohibitive.) 24. To be beyond the reach of, to do anything in contravention to. 25. Festival. 26. A collection, number of relations. The words ग्राम, जन, बन्धु and सहाय add the affix ता in this sense. 27. Hearing. 28. स्वरम् + ऋतैः + अमृतैः; स्वरम्, 'voice', ऋत, 'true', अमृत, 'nectar.' 29. Became glad, joyous.

मधुरया मधुबोधितैर्मौधवीर्मधुसैमृद्धिर्समेधितमेधया ।
 र्मधुकराङ्गनया मुहुर्लम्भदध्वनिभृता निर्भृताक्षरमुज्जगे ॥
 अरुणिताखिलशैलवना मुहुर्विदधती पथिकान्परितापिनः ।
 विकचर्किर्शुकसंहतिरुच्चैरुदेवहर्द्वहव्यवहश्रियम् ॥

MĀGHA—*S'is'upālavadha*. Canto. VI.

6. An Excellent House-wife.

अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्यार्मनेककोटिसारः श्रे-
 ष्ठीर्पुत्रः शक्तिकुमारो नामासीत् । सोऽष्टादशवर्षदेशीयश्चिन्तामा-
 पेदे—‘नास्त्यं दाराणां मे ननु गुणदाराणां वा सुखं नाम । तत्कथं नु
 गुणवद्विन्देयं कलत्रम्’ इति । अथ परैः प्रत्ययाद्वत्तेषु दारेषु यद्वि-

1. Delighting the mind. 2. Opened, caused to blossom. 3. A kind of creeper. (मोगरा). 4. Honey. 5. Abundance. 6. Increased, heightened. 7. Mental power. 8. A female bee. 9. Bearing, having an intoxicated, wild, uncontrolled voice. 10. With a steady and sonorous voice. (An Adv.) 11. Pass. Perf. of गै with उत्. 12. Rendered red. An Adj. qualifying किंशुक. 13. Full blown. 14. किंशुक, ‘the tree and flower called पल्लव’; संहती, ‘collection’. 15. Bore. 16. द्रव, ‘forest’, हव्यवह, ‘fire.’ A fire in the forest, wild fire, conflagration. 17. Rich, master of many lacs, crores. 18. A son of a merchant, Bania. 19. One nearly 18 years old. The terminations कल्प, देश्य, देशीय are added in the sense of ‘little less than the thing expressed by the root or base’. 20. Without a wife. 21. Without a fitting, obedient, properly trained wife. 22 Trust in others, strangers. 23. Wished for.

च्छिकीं संपत्तिमनभिसमीक्ष्य कर्तान्तिको नाम भूत्वा वैश्वान्तपि-
नद्धशालिप्रस्थो भुवं बभ्राम । लक्ष्मणज्ञोऽयमित्यमुष्मै कन्याः क-
न्यावन्तः प्रदर्शयांबभूवुः । यां कांचिच्छक्षणवतीं सैवर्णां कन्यां
दृष्ट्वा स किल स्म ब्रवीति—‘भद्रे, शक्रोऽपि किमनेन शालिप्रस्थेन
गुणवदन्नमस्मान्नैभ्यवहारयितुम्’ इति । स हंसिताधूतो गृहादृहं
प्रविश्यान्नमत् ।

एकदा तु शिबिषु कावेरीदक्षिणतीरेषु पट्टने संहपितृभ्यामव-
सितमहर्षिर्मवशीर्णभवनसारां धान्या प्रदर्श्यमानां कांश्चन विरलभू-
षणां कुमारीं ददर्श । अस्यां संसक्तचक्षुश्चातर्कयत्—‘अस्याः खलु
कन्यकायाः सर्व एवावयवा नातिस्थूला नातिकृशा नातिह्रस्वा
नातिदीर्घा न विकृता मृजावन्तश्च । रक्तलङ्गुली यवमत्स्यकमल-
कलशाद्यनेकपुण्यलेखालाञ्छितौ करौ, समगुल्फसंधी मांसलीव-

1. Merit, qualification. 2. An astrologer. 3. Tying a Prastha-
full rice in his wearing cloth (पंचा or धोतर). A prastha is a measure.
The Līlāvati has ‘धान्यादिके यद्धनहस्तमर्णं शास्त्रोदिता मागधस्वारिका सा । द्रो-
णस्तु स्वार्थः खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः । प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्र-
स्थसङ्घिरादैः कुडवः प्रदिष्टः॥’ 4. Marks on the body. Physiognomy is or
rather was an important science among the ancient Hindus and
even now there are persons who believe in the truth of the princi-
ples laid down by the so-called science. 5. Of his own caste. 6
Sumptuous. 7. To feed (us), give. 8. Scoffed and scorned. 9.
Whose great wealth was terminated with her parents, i.e. who had
lost her parents as well as her large fortune. 10. Whose fur-
niture, equipment was meagre (at an end). 11. A certain. 12.
Hideous. 13. Clean-washed. 14. Ankles.

शिरालौ चाङ्गी, जङ्गे चांनुपूर्ववृत्ते, पीर्वैरोरुग्रस्ते इव दुरुपलक्ष्ये
 जानुनी, सक्कद्विभक्तश्चतुरस्त्रः कैकुन्दरविभागशोभी रंथाङ्गाकार-
 संस्थितश्च नितम्बभागः, तनुतरमीषन्निम्नं गम्भीरं नाभिमण्डलम्,
 बलित्रयेण चालंकृतमुदरम्, उरोभागव्यापिनावुन्मग्नचूचुकौ विशा-
 लारम्भशोभिनी पयोधरौ, धनधान्यपुत्रभूयस्त्वचिह्वलेखालाञ्छित-
 तले स्निग्धोदरकोमलनखमणी ऋज्वनुपूर्ववृत्तताम्राङ्गुली संनतां-
 सदेशे सौकुमार्यवत्यौ निमग्नपर्वसंधी च बाहुलते, तन्वी कम्बु-
 वृत्तबन्धुरा च कन्धरा, वृत्तमध्यविभक्तरागाधरम्, अंसक्षिप्तचा-
 रुचिबुकम्, आपूर्णकठिनगण्डमण्डलम्, संगतानुवक्त्रनीलस्निग्धभ्रू-
 लतम्, अनतिप्रौढतिलकुसुमसदृशनासिकम्, अत्यक्षितधवलरक्तत्रि-
 भागभासुरमधुराधीरसंचारमन्थरायतेक्षणम्, इन्दुशकलसुन्दरलला-
 टम्, इन्द्रनीलशिलाकाररम्यालकपङ्क्ति, द्विगुणकुण्डलितम्लाननाली-
 कनालललितलम्बश्रवणपाशयुगलमाननकमलम्, अनतिभङ्गुरो वैहुलः
 पर्यन्तेऽप्यकपिलरुचिरायामवानेकैकनिसर्गसमस्निग्धनीलो गन्धग्रा-
 ही च मूर्धजकलापः । सेर्यमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम् । आस-
 ज्जति च मे हृदयमस्यामेव । तत्परीक्ष्यैनामुद्दहेयम् । अविमृश्यका-
 रिणां हि नियतमनेकाः पतन्त्यनुशयंपरम्पराः' इति स्निग्धदृष्टि-
 राचष्ट—'भद्रे, कच्चिदस्ति कौशलं शालिप्रस्थेनानेन संपन्नमा-

-
1. Regularly round. 2. Fat. 3. The cavities of the loins. 4. A wheel. 5. Nipples. 6. Plenty, abundance. 7. Thick, luxuriant. 8. Such a good form (exterior) will not present an inferior mind, disposition not corresponding (to this nice exterior). 9. Repentance, grief. 10. Succession, series.

हारमस्मान्मयवहारयितुम्' इति । ततस्तया वृद्धदासी साकूतमा-
 लोकिता । तस्य हस्तात्प्रैस्थमात्रं धान्यमादाय कचिर्दलिन्दोद्देशे
 सुसिक्तसंमृष्टे दत्तपादशौचमुपावेशयत् । सा कन्या तान्गन्धशा-
 लीन्संक्षुद्य मैत्रया विशोष्यातपे मुहुर्मुहुः परिवर्त्य स्थिरसमायां
 भूमौ नैलीष्टेन मृदुमृदु घट्टयन्ती तुषैरखण्डैस्तण्डुलान्प्रथक्चकार ।
 जगाद च धात्रीम्—'मातः, एभिस्तुषैरर्धिनो भूषणमृजाक्रियाक्षमैः
 स्वर्णकाराः । तेभ्य इमान्दस्वा लब्धाभिः कैकिणीभिः स्थिरतराप्य-
 नत्यार्द्राणि नातिशुष्काणि काष्ठानि मितंपचां स्थालीमुभे शरावे
 चाहर' इति । तथाकृते तथा तांस्तण्डुलाननतिनिम्नोत्तानविस्ती-
 र्णकुसौ कंकुमोलूखले लोहपत्रवेष्टितमुखेन समशरीरेण विभा-
 व्यमानमध्यतानवेन व्यायतेन गुरुणा खादिरेण मुसलेन चतुरल-
 लितक्षेपणोत्क्षेपणायासितभुजमसकृदङ्गुलीभिरुद्धत्योद्धृत्यावहत्य शू-
 र्णशोधितकणकिंशोरुकांस्तण्डुलानसकृदङ्गिः प्रक्षाल्य कथितपञ्च-
 गुणे जले दत्तैश्चुष्टीपूजा प्राक्षिपत् । प्रक्षुथावयवेषु प्रस्फुरत्सु
 तण्डुलेषु मुकुलावस्थामतिवर्तमानेषु संक्षिप्यानलमुपाहितमुखपिधा-
 नया स्थाल्यान्मण्डमण्डमंगलयत् । दैर्घ्या चावधत्त मात्रया परिवर्त्य

-
1. To feed, make us eat. 2. Significantly. 3. A measure, equal to a quarter seer. See note 3. on P. 19. 4. Veranda. 5. Slightly. 6. A pestle. 7. Polish. 8. A coin (a cowrie). 9. Earthen pots. 10. Wooden mortar used for cleaning rice. (उखळ). 11. A winnowing basket, (सूप). 12. Husk. 13. It is customary to worship the fire-place by throwing a few rice grains over it before the rice are thrown into the vessel used for cooking. 14. Rice and water. 15. To strain. 16. A ladle, spoon. (पळी).

समपकेषु सिक्थेषु तां स्थालीमधोमुखीमवातिष्ठिपत् । ईन्धनान्यै-
 न्तःसाराण्यम्भसा समभ्युक्ष्य प्रशमिताग्नीनि कृष्णाङ्गारीकृत्य तद-
 र्थिभ्यः प्राहिणोत्—‘एभिर्लब्धाः काकिणीर्दत्त्वा शौकं घृतं दधि
 तैलमामलकं चिञ्चाफलं च यथालाभमानय’ इति । तथानुष्ठिते च
 तथा द्विभानुपदंशानुपपाद्य तदन्नमण्डमार्द्रबालुकोपहितनवशराव-
 गतमिति मृदुना तालवृन्तानिलेन शीतलीकृत्य सलवणसंभारं दत्ता-
 ङ्गारधूपवासं च संपाद्य, तदप्यामलकं श्लक्ष्णपिष्टमुत्पलगन्धिं कृत्वा
 धात्रीमुखेन स्नानाय तमचोदयत् । तथा च स्नानशुद्ध्या वस-
 तैलामलकः क्रमेण सत्नौ । स्नातः सिक्तमृष्टे कुण्डिमे फलकमारुह्य
 पाण्डुहरितस्य त्रिभागशेषलूनस्याङ्गनकदलीपेलाशस्योपरि शराव-
 द्दयदत्तमार्द्रमभिपृशन्नतिष्ठत् । सा तु तां पर्यामेवाग्रे समुपाहरत् ।
 पीत्वा चापनीताध्वक्लमः प्रहृष्टः प्रस्निन्नसकलगात्रः स्थितोऽभूत् ।
 ततस्तस्य शास्योदमस्य दधीद्वयं दत्त्वा ‘सर्पिर्मात्रां सूर्पमुपदंशं
 चोपमहार । इमं च दद्यात् च त्रिजैतस्कावचूर्णितेन सुरभिशी-
 तलाभ्यां च कौलशोयकौञ्जिकाभ्यां शेषमन्नमभोजयत् । ततोऽप

1. Boiled rice. 2. Wood, pieces of wood or fuel. 3. Whose outside was burned, but inside was sound. 4. Having turned into coals. 5. Vegetables. 6. Something serving to give zest to food, condiments (चटणी, कौशिवीर, &c. in short that which comes under the word तौडी लावणं). 7. Smoothed and plastered ground. 8. A wooden plank. (पाट). 9. Leaf. 10 A drinkable, i. e. The *Kāñj* of boiled rice. (पेज). 11. Putting a little ghee in it. 12. A sauce, condiment. 13. Three spices, i.e. mace, (जायपत्री), cardamoms (वेल-दोडे) and cassia leaf (बाहवा). 14. Butter-milk. (ताक्). 15. The water of boiled rice. (पेज).

एवाँन्धस्यसावतृप्यत् । अयाचत च पानीयम् । अथ नवभृङ्गार-
संभृतमगुरुधूपधूपितमभिनवपाटलाकुसुमवासित्तमुत्फुल्लोत्पलग्रथितसौ-
रभं कारि नैलीधारात्मना पातयांन्भूव । सोऽपि मुखोषहितशरा-
वेण हिमशिशिरकणकरालितारुणायमानाक्षिपक्ष्मा धारारवाभिन-
न्दितश्रवणः स्पर्शमुखोद्भिन्नरोमाञ्चकर्कशकपोलः परिमलप्रवालो-
त्पीडकुल्लघ्राणरन्ध्रो माधुर्यप्रैकर्षावैजितरसनेन्द्रियस्तदच्छं पानीयर्मा-
कण्डं पपौ । शिरःकम्पसंज्ञावारिता च पुनरपरकैरकेर्णाचमनमदत्त
कन्या । वृद्धया तु तदुच्छिष्टमपोह्य हरितगोमयोर्षिलिप्ते कुट्टिमे
स्वमेवोत्तरीयकैर्पटं व्यवधाय क्षणमशेत । परितुष्टश्च विधिवद्दुप-
यम्य कन्यां निन्ये । नीत्वैतदनपेक्षः कामपि 'गोणिकार्मवैरोधम-
करोत् । तामप्यसौ प्रियसस्त्रीमिवोर्षाचरत् । पतिं च दैवतमिव
मुक्तैतन्द्रा 'पर्यचरत् । गृहकार्याणि चाँहीनमन्वतिष्ठत् । परिजनं
च दाक्षिण्यनिधिरात्माधीनमकरोत् । तद्गुणवशीकृतश्च भर्ता सर्व-
मेव कुटुम्बं तदायत्तमेव कृत्वा तदेकाधीनजीवितशरीरस्त्रिर्वर्गं
निर्विवेश ॥

DANDIN—*Das'akumāracharita*. PART. VI.

1. n. Boiled rice, (भात). 2. A vase. 3. Pouring a small stream
of water by means of a शरी. 4. Excellence, eminence. 5. Given
to. 6. Up to the throat, i. e. to one's satisfaction. 7. A water-
pot. 8. Water for rinsing the mouth. 9. Anointed. 10. Old
garment. 11. Having married. 12. Courtesan, harlot. 13. A
member of his harem. 14. Honoured. 15. Without idleness.
16. Served. 17. Fully. 18. धर्मार्थकामाः. 19. Enjoyed.

7. A Prospect.

(ततः प्रविशति सौदामिनी ।)

सौदामिनी— एषास्मि सौदामिनी भगवतः श्रीपर्वतादुत्पत्य
पद्मावतीमुपाश्रिता । मालतीविरहिणः संस्तुतप्रदेशदर्शनासहिष्णोः
संस्त्यायं परित्यज्य सह सुहृद्गणेन बृहद्वीणीशैलकान्तारप्रदेशम-
धितिष्ठतो माधवस्याधुनान्तिकं प्रयामि । भोः, तथाहमुत्पतिता
यथा सकल एष गिरिनगरग्रामसरिदरप्यव्यतिकरश्चक्षुषा पैरिक्षि-
प्यते । (पश्चाद्विलोक्य ।) साधु साधु ।

पद्मावती विमलवारिविशालसिन्धु-

पारासरिपैरिकरच्छलतो बिभर्ति ।

उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराट्ट-

संघट्टर्पाटितविमुक्तमिर्वान्तरिक्षम् ॥

अपि च ।

सैषा विभाति लवणा ललितोर्मिपङ्क्ति-

रभ्रागमे जैनपदभ्रमदाय यस्याः ।

गोर्गर्भिणीप्रियनवोर्लपमालभारि-

सेव्योर्पकैण्ठविपिनावलयो भवन्ति ॥

1. Intimate, acquainted. 2. House. 3. A valley. 4. Group. 5. To scatter. 6. Names of rivers. 7. A girdle. 8. Form. 9. The Sindhû and the Pârâ rivers appeared to have been the pieces of the sky which had fallen down after being torn to pieces by coming in contact with the tall mansions &c. 10. Citizens. 11. Pleasure, joy. 12. A kind of grass. 13. Near.

(अन्यतोऽवलोक्य ।) अयमसौ भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातलस्त-
टप्रपातः ।

यत्रत्य एष तुमुलो ध्वनिरम्बुगर्भ-

गम्भीरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।

पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भमाणो

हेरैम्बकण्ठरसितप्रतिमानमेति ॥

एताश्च चन्दनैश्वकर्णकेसरपाटलाप्रायतरुगहनाः पारिणतर्मालू-
रसुरभयोऽरण्यगिरिभूमयः स्मारयन्ति खलु तरुणकंदम्बजम्बूवना-
वनंद्धान्धकारगुरुनिकुञ्जगम्भीरगङ्गरोद्रोरगोदावरीमुखैरितग्लिधवि-
शालमेखैलाभुवो दक्षिणारण्यभूधरान् । अयं च मधुमतीसिन्धुसं-
भेदपैवैनो भगवान्भवानीपतिरपौरुषेयप्रतिष्ठः सुवर्णविन्दुरित्यारूया-
यते । (प्रणम्य ।)

जय देव भुवनभावन जय भगवन्निखिलनिर्गमनिधे ।

जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥

(गमनमभिनीय ।)

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-

मदैमुखरमयूरीमुक्तसंसेक्तकेकः ।

-
1. Thundering. 2. Mountains. 3. Echoing. 4. Name of
Ganes'a. 5. Sound. 6. A tree. 7. Ripe. 8. A fruit. (द्वित्व). 9.
A tree. 10. Tied, fastened. 11. Caves. 12. Echo. 13. Resounding.
14. The edge of a mountain. 15. Rivers so called. 16. Confluence.
17. That which gives sanctity. 18. Not effected by any man
or mortal. 19. Establishment. 20. Producer, creator. 21. Vedas.
22. Delight. 23. Given out, uttered. 24. Attached to, intent on.

शकुनिशैबलनीडानोकहस्मिधवैष्णो

वितैरति बृहदंश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥

अपि च ।

दधति कुंहरभाजामत्र मङ्कुक्यूना-

मैनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकंषायः स्त्यायते सङ्केकीना-

मिभैर्दलितैर्विकीर्णग्रन्थिनिर्घ्न्यन्दगन्धः ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) कथं मध्याह्नः । तथा ह्यत्र संप्रति

कौशमर्याः कृतमालमुद्रतदलं क्रोयष्टिकैष्टीकैते

तीरांश्मन्तकशिम्बिन्नुम्बिनंमुखा धावन्त्यपः पूर्णिकाः ।

दोत्यूहैस्तिमिशैस्य कोटरैर्वति स्कन्धे निलीय स्थितं

वीरुन्नीडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यधः कुकुटाः ॥

तद्भवतु । माधवमकरन्दावन्विष्य यथाप्रस्तुतं साधयामि । (इति

निष्क्रान्ता ।)

BHAVABHŪTI—*Mālatīmādhava*. ACT IX.

1. Variegated. 2. Trees on which there were nests of birds.
3. Body, form, surface. 4. Gives. 5. Stones, rocks. 6. Caves.
7. Echo. 8. Bigness. स्त्यानं दधति—Swell. 9. Foaming and making noise. 10. Astringent. 11. Spreads, is scattered, increases. 12. A tree. (सालई). 13. Elephant. 14. Torn, cut. 15. Motionless. 16. A tree. (शिवणी). 17. A bird. (क्रोड). 18. Goes.
19. A tree. 20. Pod, branch. 21. A bird. 22. A bird. (जलकाक). 23. A tree. (त्रिवस). 24. Hollow (of a tree). 25. Trunk. स्कन्धः is well defined by Amarasinha: 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः'. (That part of a tree which is between the root and the part whence branches ramify). 26. Creeper.

8. Love-smitten Damayanti.

अथ नलस्य गुणं गुणमौत्सुभूः सुरभि तस्य यशः कुसुमं धनुः ।

श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तैमिषुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥

यदतनुज्वरभाक्तनुते स्म सा म्रियकथासंरसीरसमज्जनम् ।

सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥

ध्रुवमधीतवतीर्यमधीरतां दयितदूतपतद्रतिवेगतः ।

स्थितिविरोधकरीं द्व्यणुकोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥

1. Qualification. 2. Bow-string. 3. God of love. 4. The words गुणं, धनुः, इष्टं stand in the place of objects of विधाय. 5. That has reached (her) ears, heard; also drawn to the ear. 6. There is a double-entendre intended on this word. Good mind, and flower. 7. Him. (i.e. Nala). 8. Strong, intense fever; also fever brought on by love. 9. Talk and conversation about her lover. 10. Lake, tank. 11. Heating, troubling the mind. 12. Consequence, परिणामः. 13. Serious, dangerous. 14. 'अधीतवती + इयम्.' 15. Disinclination to remain in one place, unsteadiness. 16. From the velocity of the bird, the messenger of her dear lover (the swan). 17. That disturbed, threw into confusion. The word स्थिति is used in the sense of remaining in one place, and sense of modesty. 18. Whose belly, abdomen or rather waist is as slender as a द्व्यणुक. This refers to the theory of certain philosophers who held that the world was made up of particles, atoms called अणु or अणुक. Two such forming what they called द्व्यणुक. Three such forming त्र्यणुक and so on. द्व्यणुक therefore is the smallest cluster of atoms possible. 19. This is a न्याय. That thing may be said to have been formed out of that immediately after which a particular thing came to pass or into existence. Here upto the time she had not seen and talked to, the swan, she was अधीर; she became अधीर or learned, as it were, अधीरता from the swan, because immediately after it left her she became अधीर.

अतितमां सैमपादि जैडाशयं स्मितलवस्मरणेऽपि तदाननम् ।
 अजनि पैङ्गुरपाङ्गनिजाङ्गनभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥
 किमु तदन्तरुमौ भिषजौ दिवः स्मरनलौ विशतः स्म विगांहितुम् ।
 तदंभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मैखभुजार्मधिपेन 'नियोजितौ ॥
 कुंसुमचापजतापसैमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।
 अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥
 तरुणतातरणिद्युतिनिर्मितद्रुदिम तत्कुचकुम्भयुगं तथा ।
 अनलसंगतितापमुपैतु नो कुंसुमचापकुलालविलासजम् ॥
 अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तदूरुयुगं तदा ।
 स्पृशति तत्कंदनं कदलीतरुर्यदि मैरुज्वलदूर्ध्वरदूषितः ॥

1. To the highest degree. 2. Became. 3. Silly. 4. Her face became too silly to remember even a smile, she forgot her smiles, smile left her face. 5. Lame, unable. 6. In the slight motion through along the court-yard of the corners. 7. The eye compared to a bird called खञ्जन. The eye was motionless. 8. Was it that? 9. The physicians of heaven. 10. To mark the symptoms and pronounce and give their opinions as to the nature of derangement, illness. 11. Enamoured of. 12. To cure. 13. The partakers, sharers of the (offerings at a) sacrifice, gods. 14. King. 15. Sent, appointed. 16. One having a flowery bow (Kâma), Cupid, god of love. 17. Troubled, under the influence, effect of. 18. Day by day. 19. Condition, likeness. 20. Her youth is compared to the तरणिद्युति, 'sunshine'. Hardness is said to have been formed owing to heat. 21. Fire. 22. The god of love is compared to a potter. The second line refers to the practice of potters to shape pipkins out of clay and then burn them to give them hardness. 23. Heat, fever brought on by separation, love, non-attachment of the object of love. 24. Fight, quarrel, likeness. 25. Sandy country, region. 26. Unarable land.

स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति स्म दमस्वसुः ।
 अनपिधानपतत्तैपनातपं तैपनिपीतसरःसरसीरुहम् ॥
 मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपादि हृदा दमनस्वसुः ।
 निविडपीनकुचद्वयर्थेन्तणा तमपराधमधात्प्रतिबध्नाती ॥
 निविशते यदि शूकशिखा षडे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।
 मृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामर्वनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥
 मनसि संन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।
 ग्रहेणशक्तिरभूदिदमयियोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥
 हृदि दमस्वसुरस्वस्वरं भ्रुते प्रतिफलद्विरहोत्तमुखान्तेः ।
 हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलार्गमि तन्मुखम् ॥

1. Sister of Dama (Damayanti's brother), i. e. Damayanti.
 2. Covering. 3. The sun. The whole is a Bahuvrīhi. 4. The summer. 5. Excess. 6. This was another brother of Damayanti. His sister therefore is Damayanti. 7. Tying, bandaging. 8. End, extremity of husk. 9. Of delicate frame, body (Damayanti). 10. Used in the double sense of mountain and king (Nala). 11. Being. Pres. Part. of अस्. 12. स्पृहया + अन्तः + उपेतयोः. Gone, turned inward. 13. Taking in, seeing. 14. Of her. From इदम्. 15. Standing before (her). 16. Sister of Dama (Damayanti). 17. Tears. 18. Stream. 19. Washed, drowned, waterd. 20. Reflecting, reflected. 21. Taken, accepted. 22. Bending down. 23. Standing in and occupying the heart, one that has taken possession of the heart. 24. Coming. Being love-sick, Damayanti hung down her head. There were tears on her bosom and in the water was reflected her face. The poet describes the mouth therefore to have itself gone there to be thereby able to kiss Nala who was present in the heart.

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं मनसि मन्ववहेन मृगीदृशः ।
 अकालि निश्वासितेन विमिर्गमानुमितनिर्मुतवेशनमांयिता ॥
 विरहर्पाण्डिमरोगतमौर्मसी शितिर्मतेन्निजपीतिर्मवर्षकैः ।
 दश दिशः खलु तद्दृग्गर्कल्पयल्लिपिकरी नैलरूपकचित्रिताः ॥
 स्मरकृतां हृदयस्य दशां मुहुर्बहु वदन्निव निश्वासितानिलः ।
 व्यैधित वाससि कम्पमर्दःश्रिते त्रसति कः सति नैश्रयबाधने ॥
 कैरपदामनलोचननामभिः शैतदलैः सुर्तनोर्विरहज्वरे ।
 रविमहो बहु पीतैचरं चिरादनिशतापमिषादुदसृज्यते ॥

1. Friend. The wind and fire are represented and frequently spoken of as intimate and close friends. 2. To kindle, cause to blaze. 3. Love compared to fire. 4. Wind. 5. Damayanti, having eyes like those of a deer. 6. Was known. (Pass. Aor.) 7. Breathing. 8. Issuing out. 9. Secret. 10. Fraud, cunning. 11. Paleness, lightness of complexion, whiteness. 12. Redness. 13, 14. Black colour in the shape of fainting. 15. Blackness, darkness. 16. Yellowness. 17. Paints, dyes. 18. Her sight, eyes compared to a painter (लिपिकरी). 19. Made. 20. Filled with pictures of Nala. 21. Adj. qualifying दशम्. 22. Breath wind. 23. Aor. Âtm. of घृ with वि. Made, brought on. 24. Pertaining to her, worn by her. The cloth is said to be a retainer, a protegee of Damayanti. 25. When the person or thing on whom or which another depends is in distress or suffers any injury, the protegee of that man is sure to sympathise with the person whose protegee he is. The cloth being a protegee, as it were, of Damayanti, shook and was troubled when it saw and found that she was pained. 26. A beauty's hands, feet, face, and eyes are always compared to lotuses. 27. Lotuses (opening by the rays of, and under the influence of the Sun.) 28. Of Damayanti. 29. Sunshine, light. 30. Drunk before. The termination चर is added in this sense. दृष्टचर, seen before and so on.

उदयति स्म तदेद्धुतमौलिभिर्धरैर्णिभृदुवि तत्र विमृश्य यत् ।
 अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद्वर्चमिचचार न तापकरोनलः ॥
 हृदि विदर्भभुवः प्रहरञ्चरै रतिपतिर्निषधाधिपतेः कृते ।
 कृततदन्तरगस्वद्वैदव्यर्थैः फलदनीतिरैर्मूर्च्छदंलं खलु ॥
 विधुरमानि तथा यदि भानुमान्कथमहो स तु तद्दृढं तथा ।
 अपि वियोगभरींस्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वर्मजिज्वलदंशुभिः ॥
 हृदयदत्तसरोरुहया तथा क सद्गस्तु वियोगनिमग्नया ।
 प्रियधनुः परिरम्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चित्तैर्चिषि ॥

1. Rose, it was. 2. Wonder. 3. Friends. 4. Used in the double sense of 'the king's daughter' and 'mountainous regions'. 5. After due consideration, also proceeding logically. 6. To be absent. 7. नलः; also अनलः (fire). 8. Of Damayantī, the daughter of Vidarbha king. 9. For the sake of. 10. अन्तर- heart, ग-going, standing, being. 11. Strong, severe, sharp. 12. Blow, wound. 13. (A Bahu. Comp.) Who suffered the evil consequences of following the wrong policy of wounding the enemy not taking care to guard himself from danger. Love is represented as having hit his arrow at Nala occupying the heart of Damayantī. But he wounded himself being near. 14. Fainted. 15. Sharply, strongly. 16. विधुः + अमानि. 17. Non-breaking, yielding. 18. Manifested, made evident, shown. 19. Caused, made to blaze. 20. Placed on the heart by way of relief. 21. The bow of (her) lord. Cupid's bow is spoken of as made of flowers. 22. Embracing. 23. Funeral pile. Even Rati, the wife of Cupid, was not capable of doing a thing which Damayantī did in this state, therefore what woman could be like her.

अनलभावमियं स्वेनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमबुध्यत ।
 प्रशमनाय विधाय तृणान्यसूज्ज्वलति तत्र यदुज्जितुमैह ॥
 प्रैकृतिरेतु गुणः स न योषितां कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ।
 तादिषुभिः कुसुमैरपि दुन्वता सुविवृतं विबुधेन मनोभुवा ॥
 रिपुतरा भवनादंविनिर्यतीं विधुर्गृहजालबिलैर्नु ताम् ।
 ईतेरथात्मनिर्वारणशङ्कया ज्वलयितुं बिसवेशरौधविशत् ॥

1. The state of being (like) fire; also न नलभावोऽनलभावस्तम्.
 2. Being in her. 3. To throw. 4. Wished. Damayanti not know-
 ing her love was fire wished to throw her life into it as grass. But
 she was it appears not conscious that fire blazes more and more if
 grass and straw are thrown into it. The same happened with her.
 The fire expecting combustible matter blazed more and more
 brightly. 5. Natural. 6. Very plain. 7. God; also clever. 8. Love.
 The heart of women is naturally tender, softer. How then, that
 same quality of softness could not be seen in her heart. This was
 known, the poet says, from the very fact of the heart being pained
 even by flowers, the arrows of love being in themselves soft and
 delicate things. If the heart was pained by such a thing as flowers
 it must be more soft and tender. 9. Hostile. 10. Not moving
 abroad, not leaving. 11. The light, rays of the moon. 12. Other-
 wise. 13. Driving, refusing admittance. 14. Lotus stem, stalk.
 The hostile moon-rays entered the house through apertures and
 orifices; and fearing that they would be shut out, refused admit-
 tance, the shutters and doors being shut against them assumed
 the form of lotus-stalks, and entered the house because they would
 not find Damayanti abroad.

हृदि विदर्भुवोऽस्तुभृति स्फुटं विनैमदास्यतया प्रैतिबिम्बितम् ।
 मुखद्वगोष्ठमैरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥
 विरहपाण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीर्मभुवः प्रतिबिम्बितः ।
 अनुपलक्ष्यसितांशतया मुखं निजसखं सुखमङ्कमृगैर्पणात् ॥
 विरहतापिनि चन्दनपौंसुभिर्वपुषि सार्पितपाण्डिममण्डना ।
 विषधराभविर्साभरणा दधे रतिपतिं प्रति शंभुबिभीषिकाम् ॥
 विनिहितं ^{२१}परितापिनि चन्दनं हृदि तया धृत^{२२}बुद्धमावभौ ।

1. Damayantī. 2. Bearing tears. Qualifies हृदि. 3. Because of the face being bent down. 4. Reflected. 5. Face, mouth, eyes, lips. (A Samâhâra-dvandva Comp.) 6. Caus. Pass. Aor. of रुद्, 3rd Pers. Sing. 7. Bearing their likeness. The arrows of love consist of flowers. The reflection of the face, eyes &c. was seen in the tears on the bosom. They appeared like flowers, these were the arrows discharged by love. 8. On the surface of the cheek pale by love-sickness. 9. The moon. 10. Of Damayantī, daughter of Bhīma. 11. Not perceptible, visible. 12. Friend, like. 13. The deer constituting the spot. 14. Transfer. 15. Dust, powder. 16. She who gave a graceful whiteness to her body. 17. Serpent, (holder of poison). 18. Lotus-stem. 19. God of love. 20. A scarecrow. Something to frighten one. The god S'iva had burned Kâma. In order therefore that Kâma might not venture to approach her she disguised herself as S'iva, rubbed sandal powder and paste to her body that it might wear the appearance of being rubbed with ashes and wore ornaments, bracelets &c. of lotus-stems that they might be taken as so many serpents which are said to be worn by S'iva. 21. Placed, rubbed. 22. Qual. तद्दि. 23. Bubble.

उपनमन्सुहृदं हृदयेशयं विधुरिवोङ्कगतोऽुपरिग्रहः ॥
 स्मरहुताशनदीपितया तया बहु मुहुः सैरसं सरसीरुहम् ।
 श्रयितुर्मैर्धपथे कृतर्मन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरमुज्जितम् ॥
 प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तव ताम्यति किं न्विति ।
 जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे दैवैथुर्कुण्डमलनेन पृथुस्तनीम् ॥
 त्वदितरो न हृदापि मया धृतः पतिरितीव नलं हृदयेशयम् ।
 स्मैरहविर्भुजि बोधयति स्म सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥

1. Madana. This is an Aluk-samâsa. The case-ending (Loc.) is not lost. 'One that lies in the heart.' 2. Near. 3. Planets, stars. 4. Retinue, attendants. The sandal ointments and paste applied to the heart which was hot began to boil. There were therefore bubbles caused thereby. Madana therefore thought that the moon represented as his friend came there with his attendants the stars. 5. Wet, not dry and therefore cold. 6. A lotus. 7. Half way. 8. In the middle. 9. Breath. 10. A rustling sound. 11. Thrown (away). In such a state cold applications were thought desirable. Damayanti therefore taking up a lotus wished to place it on the bosom. When she while trying to bring it near brought it near, it became dried up by means of the hot breath proceeding from the mouth and the nostrils, and so threw it away as being no longer useful. 12. To be impatient, be gloomy. 13. Heat, trouble. From दु. The termination is अथु. 14. Closing. 15. Lodging in the heart. Qual. नलम्. 16. The fire of love. There was in ancient days ordeal by fire. One that was accused of any crime threw himself into the fire. If he came out uninjured he was supposed to be guiltless.

विरहतततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषहलमुष्टिभिः ।
 किमपनेतुमैचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्वयुं पृथुम् ॥
 इयमनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसेरिवियोगविषावशा ।
 शशिकलेव खैरांशुकरार्दिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥
 ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयार्द्रमृणाललंतापिता ।
 स्रजयिनोस्त्रपया स्रविधस्थयोर्मलिनतामभजदुजयोर्भृशम् ॥
 पिकरैरुतश्रुतिकम्पिनि शैर्वलं हृदि तया निहितं विचलद्वभौ ।
 सतततर्द्रतद्वच्छयकेतुना हतमिव स्रतनूघनधर्षिणा ॥

-
1. Closing. 2. Petals compared to fists. 3. Endeavoured.
 4. The volley of arrows of the god of love compared to snakes.
 5. Spreading. 6. विषा + अवशा. 7. The Sun (खर severe, hot, अंशु rays). 8. Ocean. 9. Qual. हृदि. 10. लता+आर्पिता. (A separate word).
 11. Conquerors. 12. Standing near. The arms are often compared to lotus-stalks. When the lotus-stalks were placed near their conquerors on both sides (the arms of Damayantī) they were put to shame and therefore soon drooped and faded away. 13. Seized with tremor at hearing the cry of the cuckoo. 14. Moss. The moss that was placed on the bosom as a cold application began to tremble when the heart on which it was placed itself trembled. The next line is an उत्प्रेक्षा. It trembled as if struck and pushed by the badge of the god of love (a fish) as represented on the banner as both came in contact, together near each other. 15. Remaining in the heart. 16. Love-god. 17. Badge, banner. 18. Struck. 19. Its (moss's) body. 20. Rubbing.

न खलु मोहवशेन तदाननं नैलमनः शैशिकान्तर्मेवोधि तत् ।
 ईतरथाभ्युदये शशिनस्ततः कथमैसुसुवर्दश्रुमयं पयः ॥
 रतिपतेर्विजंयास्त्रमिषुर्यथा जयति भीमैसुतापि तथैव सा ।
 स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो निर्येतमैहैत 'धोजयितुं स ताम् ॥
 शैशिमयं दर्हनास्त्रमुदित्वरं मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।
 झटिति वोरुणमश्रुमिषोर्देसी तदुचितं प्रैतिशस्त्रमुपाददे ॥
 अतनुना नैवमम्बुदमाम्बुदं सुतनुरस्त्रमुदेस्तमवेक्ष्य सा ।
 उचितमौयतनिश्वसितच्छैलच्छैसनमस्त्रममुञ्चदमुं प्रति ॥

1. Her face. 2. Mind of Nala. Subject of अबोधि. This is a question of appeal. 'Did not the mind of Nala know?' 3. Used in a double sense:—(1) Pleasing as the moon; (2) the stone (real or imaginary) said to melt when touched by the moon's rays. 4. Aor. of बुध्. 5. Otherwise. 6. Rise. 7. Aor. of स्तु 'to ooze, melt'. 8. Consisting of tears. 9. Water. 10. The triumphant weapon. 11. Damayanti. Damayanti was as successful in achieving the conquests of Kâma as his arrow was. 12. Arrows. 13. The state of being five; also death. 14. Certainly. 15. Wished. 16. To join her. Kâma wished to take her to पञ्चता. It is well-known that the number of Kâma's arrows is five. 17. Consisting of the moon. 18. A missile which had for its deity the fire. 19. Rising. 20. Regarding. 21. At once. 22. A missile, the deity of which was Varuna. 23. Guise. 24. She, Damayanti. 25. Suitable. 26. A counter-weapon, missile. 27. Took, had recourse to. 28. The bodiless (Kâma). 29. A fresh cloud. 30. A missile having for its deity a cloud, rain. 31. Damayanti beautiful-limbed. 32. Sent, urged. 33. Long. 34. A missile having the wind for its deity.

रतिपतिप्रहितानिलहेतितां प्रेतियती सुदती मेल्यानिले ।
 तदुरुतापभयात्तु मृणालिकामयमियं भुजगास्त्रमिवांदित ॥
 न्यधित तद्भृदि शल्यमिव द्वयं विरहितां च तथापि च जीवितम् ।
 किमथ तत्र निर्हृत्य निखीतवान् रतिपतिः स्तनबिल्वैर्युगेन तत् ॥
 अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्त्रशरव्ययात् ।
 स्फुटर्मर्कारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनतोलयुगार्पणा ॥

S'RĪHARSHA—*Naishadhacharita*. CANTO. IV.

9. Servility Censured.

कथमाहारमात्रार्थी भवान्सेवते । एतन्न युक्तम् । यतः ।

सुहृदामुपकारकारणाद्धिषतामप्यपकारकारणात् ।

नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न बिभर्ति केवलम् ॥

-
1. Weapon. 2. Knowing. Pres. Part. Fem. of इ with प्रति.
 3. Beautiful-teethed. 4. The wind (Southern) coming over the
 Malaya mountain. 5. Great. 6. The missile directed by the
 serpents. The serpents, it is said, live on the wind. 7. Aor.
 Âtm. of दा. 8. Aor. Âtm. of धा with नि, 'to place, deposit.' 9.
 In her heart. 10. An arrow. 11. An abstract noun. 12. Having
 killed. 13. Built, planted. 14. Fruits. 15. Pair. 16. Constantly
 aiming arrows. 17. Consume. 18. Aor. Pass. of कृ. 19. Discharg-
 ing. 20. The fruits of Tāla. 21. For the purpose of, with a view
 to oblige and assist our friends. 22. For the purpose of, with
 a view to do harm to enemies.

अपि च । यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।
 काकोऽपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्रोदरपूरणम् ॥
 पश्य । पञ्चभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोऽपि मानवः ।
 कोऽपि लक्षैः कृती कोऽपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥
 यतः । मनुष्यजातौ तुल्यायां भृत्यत्वमतिगर्हितम् ।
 प्रथमो यो न तत्रापि स किं जीवत्सु गण्यते ॥
 तथा ह्युक्तम् । वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ।
 नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥
 तथा हि ।

स्वल्पस्नायुर्वैसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं
 श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न भवेत्तस्य क्षुधः क्षान्तये ।
 सिंहो जम्बुकर्मङ्गमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
 सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः संत्त्वानुरूपं फलम् ॥

NÂRÂYANA—*Hitopades'a*. PART II.

1. Bill, beak. 2. A kind of silver coin. 3. Small sinews.
 (A Bahu. Comp.) 4. Fat. 5. Bone. 6. Gen. Sing. of क्षुध्. 7.
 For the gratification. 8. Near. 9. In difficulty. 10. Befitting,
 becoming his spirit, valour.

THE SANSKRIT READER.

OPINIONS.

"I find the book very useful. I am sure the book will have a large sale."—*A. Führer. Ph.D., Professor of Sanskrit, St. Xavier's College, Bombay.*

"I am of opinion that this monthly publication will be useful to those students of our Schools and Colleges who take up Sanskrit as their second language."—*Ādityarām Bhattāchārya. M. A., Professor of Sanskrit, Muir's Central College, Allahabad.*

"I have found your Sanskrit Reader very useful to the boys."—*Vāman Prabhākara Bhāve, Head Master, Poona Native Institute, Poona.*

"I find and admire the excellence which runs through these pages (both in arrangement and in selection of the passages.) It needs no recommendation to any of the Sanskrit students who have been in want of such a journal."—*S. Rāmaswāmy Iyere, Civil Court Amin, Pudukotā.*

"I think it is a very useful little publication and ought to help beginners to a considerable extent. I believe it is calculated to popularize the study of Sanskrit with young students with whom nothing succeeds so well as that which interests them."—*Shankar Pāndurang Pandit. M. A., Oriental Translator to Government, Bombay.*

“The object you have in view is decidedly good and if the work is carried on in the way in which it has been begun, I believe that it will in the course of time become a valuable supplement to Prof. R. G. Bhândarkar’s Sanskrit Readers.”—*Dwârkânâth Râghobâ Tarkhadkar, Head Master, High School, Hyderabad.*

“It will prove of use to students and ought to find sale. The sentences given in the exercises for reading are chosen with great judgment from classical works; and the beginner who has read sentences such as you propose to give will carry with him to the study of classics a fair acquaintance with the most prominent thoughts and feelings contained in the books.”—*Abaji Vishnu Kâthavate. B. A., Professor of Sanskrit, Guzerat College, Ahmedâbâd.*

“The new Sanskrit Reader is in my opinion a very meritorious publication, and is calculated, I think, to materially help the large and increasing class of students, learning the Sanskrit language. The various parts of the Reader are put together with great judgment and with due regard to the wants of the various classes of students for whom they are intended. The adaptation of sentences from standard works is also well done, and the notes, so far as I have seen them, are judicious.”—*The Hon’ble K. T. Telang C. I. E., Advocate, H. M. High Court., Bombay.*

“I have looked through several numbers of your Sanskrit Reader and think it well suited for the ends it is intended to serve. This does great credit to your ability and energy; and I hope you will meet with the success which you deserve. I shall not fail to bring your Sanskrit Reader to the notice of my students.”—*P. Peterson. M. A., D. Sc., Professor of Sanskrit, Elphinstone College, Bombay.*

“ I have gone through some numbers of the monthly magazine named ‘The Sanskrit Reader’ and have great pleasure in adding my testimony to its great usefulness. It supplies good reading to Sanskrit students, and in my opinion does supply a want which was very greatly felt. The attempt to give Sanskrit abstracts of well-known Sanskrit poems and dramas on the model of Lamb’s Tales from Shakespeare is well executed. The selection of passages and the adaptation of metrical lines from standard authors has been happy. The plan as well as the execution of the magazine is creditable to the editors and I hope it will meet with that encouragement which it so richly deserves.”—*Yas’avant Vāsudeva Athalye. M. A. L. L. B., Pleader, High Court, Bombay.*

“The arrangement adopted in the “Sanskrit Reader” is very praiseworthy. The book does in every way help those for whom it is intended. In it are dealt different topics of great importance to the learner, and this is done in the most concise way possible.”—*C. Chokhasia, 9 Arlay Peit, Bangalore.*

“This work, as its name implies, is intended for the use of Sanskrit scholars, and, as far as we are able to judge, it is a very excellent medium of instruction.” *The Times of India.* (3-1-84), *Bombay.*

“We cannot too highly commend this undertaking, and hope that it may be widely known and used.”—*The Indian Antiquary.* (March 1885).

“The Sanskrit Reader is a useful magazine for beginners, and considering its cheapness, it bids fair to attract a good number of subscribers. It would benefit even College students if its plan were a little modified. It contains good forms of expressions and idioms, some of which might interest any reader.”—*Journal of the National Indian Association*. (April 1884.)

“A good help to the beginners of Sanskrit.”—*G. W. Kurkaray, Registrar of Native Publications. (in the Bombay Government Gazette of 14th May 1884.)*

“संतुष्टोऽस्म्यहमवलोक्य संस्कृतपाठावलीति मासिकं पुस्तकम् । एतद्व्यत्युपयोगिक-
मिच्छिशांशालायां संस्कृताभ्यासकर्तृणामन्येषां च संस्कृतज्ञानार्थमारब्धपरिश्रमाणाम् ।
अस्ति चैतद्व्ययमं प्रसिद्धिमागतं पश्चिमभारते संस्कृतभाषायां मासिकं पुस्तकम्, अतो
भवत्वेतस्य वृद्धिश्चिरस्थितिक्षेति सानन्दं लिखति ” —भगवानलालशर्मा.
(पण्डित भगवानलाल इन्द्रजी. पी. एच्. डी.)

“आपण संस्कृत पाठावलि नामक मासिक पुस्तक काढण्याचा क्रम चालविला आहे हें कार्य संस्कृताध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे फारच उपयोगी आहे. शाळाखा-
त्यांत दुसरी संस्कृत पुस्तकें चालू आहेत त्यांत मुख्यत्वे लक्ष्य व्याकरण विषयाकडे
दिसतें, हाणून संस्कृतभाषाव्युत्पत्तीत निपुणता प्राप्त होण्यास असल्या पुस्तकाची अ-
पेक्षा होती, ती पूर्ण होण्यास ही पाठावलि एक उत्तम साधन होईल. यास्तव हें पु-
स्तक संस्कृत शिकणाऱ्या लोकांस संग्रह करण्यास योग्य आहे यांत संशय नाही.”—
वे० शा० सं० गणेशशास्त्री लेले ज्यंबककर, नाशिक.

“आपलें प्रतिमासास प्रसिद्ध होणारें ‘संस्कृत पाठावलि’ नांवाचें पुस्तक पाहण्यांत आलें. पुस्तकांत अनेक ठिकाणची माहिती, व छिष्ट शब्दांवर टिप्पणी दिलेली, हें एकंदर पाहतां पुस्तक अखंत उपयुक्त आहे असें वाटतें. अलीकडे आमचे देशवा-
 भवांनीं मासिक पुस्तकांचा बराच दीर्घोद्योग चालविला आहे, तथापि याच्या मोडीचें मासिक पुस्तक अजून निघालें नाहीं. हें मासिक पुस्तक दिसण्यांत खरी लहान निघतें, तथापि ‘मूर्ति लहान पण कीर्ति मोठी’ या झणीप्रमाणें हें आहे, असें यांत जे जे नाटकांचे सारांश दिलेले आहेत त्यांवरून व आमपावेतों प्रसिद्ध झालेले अंक वाचल्यावरून खातरी होईल. हें पुस्तक विशेषेंकरून संस्कृत शिकणाऱ्या विद्या-
 र्थ्यांस व आंग्लभाषावगाहन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस अखंत संग्रहणीय आहे.”—
 गणेश महादेव कंपनी-(संस्कृत मासिक सभा)चे पजंट
 वे० शा० सं० विश्वनाथ शास्त्री जोशी, नाशिक.

“संस्कृत भाषेंत ज्यांचा नुकताच प्रवेश झाला आहे त्यांस या पुस्तकाचा फार उप-
 योग होईल.”—विविधज्ञानविस्तार (आगष्ट १८८३), मुंबई.

“हें पुस्तक संस्कृत शिकणा- र फार उपयोगी पडेल, असें आम्हांस वाटतें. विद्या-
 र्थ्यांनीं तर त्याचा संग्रह अवश्य करावा.”—बालबोध (जानेवारी १८८४), मुंबई.

“संस्कृत शिकणाऱ्यांस या पाठावलीचा बराच उपयोग व्हावा अशाविषयी सदरचे
 पुस्तककर्त्यांनीं यत्न केला आहे व तो त्यांचा यत्न बहुतेक अंशीं सफलही झाला
 आहे असें झणण्यास हरकत नाहीं. एकंदरीत हें पाठावलीचें पुस्तक संस्कृत शिकणा-
 र्यांस उपयोगी व संग्रहणीय आहे. असलीं कामें केवळ लोकाश्रयावर अवलंबून अस-
 तात, करितां सर्व लोकांनीं या पुस्तकास आश्रय द्यावा अशी आम्ही शिफारस
 करितों.”—सुबोधपत्रिका (६-१-८४), मुंबई.

“लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांस या पुस्तकाचा लाभ व्हावा, अशी व्यवस्था या पुस्तकाची केलेली आहे. संस्कृत भाषेत प्रथम प्रवेश करणारांपासून तों तिच्या शिरोभागाच्या रत्नसमुच्चयाचा आस्वाद घेण्यास ज्यांचे आंगी योग्यता आली आहे, अशांसही हें पुस्तक वाचण्यासारखें होणार आहे, तेव्हां त्याच्या उपयुक्तेबद्दल कोणास शंका असेल, असें आम्हांस वाटत नाहीं. या पुस्तकाची किंमत फारच अल्प असून शिवाय तें संस्कृतभाषाध्ययनाचें एक चांगलें साधन होत आहे, यामुळें तें विद्यार्थी व इतर रसिकजन यांच्या आदरास पात्र आहे, असें आम्हीं समजतो.”—बकुल (६-१-८४), रत्नागिरी.

“पुस्तकाचा सांचा लहान असून किंमतही बेताचीच ठेविली आहे, यामुळें ह्या पुस्तकाचा प्रसार होण्यास फारशी कुरकुर राहिली नाही. हें पुस्तक आम्हीं साद्यंत वाचून पाहिलें. आमच्या मते प्रकाशकांचा, संस्कृतभाषा सुलभ व सुबोध करण्याचा जो मुख्य हेतु, तो बऱ्याच अंशी सिद्धीस गेला आहे. हें पुस्तक संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस फारच उपयोगाचें आहे व त्यांनीं ह्या पुस्तकाचा अवश्य संग्रह करावा. अशा पुस्तकांची आपल्या देशांत पुष्कळ उणीव आहे.”—महाराष्ट्रहितेच्छु (७-१-८४), मुंबई.

“संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या नूतन विद्यार्थ्यांस हें मासिक पुस्तक उपयुक्त होईल असें आमचें मत आहे. ह्याची किंमत नेमस्त आहे व्हाणून त्यास सर्व लोक आपला उदार आश्रय देतील अशी आशा करितों.”—न्यायसुधा (९-१-८४), हरदा.

“ह्या पुस्तकाची रचना चांगली असून तें नवीन संस्कृत शिकणारांस फार उपयोगी पडण्याजोगें आहे.”—सन्मार्गदीपिका (१३-१-८४), मुंबई.

“हे पुस्तक लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांस उपयुक्त व्हावें अशाबद्दल सदर पुस्तककर्त्यांनीं यत्न केला आहे व तो पुष्कळ अंशीं सफळही झाला आहे. एकंदरीत हे मासिक पुस्तक संस्कृत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांस उपयोगी व संग्रहणीय असून आश्रयास पात्र आहे, यांत शंका नाही. या पुस्तकाची किंमत फारच अल्प असून पुष्कळ आश्रय मिळाल्यास ती याहूनही कमी करण्याचा प्रकाशकांचा मानस आहे. असलीं कामे केवळ लोकाश्रयावरच अवलंबून असतात. तेव्हां संस्कृतभाषाज्ञानेच्छु जनांहीं या पुस्तकास आपला उदार आश्रय द्यावा अशी आमची शिफारस आहे.”—

शुभसूचक (११-१-८४), सातारा.

“ह्या पुस्तकाची, त्याचे कर्त्यांनीं दिलेल्या उद्देशाप्रमाणें प्रो० भांडारकर ह्यांच्या पुस्तकांस, उत्तम प्रकारची मदत होईल ह्यांत बिलकुल संशय नाही. प्रो० भांडारकर ह्यांच्या ह्या दोन पुस्तकांच्या अभ्यासानें विद्यार्थ्यांस प्रवेशपरीक्षेपर्यंत लागणारें व्याकरणाचें ज्ञान खचित चांगलें होतें, परंतु भाषेच्या संबंधानें पूर्णता होत नाही. ती ह्या पुस्तकाच्या योगानें होईल. ह्यांत दिलेल्या इंग्लिश टिपा तर फारच अमोलिक आहेत. श्रमाच्या मानानें ह्याची किंमतही अगदीं थोडी ठेविली आहे. वर्तमानकाळीं अशा पुस्तकाची फारच जरूरी आहे.”—**जगन्मित्र (१४-१-८४), रत्नागिरी.**

“हे पुस्तक संस्कृतभाषेचा अभ्यास करणारांस फारच उपयुक्त झालें आहे. या पुस्तकापासून म्याट्रिक्युलेशन परीक्षेस जाणाऱ्या उमेदवारांस अतिशय साद्व होईल. या मासिकपुस्तकाच्या मालकांस उत्तेजन दिल्यानें ते यांत विशेष फेरफार करून उपयुक्त करितील यांत संदेह धरणें नलगे. या तऱ्हेचीं जर नवीन पुस्तकें वारंवार प्रकट होऊं लागलीं तर आमची जीर्ण झालेली संस्कृतभाषा उदयास येईल यांत काय नवल !”—**दैवज्ञसमाचार (१-२-८४), मुंबई.**

“विद्यावृद्धीचा खरा आरंभ करावयाचा झटला झणजे तो अप्रौढवाचकांपासूनच झाल पाहिजे, व तो तसा झाला तरच अल्पकाळानें प्रौढवाचकांची संख्या आपले

“लहानापासून थोरापर्यंत सर्वोस या पुस्तकाचा लाभ व्हावा, अशी व्यवस्था या पुस्तकाची केलेली आहे. संस्कृत भाषेत प्रथम प्रवेश करणारांपासून तों तिच्या शिरोभागाच्या रत्नसमुच्चयाचा आस्वाद घेण्यास ज्यांचे आंगी योग्यता आली आहे, अशांसही हें पुस्तक वाचण्यासारखें होणार आहे, तेव्हां त्याच्या उपयुक्ततेबद्दल कोणास शंका असेल, असें आम्हांस वाटत नाही. या पुस्तकाची किंमत फारच अल्प असून शिवाय तें संस्कृतभाषाध्ययनाचें एक चांगलें साधन होत आहे, यामुळे तें विद्यार्थी व इतर रसिकजन यांच्या आदरास पात्र आहे, असें आम्हीं समजतो.”—**बकुल** (६-१-८४), **रत्नागिरी**.

“पुस्तकाचा सांचा लहान असून किंमतही बेताचीच ठेविली आहे, यामुळे ह्या पुस्तकाचा प्रसार होण्यास फारशी कुरकुर राहिली नाही. हें पुस्तक आम्हीं साद्यंत वाचून पाहिलें. आमच्या मते प्रकाशकांचा, संस्कृतभाषा सुलभ व सुबोध करण्याचा जो मुख्य हेतु, तो बऱ्याच अंशी सिद्धीस गेला आहे. हें पुस्तक संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस फारच उपयोगाचें आहे व त्यांनीं ह्या पुस्तकाचा अवश्य संग्रह करावा. अशा पुस्तकांची आपल्या देशांत पुष्कळ उणीव आहे.”—**महाराष्ट्रहितेच्छु** (७-१-८४), **मुंबई**.

“संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या नूतन विद्यार्थ्यांस हें मासिक पुस्तक उपयुक्त होईल असें आमचें मत आहे. ह्याची किंमत नेमस्त आहे व्हाणून त्यास सर्व लोक आपला उदार आश्रय देतील अशी आशा करितों.”—**न्यायसुधा** (९-१-८४), **हरदा**.

“ह्या पुस्तकाची रचना चांगली असून तें नवीन संस्कृत शिकणारांस फार उपयोगी पडण्याजोगें आहे.”—**सन्मार्गदीपिका** (१३-१-८४), **मुंबई**.

“हे पुस्तक लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांस उपयुक्त व्हावें अशाबद्दल सदर पुस्तककर्त्यांनीं यत्न केला आहे व तो पुष्कळ अंशीं सफळही झाला आहे. एकंदरीत हे मासिक पुस्तक संस्कृत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांस उपयोगीं व संमहणीय असून आश्रयास पात्र आहे, यांत शंका नाही. या पुस्तकाची किंमत फारच अल्प असून पुष्कळ आश्रय मिळाल्यास ती याहूनही कमी करण्याचा प्रकाशकांचा मानस आहे. असलीं कामें केवळ लोकाश्रयावरच अवलंबून असतात. तेव्हां संस्कृतभाषाज्ञानेच्छु जनांहीं या पुस्तकास आपला उदार आश्रय द्यावा अशी आमची शिफारस आहे.”—

शुभसूचक (११-१-८४), सातारा.

“ह्या पुस्तकाची, साचे कर्त्यांनीं दिलेल्या उद्देशाप्रमाणें प्रो० भांडारकर ह्यांच्या पुस्तकांस, उत्तम प्रकारची मदत होईल ह्यांत बिल्कुल संशय नाही. प्रो० भांडारकर ह्यांच्या ह्या दोन पुस्तकांच्या अभ्यासानें विद्यार्थ्यांस प्रवेशपरीक्षेपर्यंत लागणारें व्याकरणाचें ज्ञान खचित चांगलें होतें, परंतु भाषेच्या संबंधानें पूर्णता होत नाही. ती ह्या पुस्तकाच्या योगानें होईल. ह्यांत दिलेल्या इंग्लिश टिपा तर फारच अमोलिक आहेत. श्रमाच्या मानानें ह्याची किंमतही अगदीं थोडी ठेविली आहे. वर्तमानकाळीं अशा पुस्तकाची फारच जरूरी आहे.”—**जगमित्र (१४-१-८४), रत्नागिरी.**

“हे पुस्तक संस्कृतभाषेचा अभ्यास करणारांस फारच उपयुक्त झालें आहे. या पुस्तकापासून म्याट्रिक्युलेशन परीक्षेस जाणाऱ्या उमेदवारांस अतिशय साहाय्य होईल. या मासिकपुस्तकाच्या मालकांस उत्तेजन दिल्यानें ते यांत विशेष फेरफार करून उपयुक्त करितील यांत संदेह धरणें नलगे. या तऱ्हेचीं जर नवीन पुस्तकें वारंवार प्रकट होऊं लागलीं तर आमची जीण झालेली संस्कृतभाषा उदयास येईल यांत काय नवल !”—**दैवज्ञसमाचार (१-२-८४), मुंबई.**

“विद्यावृद्धीचा खरा आरंभ करावयाचा झटला झणजे तो अप्रौढवाचकांपासूनच झाला पाहिजे, व तो तसा झाला तरच अल्पकाळांनं प्रौढवाचकांची संख्या आपले

देशी पुष्कळ निपळण्याचा संभव आहे. ह्या गोष्टी “संस्कृत पाठावली” या पुस्तकापासून खचित सिद्धीस जातील अशी आम्हांस उमेद वाटते. या पुस्तकसंबंधाने आमचा अनुकूल अभिप्राय झाला आहे. हें पुस्तक नामरूपावलि अगर धातुरूपावलि शिकू लागणाऱ्या विद्यार्थ्यांपासून तहत म्याट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेस जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांपर्यंत सर्वास उपयोगी पडण्याबोर्गे आहे. यांत येणाऱ्या विषयांचें अर्थपरिज्ञान मुकर होण्याकरितां इंग्रजी भाषेंत उत्कृष्ट टीपाही दिल्या असतात, ह्या योगाने या पुस्तकाचें उपयोगित्व फारच ठरतें यांत संशय नाहीं. पुस्तकाची छपाई उत्तम असून त्यांत अशुद्धें न राहूं देण्याविषयी यत्न केलेला आढळतो, व तो पुस्तककारांस अत्यंत भूषणावह आहे.”—नेटिव ओपिनियन (१७-२-८४), मुंबई.

SANSKRIT BOOKS FOR SALE AT THE NIRNAYA-SACARA PRESS.

1. The *Raghuvams'a* of Kâlidâsa with the commentary (the Sanjivini) of Mallinâtha and various readings. Rs. 2.
2. The *Kumârasambhava* of Kâlidâsa with the commentary (the Sanjivini) of Mallinâtha (1-8 Sargas) and of Sîtârâma (8-17 Sargas) and various readings. Rs. 2.
3. The *Meghadûta* of Kâlidâsa with the commentary (the Sanjivini) of Mallinâtha, various readings and explanatory English Notes. Ans. 12.
4. The *Ritusamhâra* of Kâlidâsa with the commentary of Manirâma, and the *S'ringâras'ataka* of Kâlidâsa, with various readings and explanatory English Notes. Ans. 6.
5. The *Abhijñânas'akuntala* of Kâlidâsa with the commentary (the Arthadyotanikâ) of Râghavabhatta, various readings and explanatory English Notes. Rs. 2.
6. The *Ratnâvali* of S'riharshadeva with explanatory English Notes. Ans. 8.
7. The *Priyadars'ikâ* of S'riharshadeva with explanatory English Notes. Ans. 8.
8. The *Das'akumâracharita* of Dandin with its Pûrvapîthikâ and Uttarpîthikâ and an Uttarpîthikâ by Padmanâbha; also with the commentaries (the Padachandrikâ) of Kavindra Sarasvati and (the Bhûshanâ) of S'ivarâma on the *Das'akumâracharita* and the Padadîpikâ on the Pûrvapîthikâ and various readings. Rs. 2.
9. The *Kirâtârjunîya* of Bhâravi, with the commentary (the Ghantâpatha) of Mallinâtha and various readings. Rs. 2½.
10. The *S'is'upâkavadha* of Mâgha, with the commentary (the Sarvankashâ) of Mallinâtha and various readings. Rs. 3.
11. The *Bhattikâvya* of Bhatti with the commentary (the Jayamangalâ) of Jayamangala and various readings. Rs. 3.
12. The *Hitopades'a* of Nârâyana Paṇḍita with explanatory English Notes. Rs. 1.
13. The *Subhâshitaratnabhândâgâra* or Gems of Sanskrit Poetry, being a collection (of about 15,000 s'lokas) of Witty, Epigrammatic, Instructive and Descriptive verses picked up from about 500 different authors. Rs. 3½.
14. The *Tarkasangraha* of Annambhatta with his own gloss (the Dîpikâ) and an English Translation. Ans. 6.
15. The *Tarkakaumudî* of Laugâkshi Bhâskara. Ans. 2.
16. The *Nalachampû* of Trivikramabhatta with the commentary of Chandapâla and various readings. Rs. 2.

